11.3

SRI AUROBINDO LIBRARY
PONDICHERRY, INDIA

sa i477 Kavya Prakasha

Namm Mammata

II.3

But thought nor word can seize eternal truth

This is an instance of शब्दचित्र, the शब्दालंकार being अनुप्रास, alliteration of छ, मन्द, हर्ष etc. Regarding the व्यङ्ग्य in the instance of शब्दचित्र (स्वच्छन्द etc.), प्रदीप says that though there resides the व्यङ्ग्य viz. love for the Ganges, it is subdued by the jingling beauty of the शब्दs.

St. 5 विनिर्गतं : etc. illustrates अर्थचित्र. The stanza describes how अमरावती appeared to close *her* eyes, in fright as though, when the gates were tightly secured against any possible incursion by हयग्रीव, a demon.

Construe: यं मानद (हयग्रीवं) आत्ममन्दिरात् यदृच्छयापि विनिर्गतं उपश्रुत्य, ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितर्गला अमरावती भिया निमीलिताक्षीव भवति ।

मानद (मान+दो to cut) The pride-tamer (of the enemies); or, who brought honour (to his allies) adj. of हयग्रीव, a demon slain by विष्णु. यदृच्छयापि विनिर्गतम् : हयग्रीव only *chanced* to stir out, without any intention to storm अमरावती.

ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला :—ससंभ्रमः य इन्द्रः तेन द्रुतं पातिता अर्गला यस्याः (अमरावत्याः) ससंभ्रम in confusion; in fluster. द्रुतं swiftly. अर्गला Latch. अमरावती, the capital of Indra.

This stanza is given as an instance of अर्थचित्र, in view of the fact that it embodies the अर्थालंकार of उत्प्रेक्षा contained in निमीलिताक्षीव भवति appeared to close her eyes as though.

नरसिंहठक्कुर points out that the व्यङ्ग्य viz. वीररस is too subdued in this instance, considering that हयग्रीव is doomed to die. But if any सहृदय says this is an instance of ध्वनिकाव्य on account of वीररस prevailing therein, he would be quite justified in his appraisal.

काव्यप्रकाश, उल्लास २.

As the name प्रयोजनकारणस्वरूपविशेषनिर्णयः of the first Ullāsa shows, we find therein an attempt made (1) to specify the purposes of Poetry, (2) to state its causes, (3) to define it, and (4) to give its varieties.

The second and the succeeding Ullāsas concern themselves with the elucidation, in detail, of the definition of काव्य given in the 1st Ullása. काव्य was defined as अदोषौ शब्दार्थौ सगुणौ अनलङ्कृती पुनः क्वापि, and in continuation of this definition, we find the following Ullâsas devoted to the determination of the various constituents—like शब्द, अर्थ. गुण, दोष, अलंकार—of the definition.

It is the aim of the second Ullāsa to tackle the question of शब्द and अर्थ. We are told in this Ullāsa that शब्दs are of three kinds वाचक लाक्षणिक and व्यञ्जक—a division that is based on the three kinds of senses that शब्दs may yield. These three varieties of senses are called respectively वाच्यार्थ लक्ष्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ; and the processes that lead to

322522 (a)

these senses are called अभिधा, लक्षणा and व्यञ्जना respectively. Thus वाच्यार्थ—वाचकशब्द, लक्ष्यार्थ—लाक्षणिकशब्द, व्यङ्ग्यार्थ—व्यञ्जकशब्द will be defin and divided in this Ullāsa. But a variety of व्यङ्ग्यार्थ will be relegat to the third Ullása which concerns itself with आर्थी व्यञ्जना.

क्रमेण शब्दार्थयोः स्वरूपमाहः—

क्रमेणः—प्रदीप rightly points out that the क्रम in question is प्राधान्यप्र i. e. one based on relative importance. In the definition of काव्य—तददो शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि—the element of शब्दार्थौ, since it is the विशेष्य, of prime importance; hence it is but natural that मम्मट should proceed examine शब्दार्थौ in priority to all other elements.

शब्दार्थयोः स्वरूपम् मम्मट will tell us that शब्द is of three kin वाचक, लाक्षणिक and व्यञ्जक according as it yields either of the three अर्थs, वा लक्ष्य or व्यङ्ग्य. He will define these varieties of शब्द and अर्थ and w give their sub-divisions.

शब्दार्थौ :—शब्द lit. means 'Sound'. The sound of the drum is much a शब्द as the weighty words of the Veda or an authoritative perso But while the former is ध्वन्यात्मक, the latter is वर्णात्मक. वर्णात्मक शब्द, again, of two types (i) that which possesses a sense like गो, अश्व, and (ii) what do not possess a sense, like क च ट त प etc. काव्य or Poetry is concerned wi the former of these varieties.

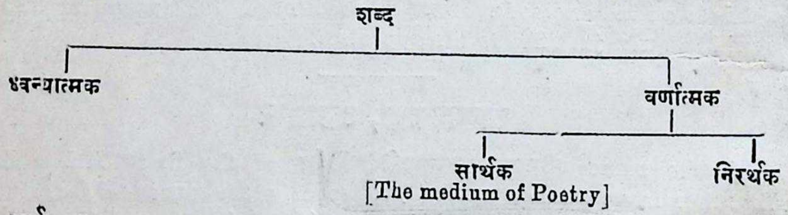

अर्थ Sense. As seen above, it is only सार्थक वर्णात्मक शब्द whic forms the medium employed by the Poet to express his ideas. So अर्थ al is vitally connected with काव्य. Rather, it is अर्थ to convey which the Po makes use of शब्द and, as such, is more closely allied to the Mission the Poet.

शब्दार्थौ :—These give in nutshell the main constituents of Poetr (i) Ideas (अर्थ) and (ii) The medium of words employed to convey the ideas (शब्द).

Compare Goethe cited by Prof. J. L. Lowes :

"It wasn't on the whole, my way, as a poet to strive after the embodiment of something abstract. I received within myself impressions—impressions of a hundred sorts, sensuous, lively, many-hued—as an alert imaginative energy presented them.

And I had as a poet nothing else to do but mould and fashion within me such observations and impressions, and through a vivid representation to bring it about that others should receive the same impression, when what I had written was read or heard."

Regarding the power of a word to convey a particular sense, there are two schools of thought. One comprising the मीमांसकs (both भाट्ट and प्राभाकर) holds that word possesses an *inherent* power to yield a particular sense. This power is as much *eternal* as शब्द. The other school—embracing the वैयाकरणs. तार्किकs and आलंकारिकs—holds that word yields a sense owing to संकेत a convention which is of the *making* of God according to some, while according to others, it may be established by men. Thus according to this veiw the power to yield a sense is *non-eternal.*

Read Das Gupta, History of Indian Philosophy :—Vol. I. p. 396.

"Mīmāṅsā does not think that the association of a particular meaning with a word is due to conventions among people who introduce and give meanings to the words. Words are thus acknowledged to be denotative of themselves."

Needless to add that मम्मट as an आलङ्कारिक belongs to the latter school. He gives us no indication, however, as regards his view on संकेतः whether it is only ईश्वरेच्छाजन्य or इच्छामात्रजन्य. स्वरूपम् प्रभा interprets to mean लक्षण, Definition. स्व रूप्यतेऽनेनेति स्वरूप लक्षणम्।

सूत्र ५

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा

Note the following scheme:—

	शब्द	वृत्ति (process)	अर्थ
1	वाचक	अभिधा (also termed शक्ति)	वाच्यार्थ
2	लाक्षणिक	लक्षणा (also termed भक्ति)	लक्ष्यार्थ
3	व्यञ्जक	व्यञ्जना (also termed अञ्जन, ध्वनन, गमन, प्रत्यायन)	व्यङ्ग्यार्थ

A word (शब्द) when it yields a particular sense (अर्थ) does so through the operation of the particular powers (वृत्ति). Note that these वृत्तिs come within the scope of शब्दप्रमाण and are thus sharply distinct from प्रत्यक्ष अनुमान and other प्रमाणs.

अत्रेति काव्ये :—In the realm of Poetry word is of three kinds. The word अत्र in the सूत्र is explained, in the वृत्ति, as referring to the Realm of Poetry. This fragment of the वृत्ति is of the utmost importance as throwing light on one of the great contributions-that of ध्वनि- made by the School of Poetics to thought. To understand the full implication of this वृत्ति, one must bear in mind that not until the advent of ध्वनिकार and आनन्दवर्धन (middle of the 9th cent.) could व्यञ्जना assert itself in the domain of साहित्यशास्त्र. Even the pioneers in अलङ्कारशास्त्र, like भामह, दण्डिन

and वामन had failed to recognise व्यञ्जना as a power (वृत्ति) in Poetry. The तार्किकs and मीमांसकs—nay, even some of the later आलङ्कारिकs like महिमभट्ट (last half of 11th cent.) and भोज did not recognise व्यञ्जना as a separate वृत्ति. They included व्यञ्जना under one or other of the means of proof. तर्कदीपिका, for instance, says : व्यञ्जना तु शक्तिलक्षणान्तर्भूता शब्दशक्तिमूला। अर्थशक्तिमूला त्वनुमानादिना अन्यथासिद्धा। According to some (cp. De, Sk. Poetics Vol. 2. P. 182), the वैयाकरणs also did not recognise व्यञ्जना, though a semblance thereof was to be found in their स्फोटवाद. See however न्यायकोश: व्यञ्जन Loc. cit. (p. 817.) & वृत्ति Loc. cit (p. 797).

सू. ६.

वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः।

वाच्यादयः=वाच्य, लक्ष्य, व्यङ्ग्य, as the वृत्ति explains. **तदर्थाः** i.e. Senses of the वाचक, लाक्षणिक add व्यञ्जक words. Note the scheme given under सू ५ Notes.

सू. ७. तात्पर्यार्थ

तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित्। केषुचित्= केषांचिन्मतेषु Here मम्मट alludes to a *fourth sense* called तात्पर्यार्थ, acknowledged by some मीमांसक authorities, according to whom there is a separate वृत्ति called तात्पर्य leading to तात्पर्यार्थ. तात्पर्य is a noun derived from 'तत्पर' which as applied to a word means 'intended to convey a particular sense.' तात्पर्य, therefore, embraces the purport underlying the use of particular words.

Since तात्पर्यवृत्ति has thus been admitted to account for *purport* and since *purport* refers to the use of words as they stand in a sentence, तात्पर्य ultimately bears upon the mutual relation of words as they stand *in a sentence.* तात्पर्य can never refer to a single word *standing out of all context.* In short, behind the assumption of तात्पर्यवृत्ति lies the background of वाक्यार्थ —not पदार्थ. This will be borne out by the reference, in the वृत्ति, to वाक्यार्थ as identical with तात्पर्यार्थ. (अपदार्थोऽपि वाक्यार्थः etc). If पदार्थ is affected by तात्पर्यार्थ, it is only in so far as पदार्थ is a घटक of वाक्यार्थ.

But not all मीमांसकs are unanimous in admitting तात्पर्यवृत्ति which has thus given rise to two distinct schools of मीमांसकs : (i) the अभिहितान्वयवादिन्s and (ii) the अन्विताभिधानवादिन्s. The former are the followers of कुमारिल (7th or 8th cent. A. D.) also called भाट्टs, the latter of प्रभाकर (7th cent. A. D.) also called प्राभाकरs or गुरुमतानुसारिणः. It may be added, the नैयायिकs also follow अभिहितान्वयवादिन्s.

When मम्मट says तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् , he evidently refers to the अभिहितान्वयवादिन्s, who admit तात्पर्यवृत्ति. Their view he elaborates in the वृत्ति: आकांक्षा.........अभिहितान्वयवादिनां मतम्।

अभिहितान्वयवाद

What is तात्पर्यार्थ ? Let us analyse, from the अभिहितान्वय stand-point the stock instance of the sentence गाम् आनय. गाम् consists of two

elements (i) प्रकृति : गो and (ii) प्रत्यय : अम्. गो means, the Cow; अम् the case-termination of the Accusative implies कर्मत्व, (द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता.) So the total sense that one gets from गाम् is that गो is the आश्रय of कर्मत्व, or, in other words, in गो abides कर्मत्व. [It should be seen that the आश्रयाश्रयिभाव between गो and कर्मत्व is not what is conveyed to us by तात्पर्य, as suggested by some. The very fact that the प्रकृति and प्रत्यय are knit together is enough to convey to us the आश्रयाश्रयिभाव. They define तात्पर्य as तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने। So it is पदार्थान्वय and not प्रकृति-प्रत्यय अन्वय which the तात्पर्यवृत्ति seeks to explain. पद is defined as सुप्तिङन्तं पदं and presupposes the affixing of the suffix.]

We have seen that गाम् means that in गो abides कर्मत्व. However it is not *pure* कर्मत्व that is implied by गां, as it stands in the sentence गामानय but कर्मत्व *in relation to* आनयनक्रिया. For is not the कर्मत्व (which is not to be mistaken for the गो) in गामानय different from the कर्मत्व in गां बधान, (say), though the word गाम् is common to both the sentences? So it follows that owing to its standing in different sentences viz. गामानय and गां बधान, the word गां has come to possess different shades of meaning over and above that of गो being simply कर्मन् or object. In short, the complexion of the same word गां changes as it enters into different sentence-combinations. And this finer shade of change is precisely due to the operation of तात्पर्यवृत्ति.

Thus we come to these conclusions :—

(i) The word गां standing by itself conveys the sense of कर्मत्व of गो unrelated to any action.

(ii) But as standing in a sentence, say गामानय, *the same word* contracts an additional tinge of meaning viz. आनयनकर्मत्व of गो.

(iii) This additional sense is what is accounted for by तात्पर्यवृत्ति; and is the outcome of the word गो entering, owing to आकांक्षा, योग्यता and सन्निधि, into sentence-connexion with other words like आनय and बधान.

These conclusions have led the अभिहितान्वयवादिन् to suppose :—

(i) That a word possesses a general sense e. g. गां standing out of all context.

This general sense may come within the scope of अभिधा or लक्षणा (व्यञ्जना not being admitted by the नैयायिक or मीमांसक).

(ii) But the same word comes to possess a modified sense when it stands as a constituent member of a sentence. This sense is due to तात्पर्यवृत्ति.

The former of these could be called the absolute meaning; the latter relational. The sense of the sentence is, therefore, a blending of the absolute senses which, owing to their combination, get *modified* (विशेषवपुः). Read रामचरण तर्कवागीश on सा. दर्पण–अभिहितानाम् अभिधया लक्षणया वा पदोपस्थापितानाम् अन्वयबोधवादिनां प्राचीननैयायिकानां (मतम्)।

अन्विताभिधानवाद.

The अन्विताभिधानवादिन् repudiates the assumption of the तात्पर्यवृत्ति by pointing out how it conflicts with the admitted theory as to how one comes to understand the meaning of words.

He says: It is a mistake to suppose that any word can have an absolute meaning. To say that a meaning is absolute amounts to a paradox. All meanings whatsoever when comprehended are understood as standing in relation (अन्वित) to the particular क्रिया or, to put it otherwise, are understood in their कारक relation. The sentence only gives the *particular* क्रिया.

To recall the days when meanings were first given to words, how does देवदत्त learn the sense of the word गो ? From व्यवहार or the routine of the day. This forms the basis of his knowledge of the sense of a word-Dictionaries etc. are helpful only after the foundation is laid on the basis of व्यवहार. He compares sentences, which come to be used in व्यवहार, like गां आनय and गां नय, and closely observes the action that takes place corresponding to them. For instance, in the case of गाम् आनय and गां नय, he listens to the *same* word गां being present in two sentences and correspondingly, he finds that it is the *same* type of animal that *forms the object of the particular actions.* Quite logically he determines that the word गां in आनय and नय denotes the particular type of animal. Thus he learns the sense of the word गो, from its use in our daily parlance, as connected with different क्रियाs.

If we thus learn the sense of a word, only *as standing in relation to* (अन्वित) particular क्रियाs-i.e. in their कारक relation—how is it possible for a word to have anything called an absolute meaning? How can there be any sense like कर्मत्व of गाम् unrelated to any क्रिया ? Whatever meaning we assign to a word is bound to be related to some action for which it is superfluous to admit a fresh वृत्ति called तात्पर्य. The वाक्यार्थ is nothing more than nor different from the sum of the पदार्थs and is hence not at all to be distinguished from the पदार्थs. Read तर्कवागीशः-क्रियाकारकयोः प्रथमत एव अन्वयबोधो जायते ततःशक्तिग्रहः । किं तात्पर्याख्यवृत्तिस्वीकारेण ।

To take a *resumé*

The theory of अभिहितान्वय and that of अन्विताभिधान, represent an attempt on the part of the मीमांसकs and नैयायिकs to determine the nature of वाक्यार्थ, the total sense of a sentence. From the very nature of the constitution of a sentence which is made up of a set of words (पद), it follows that a sentence must yield a sense of connexion (अन्वय) between the different words (पदs). For, if the sentence were not to convey the sense of अन्वय, the different पदs would hang loose and the composite sense that we get from a sentence would become impossible. The words would hang as loose as गौः अश्वः पुरुषो हस्ती । Neither the अभिहितान्वयवादिन् nor the अन्विताभिधानवादिन् denies the fact that a वाक्य conveys to us an अन्वय. But the ways in

which they account for the genesis of the अन्वय are different. (i) The अभिहितान्वय-वादिन्s hold that this अन्वयार्थ is the outcome of the combination of words in a sentence What sense the individual पद्s will be incapable of giving is given us when they go to constitute a sentence. That is why they say that this अन्वयार्थ is not पदार्थ. Therefore this अन्वयार्थ is neither वाच्यार्थ nor लक्ष्यार्थ (व्यङ्ग्यार्थ not being admitted by the मीमांसकs and नैयायिकs) and is thus of a peculiar constitution (विशेषवपुः). Thus this school admits तात्पर्यार्थ over and above the other अर्थs. This will account for their name, अभिहितान्वयवादिन्s. Their assumption is that the sense of a sentence is due to the combination (अन्वय) of senses which have been already yielded by the words (अभिहित). It amounts to saying that the अन्वयार्थ comes in only after juxtaposition of the different senses and not before that.

As against this view, the अन्विताभिधानवादिन् maintains that the अन्वयार्थ is not anything new as we get it in a sentence. For, according to them, every word possesses a sense only as standing in relation to क्रियाs. For in the first stage of the growth of language, particular meanings are assigned to words, by studying the words as constituents of sentences, and not as standing by themselves. How, then, can we resist the conclusion, says the अन्विताभिधानवादिन्, that when we learn the senses we do so by studying the word in its relation to the क्रिया? Thus अन्वयार्थ is present in the primary significance of the word itself and hence no new अर्थ like तात्पर्यार्थ need be admitted as arising from the combination of words in a sentence. This accounts for the name अन्विताभिधानवादिन्s. Words convey the idea of अन्वय in their primary significance itself (अन्वितानामेव अभिधानम्), they say.

Read DasGupta H. I. P. Vol. I p. 396.

"......Thus according to him (i. e. प्रभाकर) the meanings of words can only be known from words occurring in injunctive sentences; he deduces from these the conclusion that words must denote things only as related to the other factors of the injunction (अन्विताभिधानवाद), and no word can be comprehended as having any denotation when taken apart from such a sentence. This doctrine holds that each word yields its meaning only as being generally related to other factors or only as a part of an injunctive sentence, thus the word गां accusative case of गो means that it is intended that something is to be done with the cow or the bovine genus, and it appears *only as connected with a specific kind of action* (our Italics) viz. bringing, in the sentence गामानय. Kumārila however thinks that words independently express separate meanings which are subsequently combined into a sentence expressing one connected idea (अभिहितान्वयवाद). Thus in गामानय according to Kumārila, गां means the bovine class *in the accusative character* (our Italics) and आनय independently means 'bring'; These two are then combined into the meaning "bring the cow". But on the former theory the word गां means that it is connected with some kind of action, and the particular sentence only shows what the special kind of action is, as in the above sentence it

appears as associated with bringing, but it cannot have any meaning separately by itself. This theory of कुमारिल which is also the Nyāya theory is called अभिहितान्वयवाद."

That मम्मट favoured the former view is borne out by the fact that in this very Ullāsa, मम्मट includes तात्पर्य in the शब्दव्यापारs, in his discussion of व्यञ्जना. ते (i. e. पावनत्वादयो धर्माः) अभिधातात्पर्यलक्षणाख्यो व्यापारान्तरेण गम्याः; and so in the 5th Ullāsa, he says: अभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्तिध्वननादिपर्यायः व्यापारः अनपह्नवनीय एव। It cannot be gainsaid that as between the two views that of the अभिहितान्वयवादिन्s seems to be more acceptable. If अन्वय-element is present in the very word, where is the necessity of आकांक्षा-योग्यता-सन्निधि which the प्राभाकरs also admit? When आकांक्षा-योग्यता-सन्निधि could account for अन्वय, the admission of an अन्वयार्थ is nothing short of superfluous. But the commentators' explanation of the plural अभिहितान्वयवादिनां as showing मम्मट's inclination towards the school rests upon construing इति अन्विताभिधानवादिनः as gen. singular, मतं understood (and not nom. plu. with मन्यन्ते understood); it is hence doubtful.

आकांक्षा-योग्यता-सन्निधिः—Expectancy, Compatibility or Congruity and Proximity are the three circumstances that govern the formation of a sentence. In देवदत्तः गच्छति both the words are mutually supplementary i. e. neither gives us the full idea without the help of the other. This is आकांक्षा or Expectancy. What is meant by योग्यता will be made clear by studying the stock instance of अयोग्यता वह्निना सिञ्चति. To speak of watering with fire gives rise to incompatibility-a defect that comes in the way of the authoritativeness (प्रामाण्य) of वाक्य. The third circumstance of सन्निधि i.e. Proximity insists upon the utterance, in close sequence, of the words constituting a sentence; otherwise the different words uttered at long intervals will fail to convey to us a connected sense. देवदत्तः uttered now will not connect itself with गच्छति uttered, say, an hour hence. सा. दर्पण rightly points out that आकांक्षा and योग्यता are primarily आत्मधर्म as affecting the वक्तृ or श्रोतृ; सान्निधि is पदोच्चयधर्म. Though आत्मधर्मs, the first two are figuratively called पदोच्चयधर्मs.

Read साहित्यदर्पणः- योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः पदोच्चयस्यैतदभावेऽपि वाक्यत्वे 'वह्निना सिञ्चति' इत्यादापि वाक्यं स्यात्। आकांक्षा प्रतीतिपर्यवसानाविरहः। सच श्रोतुर्जिज्ञासा-रूपः। निराकांक्षस्य वाक्यत्वे 'गौरश्वःपुरुषो हस्ती' इत्यादीनामपि वाक्यत्वं स्यात्। आसत्तिर्बुध्यविच्छेदः बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चरितेन गच्छतीति पदेन संगतिः स्यात्। अत्राकांक्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात्।

वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये—The reference is, acc. to झळकीकर, to the साक्षात्संकेतित अर्थs i. e. वाच्यार्थs to be explained in the portion to follow. But there is no reason why the ref. should not be to लक्ष्यार्थ too. Read the citation from तर्कवागीश given above where अभिहित is explained as अभिधया लक्षणया वा उपास्थापितानाम्। समन्वय i. e. combination. विशेषवपुः of peculiar formation i. e. Different from mere वाच्यार्थ or लक्ष्यार्थ. अपदार्थोऽपि वाक्यार्थः As we have seen before, तात्पर्यार्थ is something more than mere sum of the पदार्थs. The blending results into a peculiar sense, the अन्वयार्थ. अभिहितान्वयवादिनां मतम्:—अभिहितानां स्वस्ववृत्त्या पदैरुपस्थापिता-

322522 (a)

नामर्थानामन्वय इतिवादिनां मीमांसकानाम् । वृत्तिं विना अर्थबोधनेऽतिप्रसङ्गइति वाक्यार्थरूपे-संसर्गे शब्दस्य तात्पर्याख्या वृत्तिरभ्युपगन्तव्या तत्प्रतिपाद्योऽर्थः तात्पर्यार्थ इति हि तेषां मतमिति भावः—नागेश्वरी. As we have seen above, they include the नैयायिकs and the मीमांसकs of the school of कुमारिल (7th or 8th cent. A. D.)

वाच्य एव वाक्यार्थ इति अन्विताभिधानवादिनः वाच्य एव:—i. e. no separate तात्पर्यवृत्ति need be admitted when अभिधा (and for that matter, लक्षणा) are adequate to explain the connexion or अन्वय implied in वाक्यार्थ : अन्विताभिधानवादिन : मन्यन्ते or मतम्) Nom. Plu. or Gen. Sing. अन्वितानामेव अभिधानं शब्दबोध्यत्वं तद्वादिनो मीमांसका :—चक्रवर्ति cited by झळकीकर.

Note that in view of the above interpretation, अभिधा in अन्विताभिधान or अभिहितान्वय is to be interpreted freely, to comprehend not only वाच्यार्थ but लक्ष्यार्थ also. In fact मम्मट's वाच्य एव वाक्यार्थः is far from precise.

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते:—Construe अपि with अर्थानाम्. Reference to आर्थीव्यञ्जना treated in उल्लास III. अर्थs are व्यञ्जक generally, but not always. If the circumstances enumerated at the beginning of उल्लास III, such as वक्तृवैशिष्ट्य, बोद्धव्यवैशिष्ट्य etc. are not present, the अर्थs do not become व्यञ्जक.

According to सुधासागर, however, प्रायशः hints at the fact that रस when principal cannot be व्यञ्जक. This is what he probably means. रस, as we said before, is व्यंग्य. So, a व्यङ्ग्यार्थ can be a रस. If the रस that is व्यङ्ग्यार्थ of words be प्रधान, such व्यङ्ग्यार्थ (*i. e.* रस) can never be व्यञ्जक. So though all अर्थs can be व्यञ्जक, such व्यङ्ग्यार्थs as embody प्रधानरस cannot be व्यञ्जक.

Read सुधासागर :—वक्त्रादिवैशिष्ट्यानवतारे अर्थान्तरव्यञ्जना न सम्भवतीति प्रायश इत्युक्तमिति श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याः प्राहुः । वस्तुतस्तु रसादेः प्रधानस्य व्यञ्जकत्वाभावाद् प्रायश इत्युक्तम् ।

अर्थानाम् अपि : Not only शब्दs but अर्थs also are व्यञ्जक. In other words, while the वृत्तिs अभिधा and लक्षणा are confined to शब्दs alone, व्यञ्जना belongs to शब्दs and अर्थs both.

The व्यञ्जकत्व of अर्थs is illustrated with three stanzas :—

(i) 'माए घरोवअरणं' illustrates व्यञ्जकत्व of वाच्यार्थ.

(ii) 'साहेन्ती सहि' etc. illustrates „ „ लक्ष्यार्थ.

(iii) 'उअ णिच्चल' etc. „ „ „ व्यङ्ग्यार्थ.

वाच्यस्य यथा :—वाच्यस्य व्यञ्जकत्वं यथा.

St. 6 'माए' etc. —*Sanskrit rendering* :—

मातर्गृहोपकरणं अद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया ।
तद्भण किं करणीयमेवमेव न वासरः स्थायी ॥

The stanza is an utterance of a wanton woman who is seeking an opportunity for stirring out of the house to enjoy with her paramour,

She therefore addresses her mother calling her attention to the necessity of making purchases of household provisions that had run short.

मातः Vocative. Mother or mother-in-law. गृहोपकरणम् Household provision साधितम्=प्रतिपादितम्. भण किं करणीयम् :—Naturally the woman expects that her mother would send her out for purchasing the provisions.

एवमेव न वासरः स्थायी :—The day will not continue like this for ever i.e. soon it will be dusk when it would not be safe to move out.

Here the expressed sense is 'It is urgently necessary to go out for purchasing the provisions'. But when we take into consideration the antecedents of the woman who is a pronounced wanton, the expressed sense becomes suggestive of the idea that the woman is on the look-out for an opportunity to get out of the house to enjoy with her paramour. Thus, here, a knowledge of the antecedents of the speaker (वक्तृवैशिष्ट्य) makes the वाच्यार्थ full of suggestion. To put it otherwise, this is an instance of वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्व.

अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्यते :—स्वैरविहारार्थिनी Intent upon enjoying wantonly. स्वैरविहार is, in the present instance, enjoyment in company with the paramour.

व्यज्यते=व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते. It is of course assumed that the speaker is a woman of notoriously bad character, otherwise, there is no room for व्यंग्य.

लक्ष्यस्य यथा= लक्ष्यस्य व्यञ्जकत्वं यथा. The suggestiveness of the indicated sense is illustrated in the following. i. e. the stanza साहेन्ती etc.

St. 7 साहेन्ती etc. *Sanskrit rendering:*—

साधयन्ती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मत्कृते ।
सद्भावस्नेहकरणीयसदृशकं तावद्विरचितं त्वया ॥

These are the words of a नायिका whose friend and emissary has treacherously dallied with the नायक to whom she was sent by the नायिका on a mission of love. The words *express* one thing, *indicate* another, and *suggest* a third.

The *expressed* sense:—You have been put to troubles in winning over, on my behalf, the blessed lover. You have done just what is in keeping with friendly disposition and affection.

But this expressed sense is found to be in-congruous (मुख्यार्थबाध) owing to our knowledge that the दूती has betrayed the trust reposed in her by the नायिका. So the apparent compliment we understand to be no more than a veiled rebuke. And we attach to the words senses quite contrary (विपरीत-वैपरीत्यं संबन्धः) to their expressed senses. Thus the लक्ष्यार्थ or implied sense that we get is :—

22

O unfriendly woman (सखी, by लक्षणा, असखी), you have been in raptures (दूना, by लक्षणा, हृष्टा), in persuading the beloved in your interest (मत्कृते, by लक्षणा, त्वत्कृते). You have done just what is not in keeping (सदृश, by लक्षणा, विसदृश) with a friendly disposition and affection.

This Indicated sense, in its turn, suggests that the lover (*i. e.* नायक) has been guilty of intriguing with the दूती. This is लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्व.

सुभगं साधयन्ती Persuading the blessed one *i. e.* नायक. सुभगम् used ironically. दूना troubled (p. p. p. दु 4 A.). सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं :—Dissolved in two ways:—(i) सद्भावस्य स्नेहस्य च यत् करणीयं तस्य सदृशम् or, (ii) सद्भावस्य करणीयम् स्नेहस्य च सदृशम्.

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितम् :—

मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया. You who dallied with my beloved. लक्ष्यम् = लक्षणया प्रतिपाद्यम्.

तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् :—What is suggested is the disclosure of the guiltiness as pertaining to the lover (कामुक). कामुकविषय = Relating to the कामुक or lover. Some interpret कामुकविषयं = कामुकी कामुकश्चेति कामुकौ (एकशेषद्वंद्व); तद्विषयं, which seems unnecessary as कामुकीविषय सापराधत्व is contained in the लक्ष्यार्थ.

सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् :—To the सहृदय it is suggested that the woman is bent on disclosing to the hearers the guilt of the lover (नायक.)

व्यङ्ग्यस्य यथा = व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकत्वं यथा

St. 8 उअ etc.—*Sanskrit rendering*:

पश्य निश्चलनिष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका।
निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥

The stanza describing the unruffled rest enjoyed by a crane is uttered by a youthful woman to her lover. The unruffled rest of the crane *suggests* a sense of security which, in its turn, suggests that the spot is secluded.

Thus आश्वस्तत्व is the first व्यङ्ग्यार्थ; and जनरहितत्व the second.

Or

आश्वस्तत्व is the first व्यङ्ग्यार्थ which, in its turn, *suggests* the idea that the lover failed to call at the place.

In the first interpretation, the situation is based on संभोगशृंगार; in the second, on विप्रलम्भशृंगार.

निश्चलनिष्पन्दा : निश्चल Acc. to commentators, refers to the stationary condition; & निष्पन्द refers to motionlessness of limbs. 'Neither did the crane move from place to place, nor did it move its limbs. बिसिनीपत्र Leaf of the lotus plant.

निर्मलमरकतभाजन—शङ्खशुक्तिरिव :— The white crane perched on a green leaf of the lotus-plant appeared like a conch-shell resting on a tray of emerald (मरकत.)

अत्र निष्पन्दत्वेन आश्वस्तत्वम् (sc. व्यज्यते) Since the crane is described as unruffled, it is suggested that the crane feels quite secure. This is the first व्यङ्ग्य.

तेन जनराहित्वम् (sc. व्यज्यते) This आश्वस्तत्व suggests that the place is unfrequented by men, for, otherwise, if the place were visited by men, the crane would have been scared away. This is the second व्यङ्ग्य. अतः संकेतस्थानमेतत् is merely आक्षिप्त by the second व्यङ्ग्य.

According to this analysis, the purpose underlying the नायिका's remark is to bring out the suitability of the spot to be their rendezvous. Since here the parties have the opportunity to enjoy, it is an instance of a situation of संभोगशृंगार.

अथवा मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूः—Or the व्यङ्ग्यs may be thus analysed. As in the analysis given above, आश्वस्तत्व is the first व्यङ्ग्य. This gives rise to the second व्यङ्ग्य viz. the suggestion of the नायक having failed to call at the place of appointment.

विप्रलम्भशृङ्गार lies at the basis of the second analysis, for the situation describes disappointed love. साहित्यकारs, it should be noted, have a greater liking for this type of शृङ्गार than the other.

सू. ९ वाचकशब्द.

साक्षात्संकेतितं...स वाचकः Construe यः (शब्दः) साक्षात्संकेतितं अर्थमभिधत्ते स वाचकः। Note that not all words which give us साक्षात्संकेतितार्थ are वाचक. Only those words which give us साक्षात्संकेतितार्थ by अभिधा are regarded as वाचक. The implication of अभिधत्ते is, therefore, to exclude अभिधामूलव्यञ्जक word, (सू. 32, p. 65.) wherein though the word possesses साक्षात्संकेत for a particular sense, yet owing to the circumstances like संयोग, विप्रयोग etc. confining us to one साक्षात्संकेतित अर्थ, we have to take the other sense as व्यङ्ग्य and eventually the word as व्यञ्जक. If वंश means a family in a particular context, it, is वाचक of that sense, but it will be व्यञ्जक of the sense of 'the bamboo'', though 'family' and 'bamboo' are साक्षात्संकेतितार्थs. साक्षात् to be construed with संकेतित, not अभिधत्ते cf. the वृत्ति अव्यवधानेन संकेतः

Though this is the generally accepted meaning of अभिधत्ते one wonders whether मम्मट did not use अभिधत्ते in the simple sense of प्रतिपादयति. For when अभिधा is yet to be defined, it is somewhat unnatural for मम्मट to make use of the term *in anticipation* of his definition. Though it is true that अभिधत्ते when interpreted as=अभिधया प्रतिपादयति prevents अतिव्याप्ति on अभिधामूलव्यञ्जना, one is tempted to forego this advantage and to abide by the more natural interpretation of अभिधत्ते only as प्रतिपादयति. Similarly लक्ष्यते in the definition of लक्षणा (अन्योऽर्थो लक्ष्यते) is used to signify प्रतिपादयति only.

संकेत has been best defined by तत्त्वचिन्तामणि as इदं पदममुमर्थं बोधयतु इति अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इति वेच्छा ।. It is a convention which, according to some, is established by God; while, according to others, it owes its origin to व्याकरण, वृद्धव्यवहार etc. The मीमांसकs, on the other hand, regard it to be eternal like शब्द. Whatever the view regarding its origin, its assumed purpose is obvious. If a word conveys one and the same sense to one and all, it must be due to some common standard, admitted by us all, just as weights and coins pass current owing to their conforming to a certain accepted standard. संकेत is the standardising principle in the domain of language. A convention is eternally attached to a word or is established, say by God, व्याकरण or वृद्धव्यवहार that a particular word should convey a particular sense; and this convention becomes the basis for the word to become current, in the same sense, among men.

This will explain इह अगृहीतसंकेतस्य शब्दस्य अर्थप्रतीतेरभावात्. Unless we know the convention regarding a particular word for a particular sense, we cannot apprehend the sense of the word, as much as we cannot know the value of a coin, so long as its standard worth remains unknown to us.

अव्यवधानेन संकेतः—In a लाक्षणिक word like गङ्गा in गङ्गायां घोषः the संकेत for गङ्गातीर is सव्यवधान. गङ्गा means गङ्गाप्रवाह primarily, which sense intervenes (व्यवधा) before the meaning of गङ्गातीर is reached. In other words, वाच्यार्थ is the व्यवधान, in the case of लक्षणा.

So also, when गङ्गा in गङ्गायांघोषः *suggests* to us शैत्य, पावनत्व etc., there is the व्यवधान of वाच्यार्थ and लक्ष्यार्थ. In other words, in शाब्दी व्यञ्जना, वाच्यार्थ and लक्ष्यार्थ intervene before we reach the व्यङ्ग्यार्थ. In आर्थी व्यंजना the वक्तृवैशिष्ट्य etc.. are the व्यवधानs.

But in अभिधा no व्यवधान comes before we apprehend the sense गङ्गाप्रवाह which is therefore the Primary sense (वाच्यार्थ) of the word गङ्गा.

Incidentally it may be pointed out that संकेत is bound to be there, whether, in अभिधा or लक्षणा or व्यजना. For, unless there is convention, how could the word or words convey the meaning to the other party? Only in अभिधा the convention is direct; while in लक्षणा or व्यञ्जना it is indirect.

इह=in this world, in व्यवहार. अगृहीतसंकेतस्य शब्दस्य अर्थप्रतीतेरभावात्...अर्थविशेषं प्रतिपादयति: So long as we do not know that a word has a convention for a particular sense, no sense is comprehended from that word. It follows therefore that a word conveys a sense only due to the संकेत.

यस्य यत्र etc. Construe यस्य (शब्दस्य) यत्र (अर्थे) अव्यवधानेन संकेतो गृह्यते स (शब्दः) तस्य (अर्थस्य) वाचकः.

स तस्य वाचकः The word comes to be called वाचक of that sense.

TWO MAIN VIEWS REGARDING (DIRECT) CONVENTION.

After having defined the Word Expressive as one conveying a sense by Direct Convention, the author proceeds to state with arguments two

views re. such convention: (I) that of the Grammarians; & (2) that of the Mīmāṅsakas. Incidentally he alludes to the view of the old Naiyāyikas and the Buddhists. Needless to add that the Ālamkārikas follow the Grammarians whom they follow in other respects besides. Thus:—

(1) Acc. to the Grammarians followed by the Ālamkārikas, a word has संकेत for जाति, गुण, क्रिया or द्रव्य.

(2) Acc. to the Mīmāṅsakas, for जाति only;

(3) Acc. to the Naiyāyikas for जातिविशिष्ट व्यक्ति;

(4) Acc. to the Buddhists for the exclusion of everything else.

साक्षात्संकेतित अर्थ

- 1 जाति, 2 गुण, 3 क्रिया, 4 द्रव्य (वैयाकरण and आलंकारिक.)
- जाति only (मीमांसकs)
- जातिविशिष्ट व्यक्ति (old नैयायिकs)
- तदितरव्यावृत्ति (बौद्धs)

यद्यप्यर्थक्रियाकारितया......उपाधावेव संकेतः

Though the वैयाकरणs and the मीमांसकs differ in their views regarding the scope of संकेत, they are at one in holding that the संकेत embraces the attribute (उपाधि) and not the individual. This standpoint of theirs is justified in this portion of the वृत्ति. It means:—

The convention is made always with regard to उपाधिs or attributes, but not with regard to the व्यक्ति or individual.

It appears anomalous that the संकेत should ignore व्यक्ति when, as a matter of fact, the व्यक्ति forms the centre of our activity or passivity—as for instance, it is with reference to the individual cow, that I become प्रवृत्त for or निवृत्त from दोहन owing to its capacity to perform an action (क्रिया) like yielding milk which forms the object of my desire (अर्थ). In short, if our व्यवहार which is nothing but प्रवृत्ति and निवृत्ति centres round the व्यक्ति, it is strange that the संकेत which must have begun with that व्यवहार in relation to व्यक्ति should ignore the very basis viz. the व्यक्ति. The neo—तार्किकs also hold this view.

Read सुधासागर:—आद्यसङ्केतस्य व्यवहारमात्राभीनतया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायां व्यक्तावेव तदौचित्यात्.

But there are difficulties that come in the way of assuming संकेत as operative with regard to व्यक्ति and, therefore, the संकेत has to be admitted as embracing the उपाधिs and not the व्यक्ति.

The difficulties are stated to be three:—(i) आनन्त्यप्रसङ्ग (ii) व्यभिचारप्रसङ्ग (iii) विषयाविभागप्रसङ्ग.

(i) आनन्त्यप्रसङ्ग:—If the word गो, in order to be applicable to all the individuals were to denote the infinite व्यक्तिs, our apprehension of the

sense of the word is bound to be deficient. How is it possible for us to know all the व्यक्तिs of the past, the present and the future? Consequently, when we hear the word गो, we shall feel that we are having only a partial knowledge of the संकेत of the word. But, to judge from our experience, we find that we never labour under the consciousness that our knowledge of the संकेत of a particular word is incomplete. As soon as we hear the word गो we apprehend a sense complete in itself, without a lacuna. So the संकेत cannot be admitted as embracing the infinite व्यक्तिs.

(ii) व्यभिचारप्रसङ्ग :—To escape this contingency of incompleteness, it is likely to be suggested that the संकेत should be assumed only with regard to व्यक्तिs *within our knowledge*. But this assumption exposes us to another contingency. The word गो, to take our instance, will then denote only the cows that are within our knowledge and no more; and this will involve व्यभिचार or violation of an accepted principle. For, the word गो will fail to be applicable (व्यभिचार) to the cows unknown to us which clearly goes against experience. We find the word गो used by देवदत्त who knows only fifty cows, say, as also by यज्ञदत्त who knows a hundred. If the संकेत were admitted to be limited by our knowledge of the व्यक्तिs, देवदत्त will be justified in challenging यज्ञदत्त's use of the word with regard to the fifty first cow which, he (देवदत्त) might urge, falls outside the संकेत of the word गो. And if a word denotes something that falls outside the scope of the संकेत, it means violation or infringement (व्यभिचार) of the rule that a word denotes only the संकेतित sense. But since, in our experience, देवदत्त is never found to challenge यज्ञदत्त's use of the word गो with regard to the fifty-first cow, we are not justified in saying that the संकेत is limited to the व्यक्तिs within our knowledge. Read प्रभा:-सङ्केतितस्यैव शाब्दबोध इति नियमाभावप्रसङ्गात्।.

(iii) विषयाविभागप्रसङ्ग :—If the word were to denote the व्यक्ति, in गौः शुक्लः चलः डित्थः, 'गौः' would denote the व्यक्ति; and शुक्लः or चलः or डित्थः also would do the same. So the same denotative value will attach to the four words which, consequently, will involve repetition. But we find that the words are used and accepted as involving no repetition, which proves that each of the words has its scope (विषय) quite distinct from that of the other. This accepted distinction of scopes will be negatived (विषयाविभाग) if the सङ्केत were admitted with regard to the व्यक्ति.

To escape these three difficulties, संकेत has to be admitted as relating not to the व्यक्ति but to the उपाधि. Since it is the same उपाधि [acc. to the वैयाकरणs, जाति, गुण or क्रिया or द्रव्य (=संज्ञा) or acc. to the मीमांसकs, जाति only] that persists in the different individuals, the same word can denote all the individuals *characterized by the particular* उपाधि. Again there will not be any infringement nor will there be a repetition in गौः शुक्लः चलः डित्थः. Thus 'गौः' can denote one and all the individuals characterized by the उपाधि viz. जाति. Consequently, there will not be any आनन्त्यप्रसङ्ग nor व्यभिचारप्रसङ्ग.

Similarly, 'चलः' can denote one and all the individuals characterized by the उपाधि viz. क्रिया of चलन ; and 'शुक्लः' can denote one and all the individuals characterized by शुक्ल colour. Thus it is found that गौः, शुक्लः and चलः should denote the particular उपाधिs to escape आनन्त्यप्रसङ्ग and व्यभिचारप्रसङ्ग. As they are different उपाधिs, we also become free from विषयाविभागप्रसंग, for गौः (जाति) denotes something different from शुक्लः (गुण) and from चलः (क्रिया).

The case of the fourth उपाधि viz. द्रव्य (i. e. proper noun) is somewhat different. द्रव्य or संज्ञा by its very nature relates to individuals. The very fact that संज्ञा is यादृच्छिकी or arbitrary is enough to prove that it does not refer to concrete attributes in the व्यक्ति. Therefore, when the वैयाकरणs are found to assign to संज्ञा (=द्रव्य) the position of an उपाधि, we feel that they do so only as a matter of analogy and convenience. Perhaps, they thought that since शब्दs in general have a संकेत for an उपाधि like जाति or गुण or क्रिया, they would escape गौरव by admitting that संज्ञाशब्द also has a संकेत for an उपाधि—though, really speaking, it has a संकेत for the व्यक्ति.

सूत्र १०

संकेतितश्चतुर्भेदःजात्यादिर्जातिरेव वा :—संकेतितः sc. अर्थः चतुर्भेदः जात्यादिः gives वैयाकरण view. जातिरेव वा gives मीमांसक view.

अर्थक्रियाकारितया अर्थाय (दुग्धरूपाय) या क्रिया दोहनादि तां करोतीति। प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या :— Read प्रभाः— दोहनादीष्टसाधनत्वं हि प्रवृत्तियोग्यत्वम्, शृङ्गाघाताद्यनिष्टसाधनत्वं च निवृत्तियोग्यत्वं गोव्यक्तावेव, न तु जातौ इत्यर्थः—

गौः शुक्लः चलः डित्थः :—The moving, white ox, called डित्थ ; stock instance from पतञ्जलि's महाभाष्य.

गौः has संकेत for जाति;
शुक्लः ,, ,, ,, गुण;
चलः ,, ,, ,, क्रिया;
डित्थः ,, ,, ,, द्रव्य (=संज्ञा proper noun.)

विषयविभागो न प्राप्नोति :—No differentation of scope obtains for each of the words, गौः, शुक्लः, चलः, डित्थः, if each were to refer to the individual and not the attributes.

उपाधावेव संकेत :— i. e. According to the वैयाकरणs and the मीमांसकs. Acc. to the नैयायिकs the संकेत is for उपाधि as well as व्यक्ति. Acc. to the Buddhists the संकेत neither refers to the उपाधि nor व्यक्ति but to the exclusion of everything else. [See below].

उपाधि (उप+आ+धा) Attribute.

The वैयाकरण view of संकेत.

Acc. to the वैयाकरणs followed by the आलंकारिकs, a word has संकेत for either of the four उपाधिs, जाति, गुण, क्रिया, and द्रव्य. पतञ्जलि, for instance, said चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः. The vital principle, that goes to make the thing what

it is, is जाति like गोत्व. The गुण is less innately connected with the व्यक्ति than जाति. It serves to distinguish the thing from others of the same class. Though less innate than जाति, गुण is more permanent than क्रिया. For क्रिया denotes action in process of accomplishment. द्रव्य or संज्ञा is an उपाधि, though in name only, and denotes the proper name like डित्थ given to individuals. These four उपाधिs are illustrated by पतञ्जलि in the stock instance गौः शुक्लः चलः डित्थः which respectively denote जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य. भर्तृहरि says संकेतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च ॥

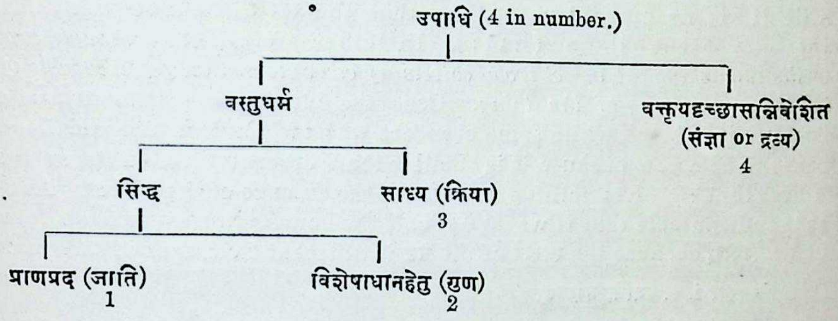

The वैयाकरण view is embodied in उपाधिश्च द्विविधः— .... आलम्बनभेदात्.

वक्तृयदृच्छासन्निवेशितः—Reference to संज्ञा or द्रव्य. यदृच्छा is free will. संज्ञा is given at free will, i. e. arbitrarily, to the individual.

सिद्धः साध्यश्चः—What is of an accomplished nature and what is in process of accomplishment. जाति or गुण does not require to be brought about; क्रिया by its very nature is something that is to be brought about, requires to be performed.

पदार्थस्य प्राणप्रदः—Lit. what gives life to the thing i. e. what constitutes its essence. The reference is to जाति or generic attribute; class characteristic. A cow is a cow because of its generic attribute गोत्व.

विशेषाधानहेतुः—Ref. to गुण which only distinguishes a thing from others of the same class. The white cow is only distinguished from those of other colours. जाति is more permanently connected with an object than गुण. सुधासागर brings out the difference between जाति and गुण in the following words:—पदार्थस्य प्राणो व्यवहारयोग्यता तत्प्रदस्तान्निर्वाहकः। एवं च प्राणप्रदत्वं यावत्स्थितिसम्बन्धित्वं बोध्यम्। यद्यपि शुक्लादेर्नित्यत्वाभ्युपगमे गोत्वादिना समकालमेव सम्बन्धित्वं तथापि तस्य सम्बन्धः कदाचिदपैत्यपि न तु गोत्वादेरिति विशेषः।

उक्तं हि वाक्यपदीये:—By भर्तृहरि the celebrated poet and grammarian, whose date of death as given by Itsing, the Chinese pilgrim, is 650 A. C. His work the वाक्यपदीय is a metrical treatise on the philosophy of Grammar and is divided into three chapters आगमकाण्ड, वाक्यकाण्ड and पदकाण्ड.

न हि गौः स्वरूपेण गौ.........गौरिति :—The quotation from भर्तृहरि's वाक्यपदीय is given to substantiate the claim of जाति to be regarded as प्राणप्रद धर्म. भर्तृहरि says that though we are likely to mistake the स्वरूप (i. e. individual form, व्यक्तिस्वरूप) for the essence of the thing, yet it is जाति that constitutes such an essence. The गो is what it is, not because of its स्वरूप but on account of its possessing the जाति गोत्व. Though it is true that owing to its स्वरूप or individual form, गो is distinguished from everything else not belonging to the class of गो, from horse, say, (नापि अगौः) still it is as much true to say that the स्वरूप is not what makes the cow what it is (न गौः). In other words, स्वरूप, *though capable of distinguishing the object from objects of other classes, is yet incapable of being the very essence of the thing.* Does the black cow cease to be a cow because it is black while some cows are white? Or does the smaller cow cease to be a cow because it is smaller than others? No. This evidently proves that स्वरूप has nothing to do with the essence of the object. And yet it is indisputable that if we do not call the cow a jar, say, it is on account of its स्वरूप, because the स्वरूप of the घट is different from that of the cow.

स्वरूप i. e. व्यक्तिस्वरूपम्.

द्वितीयो गुणः—द्वितीयः सिद्धः वस्तुधर्मः गुणः. शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते। note that शुक्ल is गुण while शुक्लत्व is जाति.

लब्धा सत्ता येन तत् लब्धसत्ताकम्.

हि:—Introduces the reason why गुण has been described above as विशेषाधान हेतु. गुण is so described because (हि) it distinguishes the object after it has come into being (लब्धसत्ताकं) i. e. after it becomes व्यवहारयोग्य. An object becomes व्यवहारयोग्य due to जाति. गुण gives distinction to the object after it becomes व्यवहारयोग्य. What is meant is: जाति gives life; गुण distinction. Some commentators see, in the phrase लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते the वैशेषिक idea that things are निर्गुण at the moment when they come into existence and that the गुणs find their way into them, in the next moment. प्रथमं द्रव्यं निर्गुणं निष्क्रियं चैवोत्पद्यते पश्चात्तत्समवेता गुणक्रिया उत्पद्यन्ते। —तर्कभाषा.

साध्यः पूर्वापरीभूतावयवक्रियारूपः। The idea that क्रिया consists of constituents in a regular succession is an old one, even so old a writer as यास्क (circa 800-700 B. C.) defining it in the following terms:—पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेन आचष्टे उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तम्। (ओदनं) पचति, to take an instance, includes a set of actions like collecting fuel, burning it, boiling the rice etc. which follow one another in succession (पूर्वापरीभूत). What shall be the name for the अवयवs, like the collecting of fuel, of the total क्रिया? They are क्रियाs as well, being themselves made up of पूर्वापरीभूत अवयवs. Read वाक्यपदीयः—यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते। आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते।

डित्थादिशब्दानां........यदृच्छात्मकः इति।

Here the fourth उपाधि viz. Proper Name called संज्ञा or द्रव्य is explained.

When we (वक्त्रा) name the particular bull as डित्थ, we only attribute (आरोप्यते) the eternal form (स्फोट) of the word डित्थ to the particular individual; in other words, we employ the स्फोट to specify that individual. By assuming that it is the स्फोटरूप of words like डित्थ that is attributed to the particular individual, we surmount the difficulty, present in वर्णवाद, viz. that different senses might be conveyed as the word comes to be uttered by different individuals. If 'डित्थं' as uttered by देवदत्त signifies the *same* individual as is signified when 'डित्थ' is uttered by यज्ञदत्त, it clearly proves that any variation in utterance does not affect the sense. And this makes a strong case for an eternal form of the word डित्थ being suggested to us by the word डित्थ uttered by one or the other. Thus when we name an individual as डित्थ, what we do is to look upon the eternal form of the word डित्थ as specifying that individual.

० शब्दानां (i) अन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं and (ii) संहृतक्रमं स्वरूपं describe the स्फोटरूप [i] स्फोट is completely (निः) grasped when the last syllable (अन्त्य) in a word like डित्थ is comprehended (बुद्धि॰) [*Vide* Notes p. 28 (iv)] The preceding syllables have vanished leaving only an impression, by the time the last syllable is uttered. [ii] स्फोट is संहृतक्रम because it is eternal. [*Vide* Notes p. 28 (v and vi)] The order of the syllables in डित्थ, say, has nothing to do with the स्फोटरूप. संहृत i. e. devoid of cp. संहार destruction.

यदृच्छया सन्निवेश्यते is attributed arbitrarily to objects such as the one denoted by 'डित्थ'.

यदृच्छया स्वातन्त्र्येण [यदृच्छा यद्+ऋच्छ् to go] By free will, arbitrarily *i. e.* without any intention to make it refer to some attribute of the individual. As said above, (Notes p. 47) संज्ञा really speaking refers to the व्यक्ति and not उपाधि. The term द्रव्य=पदार्थ points to the same conclusion. Only as a matter of convenience is it supposed that it refers to उपाधि.

डित्थादिषु अर्थेषु—डित्थादिशब्दप्रतिपाद्येषु अर्थेषु. डित्थ though used in the present instance as a proper name of the bull, literally means a wooden elephant डित्थः काष्ठमयो हस्ती; or श्यामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः । सर्वशास्त्रार्थवेत्ता च डित्थ इत्यभिधीयते ॥ अर्थेषु सन्निवेश्यते is attributed to the objects.

उपाधित्वेन [उप+आ+धा] When we style a bull as डित्थ, we look upon the name as an attribute of its.

सोऽयं sc. उपाधिः (m.) संज्ञारूपः that is in the form of proper name. Other names for संज्ञा are द्रव्य and यदृच्छा. द्रव्य lit. पदार्थ, the particular object that receives the name which also is secondarily called द्रव्य. यदृच्छात्मक—यादृच्छिक essentially based on free will.

इति marks the close of the वैयाकरण view.

गौः शुक्लः etc. A citation from पतञ्जलि's महाभाष्य. "A white (शुक्ल), moving (चलः) ox (गौः) called डित्थः." गौः typifies संकेत for जाति; शुक्ल for गुण;

चल for क्रिया; डित्थ for संज्ञा. चतुष्टयी प्रवृत्तिः lit. fourfold is the currency; i. e. words become प्रवृत्त or current in four ways; which amounts to saying that संकेत is fourfold.

महाभाष्यकारः पतञ्जलि (circa 150 B. C.): author of the महाभाष्य, the monumental commentary on the अष्टाध्यायी of पाणिनि. It may be pointed out that the अलंकारिक्s follow this view re. संकेत. Cp. The varieties of विरोध which are based on this चतुष्टयी प्रवृत्ति.

परमाण्वादीनां तु गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वम्

[Read परमाण्वादीनां for परमाण्वादीन a misprint]. मम्मट wants to anticipate a possible objector who might urge that the definition of जाति as प्राणप्रद धर्म is not comprehensive. For, there are certain प्राणप्रद धर्मs, says he, which far from being regarded as जाति are classed otherwise.

He cites the instance of the वैशेषिक्s, according to whom, the atomic size (परमाणु=पारिमाण्डल्य) of an atom is a गुण and so is the विभुत्व [all-pervadingness] of आकाश etc. a गुण; since they (पारिमाण्डल्य and विभुत्व) are परिमाणs or dimensions which come under the category of गुण.

But an atom is what it is owing to पारिमाण्डल्य. Eliminate पारिमाण्डल्य, says the objector, and the atom ceases to be an atom, which proves that पारिमाण्डल्य is the प्राणप्रदधर्म of the atom. Similarly, विभुत्व is the प्राणप्रदधर्म of आकाश etc. How then does the वैशेषिक class पारिमाण्डल्य and विभुत्व under गुणs?

मम्मट meets the objection by saying that पारिमाण्डल्य or विभुत्व does, as a matter of fact, constitute जाति. वैशेषिक्s have regarded it as a गुण only because they classed परिमाण (dimension) under गुणs. It is merely a technical divergence that seems to be present between the definition of जाति and the वैशेषिक classification of पारिमाण्डल्य etc. under गुणs. To all purposes therefore, says मम्मट, the definition of जाति is comprehensive.

The question naturally arises as to what brings about this divergence. The reply is to be sought in the fact that the principle of classification admitted by the वैशेषिक्s is different from that of the वैयाकरणs. Whereas the वैशेषिक admitted the categories of द्रव्य, गुण, कर्मन्, सामान्य, विशेष, समवाय, [and अभाव at a later stage] the वैयाकरण classification admitted जाति, गुण, क्रिया, द्रव्य. The वैशेषिक hardly cared to make a difference between प्राणप्रद धर्म and वैशिष्ट्यापादक धर्म. Whatever the धर्म, it was subsumed by them under गुणs. The category of सामान्य, it may be added, though based upon प्राणप्रद धर्म, refers rather to the unifying common principle that holds together the individuals of the *class*, than to an attribute as characterising an *individual*.

परमाण्वादीनाम् :—परमाणु=पारिमाण्डल्य *i.e.* size of atom. आदि, according to उद्योत, includes परममहत्त्व *i.e.* विभुत्व *i. e.* all—pervading-ness. परमाणु though an adj. is used as a noun like शुक्ल above. पारिभाषिकं गुणत्वम् :—They are गुणs only as a matter of परिभाषा or technicality of the वैशेषिक system.

गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामपि आश्रयभेदाद्· भेदं इवं लक्ष्यते । यथैकस्य मुखस्य खड्गमुकुरतैलाद्यालम्बनभेदात् ॥

So far has been expounded the संकेत with regard to जाति. गोत्व is present in all the individuals of the bovine class *in the same form* and therefore the word गो having संकेत for गोत्व can be adequately applicable to one and all the individuals of the class.

But in the matter of the संकेत of a word for गुण, क्रिया and यदृच्छा (संज्ञा or द्रव्य) we are confronted with peculiar difficulties. गो can, with equal force, apply to one and all the individuals of the class, for गोत्व for which 'गो' has संकेत is *equally* present in them all. But the शुक्ल (white colour) as present in the शंख is not exactly the same as the one found in हिम (snow) or पयः (milk.) The क्रिया of तण्डुलपाक is not the same as that of माषपाक. देवदत्त the infant is not the same as देवदत्त the adult. How then could we make use of one and same word like शुक्ल or पाक or देवदत्त to signify attributes (उपाधिs) that are different? Is it not necessary to use different words to signify the attributes as present in each of these things?

If this contention of the objector were admitted the contingencies of आनन्त्यप्रसंग and व्यभिचारप्रसंग would present themselves just as they did in the matter of the assumption of the सङ्केत of a word for व्यक्ति· To obviate these contingencies, मम्मट following the वैयाकरणs resorts to the alternative of establishing the एकरूपत्व (identity) of गुणs, क्रियाs and द्रव्यs.

The शुक्ल as abiding in a शंख is in no way different, says मम्मट, from that abiding in पयः; the पाक of तण्डुल is in no way different from that of माष; nor the स्फोट of the name देवदत्त the बाल different from that of the name देवदत्त the युवा. If we perceive difference between them, it is due to the difference between the आश्रयs (आलम्बनs), just as one and the same face appears different according to the different reflecting media, like the sword, mirror (मुकुर) or oil.

Therefore, attributes (उपाधिs) being the same, we are justified, say the वैयाकरणs in using one and the same word to denote them. They say कर्मैकं जातिरप्येका जगत्येकः सितोः गुणः ।

On a close scrutiny, it would seem that this justification was uncalled for so far as द्रव्य (=संज्ञा) is concerned. The very nature of संज्ञा which, as we have seen, is dependent on the will of the speaker and not on the attributes of the object, leaves no scope for such justification. When देवदत्त the बाल is styled as देवदत्त his संज्ञा is as much unconnected with his attributes as that of देवदत्त the युवा. In other words, on account of the संज्ञा being divorced from all connexion with the attributes of the individual, we never feel that the देवदत्तसंज्ञा of the बाल is different from that of the युवा, as the शुक्ल of a शंख is felt to be different from that of the पयः. If we do not feel the difference, why the justification on the basis of आलम्बन भेद, so far as संज्ञा is concerned?

गुण......यदृच्छाशब्दानां:—शब्द to be construed only with यदृच्छा यदृच्छाशब्द=संज्ञा. मुकुर mirror. आलम्बनभेद Variety of substrata (आलम्बन=आश्रय.)

Read सम्प्रदायप्रकाशिनीः खड्गालम्बनं श्यामतया मुकुरालम्बनमुज्ज्वलतया तैलालम्बनं तु स्निग्धतया मुखमाभाति ।

The मीमांसक--view re. संकेत.

According to the मीमांसकs—whether भाट्ट or प्राभाकर—a word denotes जाति. The other three viz., गुण, क्रिया and द्रव्य which had been admitted in addition to जाति as उपाधिs by the वैयाकरणs, are according to the मीमांसकs, nothing more than जातिs. There is no गुण like शुक्ल, says the मीमांसक. It is the जाति, शुक्लत्व that is signified by the term शुक्ल. Similarly. चलत्व is the जाति and डित्थत्व is the जाति,—not क्रिया and द्रव्य as supposed by the वैयाकरणs—signified by the terms चलः and डित्थः respectively.

The following from Dr. Keith's Karma-Mīmānsā sufficiently elucidates the Mīmānsa view-point :—

"प्रभाकर replies by insisting that, as indicated by the भाष्य, if words had individual meanings, such a sentence as, "One should pile the fire-altar in the form of a kite," would be meaningless, as it cannot be supposed that such an injunction was intended to refer to an individual kite, while its plain meaning is a reference to the class 'kite.' Without this element of generality all injunctions are absurd, and the necessary individual reference in certain cases is obtained through the generality, with which it is inseparably connected. कुमारिल adds that this view is supported by the fact that the word 'cow' as experience shows, does not suggest to us an individual cow, but the class."

The difference in the view-points of the वैयाकरणs and the मीमांसकs regarding the admissibility of गुण, क्रिया and द्रव्य is to be accounted for thus. If I utter the word शुक्लः the वैयाकरण will say, it is the गुण, शुक्ल referred to. शुक्ल as such is *one.* The शुक्ल in शुक्ल शंख is exactly the same as the शुक्ल in शुक्ल पयस् or any other शुक्ल thing. If the शुक्ल *appears* varied as abiding in different आश्रयs, it is merely an illusion due to the difference in आश्रयs. In short, शुक्ल denotes one and one quality alone regardless of the different आश्रयs, says the वैयाकरण. Similiarly, पाकक्रिया is one and the same, whether it takes place in relation to गुड or तण्डुल. Lastly, a संज्ञा like डित्थ, since it stands for its corresponding स्फोट, is one; for स्फोटरूप of डित्थ is one only. They say कर्मैकं जातिरप्येका जगत्येकः सितो गुणः ।. The मीमांसक, on the other hand, urges that शुक्ल as abiding in शंख is not the same as that abiding in पयः; they are as much different as one ox is from another. Though they are different, says the मीमांसक, we describe them by the same term only, on account of the same जाति or generic attribute being present in them all; just as oxen howsoever different are called by the same term गौः, only on account of the जाति, गोत्व running through them all. Therefore, just as गौः stands for

गोत्व, so शुक्लः stands for शुक्लत्व. And similarly, चलः stands for चलत्व and डित्थः for डित्थत्व, argues the मीमांसक. Thus the संकेतितार्थ is, acc. to the मीमांसक, जाति alone.

हिमपयःशंखाद्याश्रयेषु......जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम् इत्यन्ये:--

This is the view of the पूर्वमीमांसक who holds that every word has संकेत for जाति only. In other words, he admits उपाधि to be only one and not four in number. He holds that there are different व्यक्तिs of गुण, क्रिया and द्रव्य. The शुक्लरूप of शंख, for instance, is quite different from that of the पयः and not the same as the वैयाकरणs hold. But just as different cows come to be called 'Cow' owing to their possessing the जाति गोत्व, so says the पूर्वमीमांसक, all shades of शुक्ल come to be styled as शुक्ल owing to their possessing the जाति शुक्लत्व. So all पाकक्रियाs come to be called पाक, owing to their possessing the जाति पाकत्व. In the case of संज्ञाs also, there is a जाति like डित्थत्व that accounts for the use of the same *term* डित्थ, with regard to the ox, in the different stages of its life or that accounts for the word conveying to us the same *object* though uttered in varying pitches by different speakers like infants, adults or parrots.

It should be seen that the मीमांसक's standpoint is more scientific so far as जातिs of गुण and क्रिया are concerned. The शुक्लs are indeed varied as abiding in different objects and it is only mincing matters to explain the perceptible difference between the शुक्लs of शंख and पयः by referring to the आश्रयभेद. And so are the पाकक्रियाs different. That the वैशेषिकs have admitted जातिs of गुण and क्रिया strengthens the case of the मीमांसकs.

But the मीमांसक view re. a जाति of संज्ञाs is questionable. As seen before, the संज्ञा of डित्थ when बाल has as little to do with the attributes of the ox as when he grows into a स्थविर. So how can we say that the संज्ञा डित्थ in बाल्यावस्था is different from that in स्थविरावस्था ? And if they are not different where can there be any जाति of the same ? Regarding बालवृद्धशुकाद्युदीरित संज्ञा also, the intonation has nothing to do with the denotation of the word which is unaffected by the pitch of the voice. Hence if the denotation is the same, there cannot be a जाति of संज्ञाs.

हिमपयःशंखाद्याश्रयेषु adj. of शुक्लादिषु. परमार्थतो भिन्न but not अभिन्न as the वैयाकरण would say. cp. the वैयाकरण view given above : गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुतः एकरूपाणाम्.

यद्वशेन शुक्लः शुक्लः इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिः तत् शुक्लत्वादि सामान्यम्: It is on account of the generic attribute शुक्लत्व that we are inclined to employ the same *word* शुक्ल to denote all shades of it and get the *idea* of sameness regarding the various shades. अभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिः :—[अभिन्नं

अभिधानं अभिन्नश्च प्रत्ययः तद्व्युत्पत्तिः] We employ the same term (अभिधान) to denote the varying shades of शुक्ल and we get an idea (प्रत्यय) of the sameness of the shades. What is meant by the idea of sameness is that there is felt to be as much affinity between one शुक्ल and another as between one गौः and another. Not only do we call them by an identical term; we also feel them to be almost identical. Just so we *call* the two oxen गौः and also *feel* them to be almost identical. सामान्यं=जातिः

एवमेव पाकत्वादि So there is a जाति of क्रियाs also. पाकत्व, for instance, is a जाति present in गुडपाक and तण्डुलपाक both. Here also the criterion for जाति is अभिन्नाभिधानप्रत्योत्पत्तिः.

बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु (डित्थत्वादि अस्ति):—There is a जाति called डित्थत्व present in all individual *utterances* of the word डित्थ on account of which we get अभिन्नप्रत्यय i. e. idea of sameness between बालोदीरित डित्थशब्द and वृद्धोदीरित डित्थशब्द. Here only अभिन्नप्रत्यय is the criterion. Note that the मीमांसकs do not admit the स्फोट theory. Thus acc. to their view-point, the individual utterances produce the idea of sameness owing to जाति. Acc. to the वैयाकरणs the idea of sameness is due to the स्फोट of a word like डित्थ being one and one only.

प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु डित्थाद्यर्थेषु वा (डित्थत्वादि अस्ति):—Or there is a जाति,-डित्थत्व present in the *different objects* called डित्थ. The bull called डित्थ at this moment is not the same as that in the next. Thus there are different डित्थs which are called डित्थ on account of डित्थत्व being present in them all. Here the criterion is अभिन्नाभिधान and अभिन्नप्रत्यय.

Thus in the case of the fourth उपाधि i. e. संज्ञा the मीमांसक has proved the existence of जाति from two standpoints: (i) Where संज्ञा is regarded as शब्द only; and (ii) Where संज्ञा is regarded as standing for अर्थ or the object.

Read भीमसेन's सुधासागर:—शब्द एवोपाधिरिति भाष्यमतेऽनुगमसुक्त्वा येऽडित्थादिशब्दानामाकाशादिपदे इव धर्मिमात्रे शक्तिरुच्यते तन्मतेऽप्याह प्रतिक्षणमिति।

It must be seen, however, that there is no सामान्य, डित्थत्व if the same name were given to two things, say, an ox and a horse. The name डित्थ of the horse has nothing in common with the name डित्थ of the bull. Hence they do not belong to the same जाति.

प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु is, according to सम्प्रदायप्रकाशिनी, based on the Buddhist view that things are क्षणिक. अर्थस्य प्रतिक्षणं भेदो वैनाशिकदर्शनाश्रयणात्।

इति सर्वेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये:

जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तं=जातावेव संकेतः; प्रवृत्ति use of a word. इत्यन्ये i. e. पूर्वमीमांसकs. Note how सुधासागर presses the claim of the वैयाकरणः--अत्र इदमवधेयम् यो यत्राभियुक्तः स तद्विषयं सम्यग् जानातीति अभियुक्तवचनं ग्राह्यम्। शब्दविचारे च अभियुक्ता वैयाकरणाः तेषु च भगवतो महाभाष्यकारादधिको न प्रसिद्ध इति तन्मतानुरोधेनोपाधावेव शक्तिं स्वीकृत्य etc.

तद्वान् अपोहो वा शब्दार्थः कैश्चिदुक्तः Split up as तद्वन् शब्दार्थः कैश्चिदुक्तः and अपोहः वा शब्दार्थः कैश्चिदुक्तः.

तद्वान् शब्दार्थः कैश्चिदुक्तः Reference to the view of the old नैयायिकs, according to whom, a word has संकेत only for जातिविशिष्ट व्यक्ति (तद्वान्=जातिमान्) Read प्रदीपः—न व्यक्तिमात्रं शक्यम् (i. e. अभिधेयं) न वा जातिमात्रम्। आद्ये आनन्त्याद् व्यभिचाराच्च अन्त्ये व्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसङ्गात्। ... तस्माज्जातिविशिष्ट एव संकेतः। If mere व्यक्ति were संकेतित, the faults of आनन्त्य and व्यभिचार will be contingent. If mere जाति were संकेतित the व्यक्ति, says the नैयायिक, will remain outside the pale of संकेत. Therefore जातिविशिष्ट व्यक्ति is संङ्केतित, he urges.

अपोहः शब्दार्थः कैश्चिदुक्त :—The reference to the Buddhist view according to which what is संकेतित is अपोह which means तादतरव्यावृत्ति exclusion from everything else. When a word गौः, say, is uttered, the sense that is conveyed by it is that the particular thing is *not* अश्व *nor* हस्तिन्. It does not convey to us a positive idea re. the nature of thing but only negatively marks off that thing from everything else. Thus according to the Buddhists, neither the व्यक्ति is संकेतित nor any उपाधि. What is संकेतित is the negative description that the particular object is not this nor that. Since everything is क्षणिक to the Buddhist, he cannot admit anything like a positive उपाधि which as abiding in an object will have to last for more than a moment; the object requiring a क्षण and the उपाधि another, the two being different. And the objections to संकेत for व्यक्ति viz. of आनन्त्य and व्यभिचार come in the way of व्यक्तिगत संकेत. Read प्रदीपः—सौगतास्तु व्यक्तावानन्त्यादिदोषाद् भावस्य च तदनुगमाभावात्तदनुगतायामतद्व्यावृत्तौ संकेतः।

अपोहः (अप+ऊह to push)=व्यावृत्ति Exclusion.

ग्रन्थगौरवभयात् Lest the work might become unwieldy.

प्रकृतानुपयोगाच्च: As प्रभा points it out, after having given the authoritative views of the वैयाकरणs and the मीमांसकs—particularly of the वैयाकरणs—the काव्यप्रकाशकार thinks it futile to give in detail the views of others. प्रकृत *i. e.* the matter on hand *i. e.* the discussion of संकेत from the view-point of the आलंकारिकs. It suffices for the आलंकारिक to be acquainted with the view of the वैयाकरण, whom he generally follows.

मम्मट's (i) pro-वैयाकरण leanings (See *Introduction*) (ii) his citation from पतञ्जलि in corroboration of the चतुष्टयी प्रवृत्ति, (iii) his division, in उल्लास X, of the figure विरोध based on जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य and (iv) lastly the stand he takes in his शब्दव्यापारविचार where he defends the वैयाकरण view of संकेत—all these circumstances give a strong indication of मम्मट's favouring the वैयाकरण view of चतुष्टयी प्रवृत्ति. Some commentators see in the words इत्यन्ये, used in reference to the मीमांसकs, a reflection of मम्मट's indifference towards the school—not a very convincing deduction.

There is one more view—that of the नव्यनैयायिकs, according to whom, what is साक्षात्संकेतित is the व्यक्ति alone. Read Keith: कर्ममीमांसा pp. 39-40.

"The two schools (भाट्ट and प्राभाकर) are at one in holding that the signification of words is a class signification, as theory of the eternity of words demands. The modern न्याय, on the other hand, insists that the import of words is always the concrete individual, while the older न्याय adopts the doctrine that the word expresses the class (जाति), individual (व्यक्ति), and characteristic mark of the class (आकृति), all at once. The Buddhist view again insists on negative determination only, on the ground that it is impossible to determine positively the specific nature of anything, and that all that can be attained is a series of negations, a view which कुमारिल refutes at great length."

'सुधासागर's objections to वैयाकरणेतर views are noteworthy though not critical :—किञ्च येषां मते संज्ञाशब्दानां शब्दो नोपाधिः किन्तु ततो धार्मिमात्रप्रतीतिस्तेषां मते मीमांसकमते चाकाशादिशब्दानां कथं जातौ सङ्केत इति चिन्त्यम्। नैयायिकमतमपि अतिरिक्तसामान्यलक्षणागौरवग्रस्तम्। नास्तिकमतं तु वेदविरुद्धं तुच्छमेवेति उपाधिशक्तिवाद एव ज्यायानिति दिक्।

How do we get acquainted with the संकेत? Read सा. दर्पण where *three* principal ways of संकेतज्ञान are specified :—

(i) उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य 'गामानय' इत्युक्ते तं गवानयनप्रवृत्तमुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य 'सास्नादिमत्पिण्डानयनमर्थः' इति प्रथमं प्रतिपद्यते। अनन्तरं 'गां बधान' 'अश्वमानय' इत्यादावावापोद्वापाभ्यां गोशब्दस्य 'सास्नादिमानर्थः' आनयनशब्दस्य च 'आहरणमर्थः' इति सङ्केतमवधारयति।

(ii) क्वचिच्च प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात्। यथा 'इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति' इत्यत्र। (where 'मधुकर' is determined to mean 'bee' owing to the proximity of मधूनि पिबति).

(iii) क्वचिदाप्तोपदेशात्। यथा अयमश्वशब्दवाच्यः इत्यत्र।

न्यायकोश cites from मुक्तावलि a stanza giving a more comprehensive list of sources of संकेतज्ञान, 9 in number (including 3 given above).

अत्रोक्तमभियुक्तैः। शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥ इति। तत्र

(१) व्याकरणाच्छक्तिग्रहो यथा कर्मणि द्वितीया, कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनुशासनात् कर्मत्वादौ द्वितीयादेः शक्तिग्रहः। धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति इति।

(२) उपमानाच्छक्तिग्रहो यथा गवादिपदशक्तिधीसाचिव्येन गोसादृश्यातिदेशवाक्याद् गवयपदवाच्यत्वबोधोत्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोसादृश्यग्रहात् गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः। गोसदृशो गवयपदवाच्य इति सादृश्यज्ञानाद्गवयपदस्य गवये शक्तिग्रहो भवति इति वा।

क्वचित्तु (३) कोशादपि शक्तिग्रहो यथा 'स्वरव्ययं स्वर्गनाक' इत्यादिना नाकादिपदस्य स्वर्गे शक्तिग्रहः।

(४) आप्तवाक्यादपि शक्तिग्रहो यथा कोकिलः पिकपदवाच्यः इत्याद्याप्तवाक्यात् पिकादिपदानां कोकिले शक्तिग्रहः इति।

(५) व्यवहारादपि शक्तिग्रहो यथा घटं नय गामानय इत्याद्यावापोद्वापाभ्यां पार्श्वस्थबालस्य घटादिपदस्य घटमात्रे शक्तिग्रहो भवति इति।

(६) वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहो यथा यवमयश्चरुर्भवति इत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे कङ्गौ वा शक्तिः इति संदेहे वाक्यशेषाद्दीर्घशूकविशेषे शक्तिर्निर्णीयते। वाक्यशेषास्तु यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति इति।

(७) क्वचिद् विवरणादपि शक्तिग्रहो यथः घटोऽस्ति इत्यस्य कलशोऽस्ति इत्यनेन विवरणाद् घटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः।

(८) प्रसिद्धपदस्य सान्निध्यादपि शक्तिग्रहो यथा इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति इत्यादौ पिकपदस्य मधुरादिप्रसिद्धपदसान्निध्यात् कोकिले शक्तिग्रहः।

सूत्र ११

स मुख्योऽर्थः सः *i.e.* साक्षात्सङ्केतित. मुख्यः अर्थः=वाच्यार्थः The primary significance (as distinct from the secondary or लक्ष्यार्थ which is अमुख्य or गौण.) साहित्यचूडामणि brings out the real significance of मुख्य :—मुख्यः प्राथमिकः न तु प्रधानभूतः। माणिक्यचन्द्र thus explains the propriety of मुख्यः हस्ताद्यवयवेभ्योऽर्थान्तरेभ्यः प्राग् ज्ञायमानत्वात्। Just as मुख is seen first of all limbs, वाच्यार्थ is grasped first of all.

तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते Construe: तत्र (साक्षात्संकेतितेऽर्थे) अस्य (शब्दस्य) मुख्यः व्यापारः अभिधा इत्युच्यते। The primary operation of the word with regard to (*i.e.* leading to) the साक्षात्संकेतित अर्थ is called अभिधा.

अस्य मुख्यः व्यापारः The word मुख्य as an adj. of व्यापारः has been inserted to exclude अभिधामूलव्यञ्जना (also called नानार्थव्यञ्जना) by means of which also साक्षात्संकेतितार्थ is conveyed. See notes on साक्षात्संकेतितं योऽर्थं अभिधत्ते स वाचकः। अभिधामूलव्यञ्जना is not मुख्य व्यापार but अमुख्य. Acc. to प्रदीप, मुख्यः only explains why before लक्ष्यार्थ is had वाच्यार्थ has to be discarded (बाधित). Since अभिधा comes first (मुख्यः) लक्षणा finds no place till अभिधा is set aside (मुख्यार्थबाध). In the alternative, प्रदीप says मुख्यः व्यापारः explains why the अर्थ is मुख्यार्थ. As प्रभा points out, the second alternative is far-fetched.

अभिधा : शक्ति. The power enabling the शब्द to give वाच्यार्थ. (अभि+धा whatever is proximate, सन्निकृष्ट).

सू. १२ लक्षणा.

After having explained वाचकशब्द, वाच्यार्थ and अभिधा, मम्मट proceeds to explain at length लाक्षणिकशब्द, लक्ष्यार्थ and लक्षणा.

That words are sometimes used in a sense other than the primary was recognised by pioneer grammarians like पतञ्जलि who admitted a गौणी वृत्ति besides मुख्या वृत्ति. And whatever might be their divergences in the matter of व्यञ्जना, all schools were at one in admitting a secondary वृत्ति over and above the primary. Though generally this वृत्ति was called लक्षणा, still other names also were current viz. गौणी वृत्तिः, भाक्तिः or उपचार. We often come across commentators who say गौणोयं शब्दप्रयोगः or भाक्तः शब्दप्रयोगः or उपचारोऽयम् to convey the idea of लाक्षणिक use of words.

लक्षणा or Indication is a secondary or derivative power. As मम्मट says, the power really belongs to वाच्यार्थ though, for all practical purposes, it is supposed to belong to वाचकशब्द. Thus if गङ्गायां घोषः (A hamlet on the Ganges) is taken as the instance of लक्षणा, the लक्ष्यार्थ of गङ्गातट is, really

speaking, conveyed by the वाच्यार्थ viz. गङ्गाप्रवाह and not by the शब्द, गङ्गा. The idea is that the power of the शब्द, गङ्गा becomes exhausted in *expressing* गङ्गाप्रवाह. Where is then the possibility of the power of लक्षणा being present in the *word* which has become *powerless* after expressing गङ्गाप्रवाह? When we say that लक्षणा is present in the word we allow ourselves to be a little inaccurate and attribute to the *word* a function which belongs to its *sense*. It is this practical usage that is assumed in the कारिका; सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते where व्यञ्जना alone of all वृत्तिs is said to be अर्थगत. For, precisely speaking, लक्षणा also is अर्थगत.

लक्षणा presupposes three conditions:—

(1) The वाच्यार्थ must be inapplicable (मुख्यार्थबाध).

(2) The लक्ष्यार्थ must be such as is connected with the वाच्यार्थ (मुख्यार्थयोग).

And (3) The लक्षणा must have been resorted to either (A) with a definite purpose (प्रयोजन), or (B) in keeping with a time-honoured usage (रूढि).

(I) The वाच्यार्थ may be inapplicable or बाधित because of its conflicting with the प्रमाणs. In गङ्गायां घोषः, the मुख्यार्थ, गङ्गाप्रवाह is बाधित for failing to comply with the second requirement of a वाक्य proper viz. योग्यता (of आकांक्षा, योग्यता, सन्निधि). In determining whether a sense is बाधित we take note of the तात्पर्य purport or tenor of the words. Thus when we say that in गङ्गायां घोषः, the मुख्यार्थ of गङ्गा is बाधित, it is the tenor that makes us say so. Otherwise, one could have said that the मुख्यार्थ of घोष (and not of गङ्गा) is बाधित, and that the लक्षणा applies to घोष and not गङ्गा. Such a view finds no scope due to our minding the तात्पर्य which convinces us that it is गङ्गा that is used in the लक्ष्य sense and not घोष.

(II) But the लक्ष्यार्थ must be such as bears some sort of connection—may be that of contrariety, वैपरीत्य—with the वाच्यार्थ. If this requirement were not complied with, every sense could be the लक्ष्यार्थ. The connections may be either of the five enumerated by भर्तृमित्र and others in the well-known stanza,

अभिधेयेन सम्बधात् सादृश्यात् समवायतः ।
वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ॥

The following illustrations from माणिक्यचन्द्र's संकेत will make the nature of the connections clear.

(i) अभिधेयेन सम्बन्धः—गङ्गायां घोषः.
(ii) सादृश्यः—गौर्वाहीकः, गौरेवायम्.
(iii) समवाय=साहचर्यम्:—कुन्ताः प्रविशन्ति.
(iv) वैपरीत्यः—भद्रमुखः meaning अभद्रमुख.
(v) क्रियायोगः—महति समरे शत्रुघ्नस्त्वम् ।

(where शत्रुघ्न though usually a proper name is used with ref. to the foe-slayer.)

(III) Canons of interpretation in Sanskrit are, on grounds of गौरव, against a secondary use of words where the primary use would produce the same idea. तन्त्रवार्तिक says अगत्या लक्षणावृत्तिः समभिव्याहृतैर्भवेत्. लक्षणा is a secondary power and as such requires justification. लक्षणा is justified on the score of (*a*) प्रयोजन or (*b*) रूढि, गङ्गातटे घोषः will not convey an idea of that *fullness* of शैत्य, पावनत्व etc. the प्रयोजन, which is conveyed by गङ्गायां घोषः which therefore appears justified. To take the instance of रूढि, कर्मणि कुशलः, the लाक्षणिक use of the word कुशल is justified owing to the sanction of usage (रूढि). Men before us have employed the term in a secondary sense, and that is enough to justify our employment thereof.

Let us not forget that रूढिलक्षणाs were in the beginning प्रयोजनलक्षणाs. The first man who transferred कुशल to realms other than that of दर्भग्रहण did so on the basis of उपचार (*i.e.* transfer due to similarity). But to-day, on account of its constant use, we have become oblivious of the original प्रयोजन in the form of उपचार, and hence it has become only a matter of usage to us. माणिक्यचन्द्र very critically brings out this view-point when he says निरूढा इति भ्रष्टोपचारप्रतीतयः। Even कुमारिलभट्ट recognised this fact and went to the length of saying that even रूढिलक्षणाs may to-day be employed as प्रयोजनलक्षणा's under certain circumstances. He says:

निरूढाः लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत्।
क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः॥

भ्रमर by रूढि has come to mean "a bee". But do we not make use of the word with a प्रयोजन when we employ it to describe a flirting youth?

Thus, broadly speaking, लक्षणा is प्रयोजनमूला or रूढिमूला.

मम्मट though not explicit in his divisions of लक्षणा seems to imply the following divisions. [See below.]

- लक्षणा
  - रूढिमूला
  - प्रयोजनमूला
    - गौणी
      - 1 सारोपा [गौर्वाहीकः]
      - 2 साध्यवसाना [गौरयम्]
    - शुद्धा
      - 3 उपादान [कुन्ताः प्रविशन्ति]
      - 4 लक्षण [गङ्गायां घोषः]
      - 5 सारोपा [आयुर्घृतम्]
      - 6 साध्यवसाना [आयुरेवेदम्]

सू. १२. लक्षणा Defined.

मुख्यार्थबाधे: The मुख्यार्थ may be found inapplicable or incompatible owing to its conflicting with प्रमाणs. माणिक्यचन्द्र says मुख्यार्थस्य अनुपपत्ते-

रनुपयोगाच्च प्रत्यक्षादिप्रमाणेन बाधे. साहित्यचूडामणि similarly says बाधः प्रमाणपराहतत्वम्. In गङ्गायां घोषः, गङ्गा whose मुख्यार्थ is गङ्गाप्रवाह is बाधित, say by प्रत्यक्ष, since the प्रवाह could never be the site of the hamlet.

तद्योगे : मुख्यार्थयोगे. The लक्ष्यार्थ must be such as is connected with the वाच्यार्थ. If this condition were not rigorously fulfilled, everything could be regarded as the लक्ष्यार्थ of some वाच्यार्थ. The योग or सम्बन्ध is generally speaking one of the five contained in the stanza of भर्तृमित्र cited above.

रूढितोऽथ प्रयोजनात् अगत्या लक्षणाश्रयवृत्ति says कुमारिल. As far as possible, one ought not to resort to लक्षणा because it is indirect and, to that extent, involves गौरव. Therefore, when one resorts to लक्षणा, he must account for its employment. रूढि or प्रयोजन are the circumstances that justify the emyloyment of लक्षणा. Sometimes we employ a term in a secondary sense (*i.e.* लक्ष्यार्थ) only because there is the sanction of usage or रूढि. And sometimes we do so in order to bring out a shade of meaning which it will be impossible for अभिधा to effect. This additional shade of meaning is the प्रयोजन in a लक्षणा.

'कर्मणि कुशल' is the instance to illustrate रूढिमूला लक्षणा while गंगायां घोषः illustrates प्रयोजनमूला लक्षणा.

कर्मणि कुशलः means : Skilled in (artistic) work. Here the word कुशल which literally means 'one handling कुश grass is employed in the secondary significance of 'skilled' in general. For, the primary significance viz. one who handles कुश-grass, has nothing to do with कर्मन् (*i.e.* चित्रकर्मन् acc. to प्रभा). When thus the word कुशल is found to have been used in a secondary significance, one may naturally ask where is the sanction for this secondary use? Could not चतुर have been better employed in the वाच्य sense? And we reply saying that we have the authority of earlier writers or speakers who have employed कुशल in a secondary significance, in spheres other than that of दर्भग्रहण. In other words, रूढि is there to sanction our लक्षणाश्रय. And therefore the employment of the word कुशल, though in a secondary significance, is as much justified as that of चतुर in the primary significance.

As said above, what is रूढ to-day was not so in the initial stages of the employment of the word in the secondary significance. कुशल may be रूढ and as such प्रयोजनरहित at this stage. But when the word was *first* employed in spheres other than that of दर्भग्रहण, there was surely a प्रयोजन *e. g.* like विवेचकत्व of the highest degree, underlying such a transfer. Hence does माणिक्यचन्द्र say, रूढाः भ्रष्टोपचारप्रतीतयः *i. e.* wherein the apprehension of उपचार *i.e.* use based on सादृश्य has ceased to be felt. In course of time, we fail to apprehend the purpose and then we say the word is रूढ. This variety of लक्षणा is supposed to be व्यंग्यरहित, for want of a प्रयोजन.

गङ्गायां घोषः is given as an instance of प्रयोजनमूला लक्षणा. The word गङ्गा primarily means गङ्गाप्रवाह. But since गङ्गाप्रवाह cannot suitably be the site of the घोष (a hamlet, a small village), we have to interpret the word secondarily *i.e.* in लाक्षणिक sense viz. गङ्गातट. Could we not have said directly गङ्गातटे घोषः? The reply is that by employing the word गङ्गा, it is possible to convey शैत्यपावनत्वादि in a degree *higher* than what could have been conveyed were we to employ गङ्गातटे घोषः. For शैत्यपावनत्वादि as pertaining to गंगाप्रवाह are more than what pertain to गंगातट. And this intensification of शैत्यपावनत्वादिप्रतीति is the purpose (प्रयोजन) underlying the use of the word गंगा in a secondary *i.e.* लाक्षणिक sense. As will be made clear at the close of the present उल्लास, the प्रयोजन which lies at the basis of a लक्षणा is व्यञ्जनागम्य *i.e.* comprehended by the process of व्यञ्जना. This variety is therefore regarded as व्यंग्यसहित.

Thus, broadly speaking, लक्षणा is of two kinds:

(i) Based on रूढि and therefore void of व्यंग्य; and

(ii) Based on प्रयोजन and therefore possessed of a व्यंग्य.

अन्योऽर्थो लक्ष्यते: Note that लक्ष्यते means simply प्रतिपाद्यते and not लक्षणया प्रतिपाद्यते. For, if it were to mean लक्षणया प्रतिपाद्यते, मम्मट would be open to the fault of आत्माश्रय due to the employment of the word लक्षणा in the body of what purports to be a definition of लक्षणा Cp. साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते where अभिधत्ते probably means प्रतिपादयति only.

यत् (लक्ष्यते) यत्=यया वृत्त्या Reference to the व्यापार outlined in the preceding clause.

सा लक्षणा: Also called भक्तिः or more generally गौणी वृत्ति.

आरोपिता क्रिया: क्रिया=व्यापार or वृत्ति. लक्षणा is called an आरोपिता वृत्ति in so far as we look upon it as a शब्दवृत्ति. For, really speaking, लक्षणा-power is present not in the शब्द but in the वाच्यार्थ of it. In other words, it is an अर्थवृत्ति and not शब्दवृत्ति. Thus in the instance गंगायां घोषः, we say लक्षणा is present in the *word* गंगा. But, as a matter of fact, it is present in the वाच्यार्थ, गंगाप्रवाह. Thus लक्षणा is only आरोपित or superimposed on शब्द while it actually pertains to वाच्यार्थ. Cp. the वृत्ति:—आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तारार्थनिष्ठो लक्षणा. As उद्योत puts it, लक्षणाव्यापार is परम्परया शब्दनिष्ठ. This view-point is based on the stages in the apprehension of लक्ष्यार्थ. The stages are (1) गंगाशब्दप्रतीति (2) गंगाप्रवाहप्रतीति and (3) गंगातीरप्रतीति. गंगातीरप्रतीति is *immediately* preceded by गंगाप्रवाहप्रतीति and hence the power to yield गंगातीरप्रतीति is said to be present in गंगाप्रवाहप्रतीति *i.e.* the वाच्यार्थ.

कर्मणि कुशलः.........सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा:—The passage explains and illustrates the कारिका, मुख्यार्थबाधे etc., by taking the instances कर्मणि कुशलः

and गंगायां घोषः. The former illustrates रूढिमूला (also called निरूढा) लक्षणा; the latter प्रयोजनमूला लक्षणा.

Conditions of लक्षणा	कर्मणि कुशलः (लक्ष्यार्थ of कुशल is चतुर)	गंगायां घोषः (लक्ष्यार्थ of गंगा is गंगातट)
(1) मुख्यार्थबाध	The मुख्यार्थ of दर्भग्राहक does not apply to the चित्रकर्म in question.	The मुख्यार्थ, गंगाप्रवाह cannot be the site of घोष.
(2) मुख्यार्थयोग	विवेचकत्व as present in कर्मणि चतुर is the same as present in the दर्भग्राहक.	गंगातट is in the सामीप्य of गंगाप्रवाह.
(3) रूढि or प्रयोजन	रूढि has established this secondary use.	By employing the word गंगा, the qualities of शैत्य, पावनत्व etc. are conveyed in a greater degree than could be conveyed if the word गंगातट were used.

कर्मणि कुशल :—Illustration of रूढिलक्षणा. कर्मन्=चित्रकर्मन् acc. to प्रभा. कुशल lit. means कुशग्राहिन् (कुशान् लाति i. e. आदत्ते). दर्भग्रहणाद्ययोगात् Shows the मुख्यार्थबाध. दर्भग्राहिन् is the मुख्यार्थ of कुशल. But what has दर्भग्रहण to do with चित्रकर्मन् ? There is no occasion (अयोग) for दर्भग्रहण in the कर्मन् under discussion.

गङ्गायां घोषः—illustration of प्रयोजनलक्षणा. गङ्गादीनां घोषाद्याधारत्वासंभवात् brings out the मुख्यार्थबाध. How can गङ्गाप्रवाह be the आधार or site of the घोष i. e. small village ? घोषः (घोषन्ति शब्दायन्ते गावोऽस्मिन्): a hamlet; a petty village.

विवेचकत्वादौ सामीप्ये च सम्बन्धे :—मुख्यार्थयोग i. e. संबन्ध is brought out by this portion of the वृत्ति. In कर्मणि कुशलः, विवेचकत्व is the सम्बन्ध between the वाच्यार्थ दर्भग्राहिन् and the लक्ष्यार्थ, चतुर. In गङ्गायां घोषः, सामीप्य is the संबन्ध. विवेचकत्व stands for विवेचकत्वतुल्यत्व. When one goes to pick up दर्भ, one must possess discrimination enough to distinguish दर्भ from other species of grass. The same amount of विवेचकत्व is demanded of the man who is चतुर at चित्रकर्मन्. विवेचकत्वं सतो ग्रहणमसतः परित्यागरूपं तच्च कुशग्राहिणि चतुरे चास्ति—नागेश्वरी. In गङ्गायां घोषः, the सम्बन्ध between गङ्गाप्रवाह the वाच्यार्थ and गङ्गातट the लक्ष्यार्थ is सामीप्य i. e. सान्निध्य. For, गङ्गातट the लक्ष्यार्थ is सन्निहित or proximate to गङ्गाप्रवाह.

रूढितः प्रसिद्धेः—Since it is established by रूढि. This brings out the fulfilment of the third condition. The use of कुशल by लक्षणा comes to

be established by रूढि. Some commentaries like the नागेश्वरी take प्रसिद्धेः to be a paraphrase of रूढितः occurring in the कारिका :—रूढितः अस्यैवार्थमाह। प्रसिद्धेः प्रयोगात्।

तथा गङ्गातटे घोषः इत्यादेः प्रयोगात्.........प्रयोजनाच्च।

This brings out the प्रयोजन in the लक्षणा, गङ्गायां घोषः. तथा i. e. As regards the instance गङ्गायां घोषः. गङ्गातटे घोषः इत्यादेः प्रयोगात् येषां (शैत्यपावनत्वादीनां) तथा न प्रतिपत्तिः. If we were to say गंगातटे घोषः instead of गंगायां घोषः, we would not apprehend शैत्य, पावनत्व etc. *to that extent* (तथा) as it is apprehended when we say गंगायां घोषः. For शैत्यपावनत्वादि pertaining to the प्रवाह are more than what pertain to the तट. तेषां शैत्यपावनत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनात्।—The प्रयोजन of the लक्षणा underlying गंगायां घोषः is to convey शैत्यादिधर्मs in that high degree (तथा प्रतिपादन) as would not be conveyed by the शब्दप्रयोग, गंगातटे घोषः. तथाप्रतिपादनात्मनः adj. of प्रयोजन. प्रयोजन which consists in conveying in that degree etc.

मुख्येन अमुख्योऽर्थो लक्ष्यते : लक्ष्यते=प्रतिपाद्यते. The मुख्य or वाच्य अर्थ conveys the अमुख्यार्थ or लक्ष्यार्थ. Thus लक्षणा is *really* present in the वाच्यार्थ and not the शब्द. यत्=येन व्यापारेण or यया वृत्त्या.

स आरोपितः शब्दव्यापारः आरोपित *i.e.* superimposed; attributed superficially. As a शब्दव्यापार, लक्षणा is आरोपित; as an अर्थव्यापार it is not so. शब्दव्यापारः Explanation of क्रिया in the कारिका.

सान्तरार्थनिष्ठः adj. of व्यापारः It means लक्ष्यार्थविषयकः लक्षणा is a व्यापार leading to (°निष्ठ=°विषयक) the secondary or indirect sense. सान्तरार्थ=लक्ष्यार्थ (सान्तर+अर्थ) वाच्यार्थ is निरन्तरार्थ while लक्ष्यार्थ is सान्तरार्थ. It is सान्तर in view of वाच्यार्थ intervening between the word and लक्ष्यार्थ. अन्तरं व्यवधानं तत्सहितः सान्तरः तत्रार्थे निष्ठा तात्पर्यं यस्य—साहित्यचूडामणि. [The interpretation of °निष्ठ in the rather unusual sense of °विषय has led उद्योत to split सान्तरार्थनिष्ठः as सान्तरा and अर्थनिष्ठः; सान्तरा शब्दव्यापारः=परम्परया शब्दव्यापारः अर्थनिष्ठः=मुख्यार्थनिष्ठः. This interpretation is as much forced as unnecessary. निष्ठ=विषयक is of usual occurrence in मीमांसा discussions.]

Two divisions of शुद्धा लक्षणा : उपादान and लक्षण.

मम्मट is going to divide लक्षणा, firstly into शुद्धालक्षणा and गौणी लक्षणा. शुद्धा लक्षणा is one in which the संबन्ध between the वाच्यार्थ and the लक्ष्यार्थ is any connexion *other than* सादृश्य, such as कार्यकारणसम्बन्ध, तादर्थ्यसम्बन्ध, स्वामिभृत्यसम्बन्ध, अवयव-अवयविसम्बन्ध or तात्कर्म्यसम्बन्ध. In गौणीलक्षणा, the सम्बन्ध is only सादृश्यसम्बन्ध.

शुद्धा लक्षणा again will be sub-divided into (1) उपादान (or अजहत्) लक्षणा, (2) लक्षणलक्षणा, (3) सारोपा, (4) साध्यवसाना. गौणी will be subdivided into सारोपा and साध्यवसाना only. Of these उपादान and लक्षण will be explained first.

It is worth noting that all these divisions and sub-divisions pertain to प्रयोजनलक्षणा and not रूढिलक्षणा. Why should we not admit divisions of रूढिलक्षणा? Let माणिक्यचन्द्र reply : रूढितस्तु या लक्षणा, सा लोके प्राचुर्यं गतेति न तस्या नैयत्यम् . What माणिक्यचन्द्र implies is that रूढिलक्षणा may be so much रूढ that it may be difficult to penetrate into its nature. So just as अभिधा is not sub-divided, रूढिलक्षणा also may not be sub-divided. अभिधाव्यापारतुल्यैवासाविति भावः साहित्यदर्पण gives as many sub-divisions of रूढिलक्षणा as of प्रयोजनलक्षणा. And if these divisions गौणी and शुद्धा are based only on the मुख्यार्थ-लक्ष्यार्थ-सम्बन्ध, there is no reason why रूढिलक्षणा also should not have the same divisions, so long as it has a मुख्यार्थ and a लक्ष्यार्थ. Whatever रूढि is based on सादृश्येतर सम्बन्ध will be शुद्धा; while that based on सादृश्यसम्बन्ध will be गौणी and so on. It is no use saying that in रूढि, सम्बन्धs are not felt. For, when we recognise it to be लक्षणा, we must be aware of मुख्यार्थ and लक्ष्यार्थ, a knowledge of which is sufficient to determine the सम्बन्ध.

The साहित्यदर्पण is not prepared to admit कुशल as an instance of रूढिलक्षणा. Though etymologically कुशल means दर्भग्राहक still, the सा. द. contends, the word is unrestrictedly current in the sense of चतुर. And if चतुर is its general sense, it is as good as the मुख्यार्थ of the word कुशल and not लक्ष्यार्थ, says the सा. द. In other words, acc. to it, the etymology should never be taken into consideration in determining the current sense of a word. [अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तं अन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम्] That is to say, we should not look upon the व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ as वाच्यार्थ and all other अर्थs as लक्ष्यार्थ. If the etymology were taken into consideration, even गौः शेते will have to be taken as an instance of लक्षणा, in view of गौः being derived from गम् which cannot be reconciled with शयनक्रिया.

The objection is indeed very critical. But in defence of मम्मट's instance, it could be said that the व्युत्पत्ति or etymology of कुशल is sufficiently *clear* and as such could be safely taken as the वाच्यार्थ. The case of गौः etc. is different. Their etymology is so obscure (यास्क himself called them असंविज्ञातानि) that we have to ignore it and accept the current sense as the primary sense. Whereas in कुशल, the shade of 'कुश' is quite distinct, in गौः the shade of गम् is suppressed beyond recognition.

On the basis of this discussion, one could venture the suggestion, that wherever the व्युत्पत्ति is too obvious, व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ should be regarded as वाच्यार्थ; where it is not so, the प्रवृत्तिलभ्य अर्थ would be the वाच्यार्थ.

It is very significant that some writers like हेमचन्द्र went to the length of looking upon रूढ words as वाचकशब्दs.

सू. १३. उपादानलक्षणा & लक्षणलक्षणा.

स्वसिद्धये पराक्षेपः—is the definition of उपादानलक्षणा which is also otherwise called अजहल्लक्षणा or अजहत्स्वार्था. It is a subdivision of शुद्धा. Therein the primary sense conveys some other sense in order to establish itself as plausible. In कुन्ताः प्रविशन्ति, the वाच्यार्थ of कुन्ताः (Lances) cannot plausibly connect itself with प्रविशन्ति (enter—an action

of animate beings); and hence conveys the idea of कुन्तिन्. In this division, the वाच्यार्थ is *completely comprehended* in the लक्ष्यार्थ; for the idea of कुन्ताः is completely included in that of कुन्तिनः. Hence is it called उपादानलक्षणा (i. e. लक्षणा based on 'a *take-in*) or अजहत्स्वार्था (wherein the स्वार्थ is not given up). स्व=कुन्त, in the instance; पर=कुन्तिनः.

परार्थे स्वसमर्पणम् :—is the definition of लक्षणलक्षणा which is also called जहल्लक्षणा or जहत्स्वार्था. It is another sub-division of शुद्धा. Herein the वाच्यार्थ surrenders its meaning to make room for the लक्ष्यार्थ. In गंगायां घोषः, the गंगाप्रवाह the वाच्यार्थ of the word गंगा surrenders the sense गंगाप्रवाह, to make room for the लक्ष्यार्थ, गंगातट. In this division, the वाच्यार्थ गंगाप्रवाह is quite exclusive of the लक्ष्यार्थ, गंगातट. It is called लक्षणलक्षणा, in view of the fact, that गंगा serves as the characteristic (लक्षण) both of the वाच्यार्थ and लक्ष्यार्थ. Read साहित्यचूडामणि :—लक्षणेन गंगास्वलक्षणेन. Read सम्प्रदायप्रकाशिनी :—लक्षणं उपलक्षणम्. माणिक्यचन्द्र and other commentators explain the word लक्षण in लक्षणलक्षणा, in a different way which seems to be questionable. लक्षणेन तटादिज्ञापनेन. नागेश्वरीः-लक्षणेन स्वार्थसमर्पणेनोपलक्षिता. Note that the स्वार्थसमर्पण must be total, not partial. Read माणिक्यचन्द्र :—यत्र शब्दः सर्वथा स्वमर्थं त्यजन्नन्यं लक्षयति तत्र लक्षणेन तटादिज्ञापनेन लक्षणा.

उक्ता शुद्धैव सा द्विधा :—उपादान and लक्षण are sub-divisions of शुद्धा variety only; not of गौणी. सारोपा and साध्यवसाना belong to both शुद्धा and गौणी.

उपादानलक्षणा.

The वृत्ति कुन्ताः प्रविशन्ति......अर्थापत्तेर्वा तस्य विषयत्वात् deals with उपादान लक्षणा.

कुन्ताः प्रविशन्ति, यष्टयः प्रविशन्ति are instances of उपादानलक्षणा. For, the लक्ष्यार्थs of कुन्ताः and यष्टयः viz. कुन्तिनः and यष्टिमन्तः include the स्वार्थ viz. कुन्ताः and यष्टयः.

कुन्ताः प्रविशन्ति.

मुख्यार्थबाधः	Because the inanimate कुन्ताः cannot enter by themselves.
मुख्यार्थयोग :	संयोग between कुन्त and कुन्तिन्.
प्रयोजन :	कुन्ताश्रगतैतक्ष्ण्यस्य पुरुषेषु प्रतीतिः i. e. it is intended to attribute to the persons cruelty which is not alive to any human feelings; the lancers are as dead to feelings as lances themselves;
लक्ष्यार्थ :	कुन्तिनः

The same will be the explanation for यष्टयः प्रविशन्ति.

कुन्तादिभिः आत्मनः प्रवेशसिध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषाः आक्षिप्यन्ते :—वृत्ति for स्वसिद्धये पराक्षेपः. आत्मनः प्रवेशसिध्यर्थं To make the action of entrance

compatible with themselves. Inanimate lances cannot enter. Hence the sense of lancers has to be admitted, स्वसंयोगिनः पुरुषाः hints at the fulfilment of the 2nd condition of लक्षणा viz. मुख्यार्थ संबन्ध. आक्षिप्यन्ते = लक्ष्यन्ते are indicated.

Note that मम्मट uses the word आक्षेप in two different senses. Here आक्षेप means लक्षणा; in the next para, जात्या व्यक्तिः आक्षिप्यते (*Vide* Notes *loc-cit.*) it means अनुमान. This inconsistency is brought home to us when later मम्मट makes a distinction between आक्षेप and लक्षणाः—(P. 52) अविनाभावे चाक्षेपेणैव सिद्धेः लक्षणायाः नोपयोगः इत्युक्तम्। मम्मट's want of preciseness in the matter of the words अभिधीयते and लक्ष्यते, has been already adverted to. The same deficiency marks his use of the term उपचार, which he once employs to mean सादृश्यसम्बन्ध only (उपचारेण अमिश्रितत्वात्) which elsewhere we find him employing in the general sense of लक्षणा—may be, one based on सम्बन्ध other than सादृश्य. Cp. क्वचित्तादर्थ्यादुपचारः (P. 54) where the सम्बन्ध is तादर्थ्य and उपचार means लक्षणा.

ततः उपादानेन इयं लक्षणा:—This explains the name उपादान. Read माणिक्यचन्द्र:—यत्र तु स्वार्थमपि वदन् अन्यमुपादत्ते तत्रोपादानेन।

Two cases of misapplication of उपादानलक्षणा.

After defining and illustrating उपादानलक्षणा, मम्मट proceeds to criticise the views of two schools that admit उपादानलक्षणा, to account for the secondary use of words, which could have been accounted for *otherwise.*

(i) The first view that is refuted is that of मण्डनमिश्र, acc. to उद्योत; while, acc. to माणिक्यचन्द्र, it is that of मुकुल.

Acc. to this view, a जातिवाचकशब्द like गौः conveys the व्यक्ति by उपादानलक्षणा. The अभिधा power is exhausted in yielding the sense गोत्व, and therefore गोव्यक्ति cannot be conveyed by it. The alternative that remains open, therefore, is to admit that गोव्यक्ति is *indicated* (लक्षित) by the word गौः. And since the वाच्यार्थ viz. गोत्व is comprehended in गोव्यक्ति, the लक्षणा is उपादान.

According to मम्मट, however, the गोव्यक्ति is conveyed by अविनाभावमूल आक्षेप (inference) owing to जाति and व्यक्ति being invariably associated (अविनाभूत). लक्षणा is impossible in the present instance for want of a प्रयोजन or रूढि, and hence व्यक्ति is to be taken as आक्षेपप्राप्त.

(ii) The second view that is refuted—possibly that of some मीमांसा school—holds that in a sentence like पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते, the अर्थ of रात्रिभोजन is लक्ष्यार्थ. And since रात्रिभोजन includes the idea of दिवा अभोजन the वाच्यार्थ, the लक्षणा is उपादान, acc. to this view.

मम्मट rightly points out that रात्रिभोजनार्थ we get by अर्थापत्ति—whether श्रुतार्थापत्ति or अर्थापत्ति. As अर्थापत्ति involves a lesser amount of गौरव than लक्षणा it should be preferred to लक्षणा.

गौरनुबन्ध्यः......जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते ।

We often come across Vedic injunctions like गौः अनुबन्ध्यः (The ox should be tied for slaughter *i.e.* slaughtered). What is the meaning of the word गौः ? As we have seen above (जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम्) its वाच्यार्थ is गोत्वजाति. So if we were to interpret the injunction in the primary sense (वाच्यार्थ), it would mean "The cow-class should be slaughtered."

The impossibility of carrying out such an injunction is too patent. Nobody can kill a class *infinite* in extent as it is. Neither is it possible to argue that by *primary significance* (अभिधा) we get the sense not only of जाति but also of व्यक्ति. For the accepted principle of interpretation is that the अभिधा can convey to us only the जाति but not the व्यक्ति as qualified by the जाति, for the expressive power of अभिधा is exhausted in conveying the जाति.

Thus no coherent meaning can be got out of the sentence by resorting to अभिधा. And since it is a Vedic injunction, and as such authoritative, there is bound to be coherence therein. We have, therefore, to fall back upon the alternative, says the objector, of interpreting गौः, by लक्षणा, to mean गोव्यक्ति. And as गोत्व is present in गोव्यक्ति, it will be an instance of उपादानलक्षणा according to him.

मम्मट refutes this view by pointing out how it is not by लक्षणा that we get the sense of गोव्यक्ति from the word गौः. Though two of the requirements of लक्षणा viz. मुख्यार्थबाध and तद्योग are fulfilled here, still the third and vital requirement of रूढि or प्रयोजन is not fulfilled. The word गौः is not रूढ in the sense of गोव्यक्ति; for it denotes गोत्व generally and रूढि always *displaces* the वाच्यार्थ. But, in the instance under consideration, the वाच्यार्थ viz. गोत्व is not completely given up in the लक्ष्यार्थ, गोव्यक्ति. Neither is there any प्रयोजन to be seen in such a लक्षणा. Hence, in the absence of रूढि or प्रयोजन, we shall have to suppose that we get the sense of गोव्यक्ति by a power other than लक्षणा.

What is it that gives us the sense of गोव्यक्ति then ? It is mere अनुमान based on invariable association (अविनाभाव), says मम्मट. Just as in the case of words like क्रियताम् , we at once infer the existence of some subject since क्रिया requires some आश्रय; or in कुरु we infer the existence of some object (the subject being evidently त्वं). It is अनुमान (अविनाभावमूल आक्षेप), therefore, by which we get the sense of गोव्यक्ति from the word गौः.

गौः अनुबन्ध्य :...न्यायात् embodies the view of मण्डनमिश्र (7th or 8th cent.) acc. to उद्योत; while acc. to माणिक्यचन्द्र, it is that of मुकुल. (10th cent.)

गौः अनुबन्ध्य :—[वधार्थं बन्धः अनुबन्धः.] The ox should be slaughtered [add 'for slaughter' after 'should be tied' in the Translation. p. 43]. An ox was offered at the ज्योतिष्टोम.

The instance given is that of a Vedic injunction, for the concern of the मीमांसक is the interpretation of the Vedic injunctions. श्रुतिचोदित

अनुबन्धनं: The slaughter as enjoined by the श्रुति. The word श्रुतिचोदित is employed to bring out the necessity of carrying out the injunction. Whatever the श्रुति enjoins *must be* carried out.

कथं मे स्यात् :—मे i. e. of the जाति गोत्व the वाच्यार्थ of the word गौः The जाति being *infinite* could not be slaughtered and so there is मुख्यार्थबाध.

इति जात्या व्यक्ति अक्षिप्यते :—Owing to मुख्यार्थबाध (इति). it is to be supposed, says the objector, that the व्यक्ति is *indicated* by the जाति, आक्षिप्यते=लक्षणया बोध्यते. contrast the use of the term आक्षिप्यते here with that in व्यक्त्यविनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते, where आक्षेप means अनुमान, acc. to उद्योत.

न तु शब्देन उच्यते :—न अभिधया प्रतिपाद्यते; i. e. the व्यक्ति is not directly expressed by the term गौः. as follows from the principle विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे.

विशेष्यं...विशेषणे :—(Cited from मण्डनमिश्र ?) Construe :—अभिधा विशेषणे क्षीणशक्तिः विशेष्यं न गच्छेत्. The अभिधा cannot reach as far as the व्यक्ति the विशेष्य, owing to its power of expression getting exhausted in conveying the जाति, the विशेषण. In other words. अभिधा as a power can only express the जाति, but not the व्यक्ति. The न्याय is the same as नागृहीतविशेषणा विशेष्यबुद्धिः. Unless the विशेषण is grasped, the विशेष्य cannot be grasped, is the न्याय. The idea of a दण्डिन् is preceded by that of दण्ड. विशेष्य in the present instance is गोव्यक्ति which is qualified by गोत्व which is therefore the विशेषण. विशेष्यं न गच्छेत् Read माणिक्यचन्द्र :—न च क्रमेण द्वयोर्वाच्यता । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात् । शब्दबुद्धिकर्माणि हि विरम्य व्यापारं न कुर्वन्तीत्यर्थः । न्याय :—rule; dictum [नीयन्ते प्राप्यन्ते विवक्षितार्था येन.] इतिन्यायात्—here ends the objector's (मण्डनमिश्र or मुकुल) view.

उपादानलक्षणा of गौः in गौरनुबन्ध्यः

मुख्यार्थबाधः जातेरनुबन्धनस्य अशक्यत्वम्

मुख्यार्थयोगः व्यक्तिः जातेराश्रयः (गोत्व is comprehended in गोव्यक्ति and hence उपादानलक्षणा)

रूढि or } : ?
प्रयोजन } : ?

न उदाहर्तव्या :—गौः in गौः अनुबन्ध्यः should not be given as an illustration of उपादानलक्षणा.

न ह्यत्र प्रयोजनमस्ति :—Why is it not a लक्षणा? For want of प्रयोजन. When a word like गंगा is used in the लाक्षणिक sense of गंगातट, the लक्षणा brings about शैत्यपावनत्वादीनां साकल्येन प्रतीति which constitutes the प्रयोजन. No such प्रयोजन is to be apprehended if गौः is supposed to *indicate* गोव्यक्ति. Why not? सम्प्रदायप्रकाशिनी accounts for the absence of प्रयोजन by pointing out

that जाति the वाच्यार्थ of गौः is void of attributes; and since the apprehension of the attributes (e.g. शैत्यपावनत्वादि of गंगाप्रवाह) of the वाच्यार्थ is the प्रयोजन, no such प्रयोजन could be assumed in the supposed लक्षणा of गौः. मुख्यार्थधर्माणां हि लक्ष्यगतत्वप्रतीतिर्लक्षणायां प्रयोजनम् । न ह्येतत्प्रकृते सम्भवति । जातेरधर्मकत्वादिति भावः ।—स. प्र.

न वा रूढिरियम् :—Nor is there a रूढि to warrant the लाक्षणिक use of the word गौः. In रूढिमूला लक्षणा the वाच्यार्थ is absolutely given up. e.g. in कुशल, the वाच्यार्थ viz. कुशग्राहिन् is completely set aside. Here, on the contrary, the वाच्यार्थ is *included* in the लक्ष्यार्थ, गोत्व being comprehended in गोव्यक्ति. सम्प्रदायप्रकाशिनी says :—नापि रूढा । रूढायां हि मुख्यार्थस्य स्थगनमेव ।

It should be seen that मम्मट said, उपादानलक्षणा नोदाहर्तव्या. Why not? And he goes on to state that there is no प्रयोजन nor रूढि. उपादानलक्षणा, it is true, is only a sub-division of प्रयोजनवती, and as such रूढिमूला उपादानलक्षणा is impossible. So when मम्मट refutes the possibility of रूढि, it seems, he wants to exhaust all circumstances that lead to लक्षणा. If लक्षणा is impossible; much less उपादानलक्षणा, he implies.

व्यक्त्यविनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते :—Since there is neither प्रयोजन nor रूढि; मम्मट says, it is better to suppose that the idea of व्यक्ति is conveyed by inference (आक्षेप). An inference requires अविनाभाव invariable association (व्याप्ति as the नैयायिकs call it) of the thing inferred with another, on the basis of which the inference is made. वह्नि is invariably associated with धूम and hence धूम enables us to infer वह्नि; similarly, व्यक्ति is invariably associated with जाति and hence the latter enables us to *infer* the former. In other words, व्यक्ति is आक्षिप्त by जाति owing to their invariable association. The following from सम्प्रदायप्रकाशिनी will account for मम्मट's use of the term आक्षेप in varying senses :—द्विविधो ह्याक्षेपो लक्षणामूलोऽविनाभावमूलश्च । इहाविनाभावमूलेनैव अर्थान्तरप्रतीतिर्न लक्षणामूलेनेति यावत् । रुय्यक's संकेत says the same. अविनाभावः Invariable association. आक्षेप here means अनुमान. See उद्योत. प्रभा however interprets it as अर्थापत्ति or अनुमान.

The suggestion by some that अनुमान and अर्थापत्ति (to be explained below) come under आर्थीव्यञ्जना does not appear logical. व्यञ्जना comes within the province of शब्दप्रमाण which is radically different from अनुमानप्रमाण. Therefore the view that here व्यञ्जना is favoured as against लक्षणा which involves greater गौरव, for having to pass through the stages of मुख्यार्थबाध etc, is wide of the mark.

यथा क्रियतामित्यत्र कर्ता etc.:—From क्रियताम् the *idea* of कर्तृ becomes आक्षिप्त by अविनाभाव viz. that between क्रिया and आश्रय; for क्रिया requires an abode.

From कुरु we infer the existence of an object, the subject being evidently त्वम् to be gathered from the Imperative 2nd person singular. Thus the *idea* of कर्म becomes आक्षिप्त due to अविनाभाव. Read उद्योतः—कृतिः साश्रया गुणत्वात् । सविषया कृतित्वादित्यनुमानेन तयोर्लाभ इति भावः

If we hear a क्रियावाचक *word* ' प्रविश, ' we infer the existence of a *word like* गृहं supplying the object for प्रवेशक्रिया due to अविनाभाव; so if we hear a कर्मवाचक word like पिण्डीम् we infer a *word* like भक्षय supplying the क्रिया (which is more necessary for the completion of the sense than the कर्तृवाचक शब्द, and which is able to convey the idea of the कर्तृ, for भक्षयति conveys the idea of He; भक्षय of You and so on.)

In the first two instances, it is presumed that an *idea* is enough to complete the sense; this is the view of प्रभाकर [cp. his view on अर्थापत्ति.] In the last two instances, it is supposed that a word is necessary to complete the sense; this is the idea of कुमारिल who believes शाब्दी ह्याकांक्षा शब्देनैव पूर्यते. [cp. His view re. श्रुतार्थापत्ति.]

गृहं gives only a type of कर्म; the कर्म could as well be प्रासादं etc. In short, all objects that can be कर्मन्s in relation to प्रवेशक्रिया are meant. So also भक्षय is only a type of क्रिया possible with reference to पिण्डी as an object. पिण्डी :—[पिण्डाकारो अस्ति अस्याः इति] a lump of food; a gourd (अलाबु); dates (खर्जुर).

पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते.........तस्य विषयत्वात्.

Some say that it is by लक्षणा that we arrive at the sense of रात्रिभोजन from the sentence पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते. And it is उपादानलक्षणा, according to them. For the sense of दिवा न भुङ्क्ते is *included* in रात्रिभोजन.

There is मुख्यार्थबाध, in so far as पीनत्व is incompatible with दिवा अभोजन; दिवा अभोजन, the वाच्यार्थ is connected with the लक्ष्यार्थ, say by पर्यायसम्बन्ध; and the प्रयोजन could be assumed to be the idea to convey to us the anomaly of पीनत्व subsisting side by side with भोजनाभाव.

मम्मट says that we get the sense of रात्रिभोजन by श्रुतार्थापत्ति or or अर्थापत्ति as admitted by the मीमांसकs. Though it is true that the requirements of a लक्षणा are fulfilled in the instance under consideration, the मीमांसकs in general have definitely assigned this case to the प्रमाण of श्रुतार्थापत्ति or अर्थापत्ति, which in its nature is definitely less laborious than लक्षणा. लक्षणा is burdened with the requrements of मुख्यार्थबाध, तद्योग and रूढि, or प्रयोजन while अर्थापत्ति is free from such गौरव; hence the preference for the latter.

श्रुतार्थापत्ति and दृष्टार्थापत्ति or अर्थापत्तिः--(अर्थस्य आपत्तिः कल्पना यस्मात्)

अर्थापत्ति like अनुपलब्धि is a प्रमाण peculiar to the मीमांसादर्शन. It is generally defined as दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिः.

When we come across a वाक्य, पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते, we find that it fails to yield a sense complete in itself and is hence साकांक्ष. And as वाक्य which is शाब्द can be completed by a शब्द alone (शाब्दी आकांक्षा शब्देनैव पूर्यते) we

have to assume the शब्द, रात्रिभोजन to effect the completion. Here it is by श्रुतार्थापत्ति (श्रुत=शाब्द) or Verbal Presumption that we get the शब्द, रात्रिभोजन. श्रुतार्थापत्ति is also called शब्दाध्याहार.

But sometimes the mere *idea* of रात्रिभोजन is made use of for the completion of some incomplete *idea*. When I learn by some प्रमाण like प्रत्यक्ष that the fat देवदत्त does not eat during day-time, the *idea* of रात्रिभोजन comes in to satisfy the आकांक्षा aroused by the idea of the fat देवदत्त refraining from eating during day-time. This is due to अर्थापत्ति or दृष्टार्थापत्ति—otherwise called अर्थाध्याहार.

In short, श्रुतार्थापत्ति occurs when a word (शब्द) is assumed to satisfy शाब्दी आकांक्षा-roused by वाक्य. And दृष्टार्थापत्ति or अर्थापत्ति occurs when an idea (अर्थ) is assumed to complete another derived from some प्रमाण.

Read साहित्यचूडामणि:--अनुपपद्यमानस्य पीनत्वादेः शब्दप्रमाणाधीनत्वे श्रुतार्थापत्तिः। तस्यैव प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरग्राह्यत्वे दृष्टार्थापत्तिः।

Read नागेश्वरी also:--यत्रानुपपद्यमानः शब्दः शब्दान्तरं कल्पयति सा श्रुतार्थापत्तिः। इयमेव शब्दाध्याहार इत्युच्यते। यथा द्वारमिति शब्दः पिधेहि इति क्रियापदं च। यत्र च दृष्टः श्रुतो वा अर्थोऽनुपपन्नोऽर्थान्तरं कल्पयति सा अर्थापत्तिः। इयमेव अर्थाध्याहार इत्युच्यते। यथा द्वारमिति अर्थः अनुपपन्नः पिधेहि इति क्रियां कल्पयति।

Only श्रुतार्थापत्ति is admitted by कुमारिलभट्ट who says

पीनो दिवा न भुङ्क्ते चेत्येवमादिवचः श्रुतौ।
रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते॥

While प्रभाकर admits only दृष्टार्थापत्ति. Though the two schools of मीमांसकs accept one of these to the exclusion of the other, really speaking, both constitute one and the same प्रमाण looked at from different standpoints. मम्मट refers to both possibilities in order to make his judgment comprehensive.

Read Prof. Hiriyanna, Outlines of Indian Philosophy (320-21).

" Presumption (अर्थापत्ति) :—This is postulating something to account for what apparently clashes with experience and is therefore in the nature of a hypothesis. We may otherwise state it as rendering explicit what is already implicit in two truths both of which have been properly tested, but which appear mutually incompatible. Thus if we know that देवदत्त is alive and do not find him in his house, we conclude that he should be somewhere else. Another example commonly given in this connection is that of a person who though not eating by day, continues to be healthy and strong, which leads to the conclusion that he should be eating by night. That this is a valid form of discovering the un-known from the known is clear, but it may appear to be only an inference. Some like the नैयायिक therefore class it under अनुमान, and do not regard it as a distinct प्रमाण. "

कुमारिल's admission of श्रुतार्थापत्ति *to the exclusion of* दृष्टार्थापत्ति appears a little unnatural in view of the accepted principle that ideas precede words. This stand-point of his is due to his assumption that अर्थापत्ति plays a very great part in श्रुति; and since श्रुति is शाब्द, he argues that अर्थापत्ति is, in the main, शब्द. Read तन्त्रवार्तिक :—

तामर्थगोचरां केचिदपरे शब्दगोचराम् ।
कल्पयन्त्यागमाच्चैनामभिन्नां प्रतिजानत ॥
प्रायशश्चानया वेदे व्यवहारो व्यवस्थितः ।
सोऽवैदिकः प्रसज्येत यद्येषा भिद्यते ततः ॥

लक्षण लक्षणा

गङ्गायां घोषः etc. After refuting the two cases of the misapplication of उपादानलक्षणा, मम्मट reverts to the second variety of शुद्धा viz. लक्षण लक्षणा illustrated by गंगायां घोषः. In उपादान, if the स्वार्थ (i. e. वाच्यार्थ) is included in the लक्ष्यार्थ, in लक्षण लक्षणा, the स्वार्थ is completely surrendered to give room to the लक्ष्यार्थ. In कुन्ता प्रविशन्ति, the स्वार्थ, कुन्त is included in the लक्ष्यार्थ viz. कुन्तिनः. In गंगायां घोषः. the स्वार्थ of गंगा viz. गंगाप्रवाह is completely given up to make room for the लक्ष्यार्थ viz. गंगातट. Read माणिक्यचन्द्र :—यत्र शब्दः सवर्था स्वमर्थं त्यजन् अन्यं लक्षयति तत्र लक्षणेन तटादिज्ञापनेन लक्षणा।

तटस्य घोषाधिकरणत्वसिद्धये i. e. to bring out the sense that it is the तट (and not the प्रवाह) that is the site for the घोष. स्वार्थम् i. e. the वाच्यार्थ viz. गंगाप्रवाह.

इत्येवमादौ in instances like these. लक्षणेन एषा लक्षणा an explanation af the name लक्षणलक्षणा. It is based on लक्षण i. e. characteristic. In the present instance, गंगा is the लक्षण of the तट. The तट is गंगातट and none other. लक्षणं=उपलक्षणं. सम्प्रदायकाशिनी. गंगास्वलक्षणं—साहित्यचूडामणि. The other interpretation viz. स्वार्थसमर्पणरूपेण लक्षणेन is, as said above, too tame to deserve credence.

उभयरूपा चेयं शुद्धा Only शुद्धा can have these two varieties, उपादान and लक्षण. गौणी cannot claim these varieties. Cp. उक्ता शुद्धैव सा द्विधा in the कारिका.

उपचारेण अमिश्रितत्वात् This explains the name शुद्धा. शुद्धा लक्षणा is so called owing to its being *unmixed* with उपचार; गौणी, unlike the शुद्धा is mixed with उपचार.

उपचारः—Here means 'use based on resemblance.' Read सा. द.:—उपचारो हि नाम अत्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम्। सुधासागर explains it thus :—उपचारश्च सादृश्यसम्बन्धेन प्रवृत्तिः । सादृश्यातिशयमहिम्ना भिन्नयोर्भेदप्रतीतिस्थगनं वा। cp. again सम्प्रदाय-प्रकाशिनी :—गौर्वाहीक इत्यादिवद् भेदेन प्रतीतयोरैक्यारोपणमुपचारः To put it otherwise, the सम्बन्ध between वाच्यार्थ and लक्ष्यार्थ in गौणी लक्षणा is सादृश्य; in शुद्धा it is सादृश्येतरसम्बन्ध.

शुद्धा [4 Sub-divisions].

उपादान	लक्षण	सारोपा	साध्यवसाना
(कुन्ताःप्रविशन्ति)	(गंगायां घोषः)	(आयुर्घृतम्)	(आयुरिदम्)

It will be found that in none of these instances the वाच्यार्थ-लक्ष्यार्थ सम्बन्ध is सादृश्य. In the first instance, it is साहचर्य; in the second सान्निध्य; & in the third and the fourth it is कार्यकारणभाव. Thus to judge from the instances the सम्बन्ध, in शुद्धालक्षणा, must be सादृश्येतर.

अनयार्भेदयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यम्ः [The word 'Dissimilarity' in the Translation p. 46, 2nd para, to be replaced by 'absence of identification.']

अनयोर्भेदयोः *i.e.* उपादान and लक्षण varieties of शुद्धा. लक्ष्य is लक्ष्यार्थ. लक्षक is वाच्यार्थ. न भेदरूपं ताटस्थ्यम् *i.e.* there is not so much aloofness as to make us think that the वाच्यार्थ and the लक्ष्यार्थ are unidentified (भिन्न). In other words, the लक्ष्यार्थ does not stand so much apart (तटस्थ) from the वाच्यार्थ as to produce an idea that they are unidentified.

Though generally commentators take this passage, in continuation of the words उपचारेण अमिश्रितत्वात्, to refer to the difference between शुद्धा and गौणी, the wording of मम्मट, अनयोर्भेदयोः does not warrant such an assumption. मम्मट evidently has in view the उपादान and लक्षण varieties of शुद्धा. These he wants to distinguish from the remaining varieties of शुद्धा viz. सारोपा and साध्यवसाना, and the two varieties of गौणी, सारोपा and साध्यवसाना.

आयुर्घृतम् and आयुरेवेदं are instances of शुद्धा सारोपा and शुद्धा साध्यवसाना respectively; while गौर्वाहिकः and गौरयम् illustrate गौणी सारोपा and गौणी साध्यवसाना. In both sets, आयुर्घृतम्—आयुरेवेदम् and गौर्वाहिकः—गौरयम् we find that लक्षणा results in bringing out अभेद. Thus घृतं is identified with आयुः in the first two instances; and वाहीक is identified with गौः in the last two. To put it otherwise, these varities are based on अभेद.

When one compares these instances, whether आयुर्घृतम्—आयुरेवेदम् or गौर्वाहीकः—गौरयम्, with कुन्ताः प्रविशन्ति and गङ्गायां घोषः, one is likely to feel that whereas there is अभेद underlying the सारोपा and साध्यवसाना (whether of शुद्धा or गौणी class), there is no such अभेद between कुन्त and कुन्तिन्s or between गङ्गाप्रवाह and गङ्गातट. And this is precisely the view repudiated in the passage under consideration.

On the authority of विश्वनाथ, the passage is supposed to embody a refutation of the view of मुकुल, a grammarian who flourished at the end of the 9th Cent. A. C.

According to मुकुल, there is अभेद between the लक्ष्यार्थ and वाच्यार्थ in सारोपा and साध्यवसाना (whether गौणी or शुद्धा). But the वाच्यार्थ and

लक्ष्यार्थ stand apart (तटस्थ) in उपादान and लक्षण, and hence there is no अभेद; कुन्त is so much तटस्थ in relation कुन्तिन्, and गङ्गाप्रवाह is so much तटस्थ in relation to गंगातट, that no idea of their identity arises, says मुकुल.

मम्मट points out how the view is erroneous. He says that in these varieties also viz. उपादान and लक्षण, the identification of the लक्ष्यार्थ with the वाच्यार्थ is presupposed. If गङ्गातट the लक्ष्यार्थ is not identified with गङ्गाप्रवाह the वाच्यार्थ, the very purpose for which लक्षणा is resorted to will be defeated; for then the शैत्यपावनत्वादि धर्मs will not be conveyed to us in that high degree (तथा), as they pertain more to गङ्गाप्रवाह than गङ्गातट. Similarly, unless कुन्तिन् is identified with the कुन्त, the तैक्ष्ण्यादिप्रतीति will not be conveyed. Thus in order that these प्रतीतिs, whether of शैत्यपावनत्वोत्कर्ष or तैक्ष्ण्य, may be had, it is necessary to have अभेद between the वाच्यार्थ and लक्ष्यार्थ which militates against the view of मुकुल.

And surely these धर्मs are conveyed. Supposing these were not conveyed, could we not have better used the words गङ्गातटे घोषः and कुन्तिनः प्रविशन्ति? For the principle is स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहे, showing that we ought to give preference to the direct अभिधा over the indirect लक्षणा. So when we find persons saying गङ्गायां घोषः or कुन्ताः प्रविशन्ति, they must be evidently employing words *secondarily* because they stand to gain by the secondary use; and this gain consists in the प्रतीति of the धर्मs which presupposes अभेद or identification. Unless गङ्गातट is looked upon as identical with गंगाप्रवाह, or unless कुन्तिन् is identified with the कुन्त, the qualities of गङ्गाप्रवाह or कुन्त could not be attributed to the गंगातट or कुन्तिन्. Thus अभेद is present in these varieties also.

The question that naturally arises is whether the अभेदप्रतीति is similar in उपादान and लक्षण on the one hand, and सारोपा and साध्यवसाना on the other. The reply is that in उपादान and लक्षण, the अभेदप्रतीति is implicit, while in सारोपा and साध्यवसाना it is explicit. The अभेद between गङ्गाप्रवाह and गङ्गातट is implied; the अभेद between कुन्त and कुन्तिन् is implied; whereas that between वाहीक and गो or घृत and आयुः is explicit as follows from their सामानाधिकरण्य. माणिक्यचन्द्र puts it differently when he says that in गङ्गायां घोषः etc. there is अभेद-प्रतिपत्तिपूर्वक अभेद while in गौर्वाहिकः etc. there is भेद-प्रतिपत्तिपूर्वक अभेद. That this explanation is nothing but desperate is borne out by the very paradoxical statement that in गङ्गायां घोषः there is अभेद based on a comprehension of अभेद. Does he mean that in one अभेद is implicit, while in the other it is explicit?

The commentators in general explain this passage in reference to all varieties of शुद्धा. They suppose that this passage refutes a view-point regarding शुद्धा in general and not only two varieties thereof. They interpret 'Between the लक्ष्य and लक्षक, in शुद्धा it should not be supposed that there is भेद as viewed by some.' Read प्रदीप & सुधासागरः—केचित् पुनराचक्षते

उपचारामिश्रत्वं न शुद्धाया मिश्रातो भेदकं, किं तु तटस्थत्वम् etc. But as seen above, the words अनयोर्भेदयोः explicitly confine the statement to the two varieties just mentioned उपादान and लक्षण. प्रदीप refers to a view where अनयोः भेदयोः refers to the distinction between उपादान on the one hand and लक्षण on the other.

तत्त्वप्रतिपत्तौ प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसम्प्रत्ययः The प्रयोजन sought to be conveyed is grasped only when we identify गङ्गातट with प्रवाह or कुन्तिनः with कुन्ताः. तत्त्वप्रतिपत्ति *i.e.* apprehension of गंगातट as गंगाप्रवाह; of कुन्तिन् as कुन्त.

प्रतिपिपादयिषित *i.e.* sought to be conveyed to the श्रोतृ. प्रयोजनः In गङ्गायां घोषः the प्रयोजन is सातिशयपावनत्वादि प्रतीति; in कुन्ताः प्रविशन्ति, तैक्ष्ण्यादिप्रतीति. सम्प्रत्ययः an apprehension.

गङ्गासम्बन्धमात्रप्रतीतौ तु *i.e.* if these qualities were not conveyed but merely the connexion of तट with गंगा in गंगायां घोषः, or of कुन्त with persons in कुन्ताः प्रविशन्ति, were conveyed.

गङ्गातटे घोषः इति मुख्यशब्दाभिधानात् लक्षणायाः को भेदः If गंगायां घोषः conveyed the sense only of गंगातटे घोषः and signified nothing more like सातिशयं शैत्यपावन; or if कुन्ताः प्रविशन्ति conveyed only कुन्तिनः the sense of प्रविशन्ति and suggested nothing in addition like तैक्ष्ण्य etc., there will be no difference between गंगायां घोषः and गंगातटे घोषः or कुन्ताः प्रविशन्ति and कुन्तिनः प्रविशन्ति. In other words, the words in their secondary significance would convey nothing more than if they were used in their primary significance (मुख्य-शब्दाभिधान=मुख्यशब्दानां प्रयोगः) And if this were the case, we shall be better advised to use the मुख्यशब्दs rather than लाक्षणिकs by the principle अनन्यलभ्यः शब्दार्थः (We should seek to interpret a word in an unusual or secondary sense only when forced to do that for want of alternative).

But since usages like गङ्गायां घोष or कुन्ताः प्रविशन्ति have the sanction of authority, it follows that something is gained by this secondary use. This something is the प्रयोजनप्रतीति, which, as said above, presupposes identification like that of गङ्गातट with गङ्गाप्रवाह, of कुन्तिन् with कुन्त etc.

सारोपा and साध्यवसाना.

As seen above, सारोपा and साध्यवसाना are sub-divisions common to शुद्धा and गौणी. सारोपा and साध्यवसाना both involve in a greater or smaller measure आरोप of one thing over another. But while in सारोपा, the आरोप is associated with a consciousness of distinctness between the object superimposed and that superimposed upon, in साध्यवसाना, the आरोप is so much heightened that all consciousness of distinctness between the object superimposed and that superimposed upon is lost owing to the latter being merged into the former. Thus in आयुर्घृतम् or गौर्वाहीकः we have सारोपा because the आरोप of आयुष्ट्व on घृत or that of गोत्व on वाहीक is accompanaid by a consciousness of distinctness between आयुः and घृत or

between गो and वाहीक. In आयुरिदं or गौरयम्, on the other hand, the आरोप is so much heightened that 'घृतं' and 'वाहीकः' are swallowed up by आयुः and गौः respectively. In short, सारोपा represents a lesser degree of आरोप than साध्यवसाना अध्यवसान determination. अध्यवसानं निश्चयज्ञानम्। तदिह अतस्मिंस्तदेवेत्यध्यासरूपम्। सम्प्रदायप्रकाशिनी. Read माणिक्यचन्द्र :—ननुपूर्वस्यां (*i.e.* सारोपायां) अपि अभेदोऽस्ति, रूपकस्य अभेदात्मकत्वात्, सत्यं, तत्र आसन्नतामात्रेण अभेदः इह तु अत्यासन्नतया. It may be pointed out that the former is the basis of रूपक अलंकार illustrated by मुखं चन्द्रः, the latter of अतिशयोक्ति अलंकार illustrated by चन्द्रोऽयम्.

As said above (उपचारेण अमिश्रितत्वात्), गौणी सारोपा and गौणी साध्यवसाना are based on सादृश्य; while शुद्धा सारोपा and शुद्धा साध्यवसाना are based on सादृश्येतर सम्बन्ध.

सू. १४ गौणी सारोपा.

सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा। construe-(तत्र) अन्या [शुद्धायाः अन्या=गौणी] सारोपा स्यात् यत्र विषयी विषयस्तथा उक्तौ. Definition of गौणी सारोपा. That will be गौणी सारोपा where the विषय and विषयिन् are specified.

अन्या i. e. other than शुद्धा whose two divisions उपादान and लक्षण have been described so far. Therefore reference to गौणी.

विषयिन्=आरोप्यमाण =The object that is superimposed=गौः in गौर्वाहीकः

विषयः=आरोपविषय=The object superimposed upon=वाहीक in गौर्वाहीकः

यत्रोक्तौ where both are mentioned; in contrast to साध्यवसाना where the विषयिन् alone is stated, the विषय being merged into the विषयिन्.

वृत्ति :— आरोप्यमाण, वृत्ति for विषयिन् in the कारिका. आरोपविषयः, वृत्ति for विषय in the कारिका. अनपह्नुतभेदौ without concealing the distinctness between the विषय and विषयिन्; in other words, there is a consciousness of the distinct existence of the विषय and विषयिन्. How else could both have been stated? अनपह्नुतभेदौ makes out सारोपा from साध्यवसाना where the distinctness is अपह्नुत *i.e.* concealed.

सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते are stated as standing in grammatical co-ordination. i. e. in the same case-relation. In गौर्वाहीकः, गौः and वाहीकः are in सामानाधिकरण्य because both stand in the same case, like देवदत्तो ब्राह्मणः. माणिक्यचन्द्रः—भिन्नार्थयोरेकत्र अर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्.

सू. १५ गौणी साध्यवसाना.

विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका। Construe: अन्यस्मिन् (*i.e.* विषये) विषय्यन्तःकृते सा (गौणी) साध्यवसानिका स्यात्। गौणी साध्यवसाना is that in which the विषय like वाहीक is swallowed up (अन्तःकृते) by the विषयिन् like गौः.

विषय्यन्तःकृते : विषयिणा अन्तःकृते (तत्पुरुष). अन्तःकृते=निगीर्णे *i.e.* swallowed up. अन्यस्मिन् viz. विषय like वाहीक. सा *i.e.* गौणी लक्षणा. साध्यवसानिका=साध्यवसाना. अध्यवसान lit merging. In साध्यवसाना the object superimposed upon (वाहीक) is swallowed up by the object superimposed (गो); *i.e*, only गौः is mentioned as in गौरयम्(अयं means 'here', not वाहीक); in other words, all consciousness of the distinct existence of गो and वाहीक is lost sight of.

Regarding गौणी, it should be borne in mind that the मीमांसकs looked upon गौणा as standing outside the pale of लक्षणा. Cp. the श्लोक cited below (p. 51) अभिधेयाविनाभूत etc. and Notes *loc. cit.* Even an आलंकारिक like भोज सरस्वतीकण्ठाभरणकार (*Circa* 11th Cent. A. C.) regarded गौणी as separate from लक्षणा. But the आलंकारिकs in general subsumed गौणी under लक्षणा and, in this respect they are in agreement with the नैयायिकs. वैयाकरणs like पतञ्जलि admitted only गौणी. गौणी to be derived from गुण *i.e.* secondary. गौणी is antithetical to मुख्या, प्रधाना cp. गुणप्रधानभाव. सा. द. however interprets इयं च गुणयोगाद् गौणीत्युच्यते.

सू. १६.

सारोपा and साध्यवसाना divisions possible in गौणी and शुद्धा as well.

भेदौ इमौ i. e. सारोपा and साध्यवसाना.

साहश्यात् i. e. when the relation between लक्ष्यार्थ and वाच्यार्थ is that of साहश्य, the varieties will belong to गौणी. e. g. गौर्वाहिकः and गौरयम् .

सम्बन्धान्तरतः i. e. when the relation between लक्ष्यार्थ and वाच्यार्थ is some relation other than साहश्य the varieties will belong to शुद्धा. What are these सम्बन्धान्तरs ? मम्मट himself makes a list (p. 54) of some viz. (1) कार्यकारणभाव, (2) तादर्थ्य. (3) स्वस्वामिभाव, (4) अवयवअवयविभाव, (5) तात्कर्म्य. Instances of शुद्धा सारोपा and शुद्धा साध्यवसाना are respectively आयुर्घृतम् and आयुरेवेदम् .

तथा =च, as well.

गौणौ construe साहश्याद् गौणौ भेदौ । सम्बन्धातरतः शुद्धौ भेदौ । गोणौ i. e. belonging to गौणी variety. शुद्धौ belonging to शुद्धा variety.

वृत्ति :—इमौ in the कारिका is interpreted as सारोपासाध्यवसानरूपौभेदौ i. e. the sub-divisions सारोपा and साध्यवसाना.

साहश्यहेतू भेदौ (साहश्यं हेतुः ययोः) i. e. भेदs as occasioned by साहश्य i. e. गौण. इत्यत्र are illustrated in. गौर्वाहीकः Instance of गौणी सारोपा; गौरयम् गौणी साध्यवसाना. वाहीक also बाहीकः-one belonging to the वाहीक class, बाहीक-Name of a condemned people of the Punjab. Some identify with बाह्लीक. वाहीको नाम देशविशेषः । तत्रत्यः पुरुषो वाहीकः । केचित्तु वहिर्भवो वाहीकः इति व्युत्पत्त्या सदाचारबहिर्भूत इत्यर्थ :—सा. द. टीका. वाहीक हल-वाहकः a ploughman, रामचन्द्र तर्कवागीश on सा. द.

Three views as to the function of गौणी लक्षणा.

मम्मट then proceeds to state the views of three schools as regards how गौणी लक्षणा operates. The same views find expression in the साहित्यदर्पण II.

(i) According to the first of these, in गौर्वाहीकः गौः *indicates* गोगतजाड्यमान्द्यादिगुण which, on account of being common to वाहीक also, make the word *express* वाहीक.

(ii) According to the second view, गौः *indicates* वाहीकगतजाड्यमान्द्यादिगुण (not गोगतगुण as in the first view). These गुण suggest वाहीकव्यक्ति.

(iii) According to the third view, गौः *indicates* वाहीक himself as being the abode of जाड्यमान्द्यादि found in common between गो and वाहीकव्यक्ति.

It is not clear who is responsible for the first two views. The last is the view of the मीमांसक as follows from the citation from कुमारिल in support. That मम्मट (as also विश्वनाथ the साहित्यदर्पणकार) accepted the third view follows from his citing कुमारिल in corroboration of the third view. As regards the second view, माणिक्यचन्द्र points to its being in very close (though not full) agreement with मुकुल's view.

All the three views recognise that there is मुख्यार्थबाध of गौः in गौः वाहीकः. For, the मुख्यार्थ of गौः viz. गोत्व (जाति) could not stand in सामानाधिकरण्य with वाहीकव्यक्ति. Hence गौः must be interpreted in a secondary way, i. e. by लक्षणा—so as to account for the सामानाधिकरण्य.

First View.

The सामानाधिकरण्य is explained by this view in these stages :—

(i) The मुख्यार्थ of गौः viz. गोत्व is found incompatible;

(ii) so गौः *indicates* the characteristic attributes like जाड्य, मान्द्य etc. associated with गोत्व;

(iii) as soon as these qualities are indicated we see their likes in वाहीक;

(iv) and we argue, if गौः *expresses* गोत्व associated with जाड्य, मान्द्य etc. why should it not *express* वाहीक also with whom are associated the same qualities viz. जाड्य, मान्द्य etc ?

(v) Therefore गौः *expresses* वाहीकव्यक्ति and hence both can stand in सामानाधिकरण्य.

The following are the drawbacks from which this view suffers :—(i) Since expression is dependent on साक्षात्संकेत, how could गौः be said to have साक्षात्संकेत for वाहीक, when वाहीकप्रतीति takes place not साक्षात् but

परंपरया ? For वाहीकप्रतीति does not *directly* follow from गोशब्द but only indirectly through the intermediate stage of गोगतजाड्यादिप्रतीति.

(ii) It is unreasonable to suppose that *in one and the same process of* अर्थप्रत्यय, अभिधा should operate *twice*: once yielding the meaning of गोत्व and then that of वाहीक. For अभिधा must be inoperative as soon as its power is exhausted in yielding the sense of गोत्व. [Not that a word has not more than one साक्षात्संकेतितार्थ. वंश has साक्षात्संकेत for the 'bamboo' as well as 'race'. But these different साक्षात्संकेतित अर्थs are yielded in *different* cases of अर्थप्रत्यय and not in one and the same case. In short, अभिधा functions once only in each individual case.]

(iii) It is self-conflicting to say that गोगतजाड्यमान्द्यादि गुणs are लक्ष्य (*indicated*) and yet the निमित्त for the प्रवृत्ति (currency) of the word गो in the sense of वाहीक. What is प्रवृत्तिनिमित्त is always the वाच्यार्थ, not the लक्ष्यार्थ. [cp. How जाति the वाच्यार्थ is described at page 37 as प्रवृत्तिनिमित्तम्--जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्त-मित्यन्ये।].

(iv) The गोगतगुणs are too remote from वाहीकव्यक्ति to be the निमित्त for the प्रवृत्ति of the word गो in the sense of वाहीक. At best they could be the निमित्त for the प्रवृत्ति of the word गो in the sense of the particular गोव्यक्ति—not the वाहीकव्यक्ति.

अत्र *i.e.* in the उदाहरणs गौर्वाहीकः and गौरयम्. हि introduces the reason why these भेदs are described in the preceding sentence as सादृश्यहेतू भेदौ. स्वार्थसहचारिणो गुणाः—The स्वार्थ is वाच्यार्थ of गो viz. गोत्व. गोत्वसहचारिणो गुणाः *i. e.* the attributes जाड्य, मान्द्य etc. coexisting with गोत्व. The generality of गोत्व is associated with जाड्य, मान्द्य etc. जाड्य Dullness relating to intellect. मान्द्य Laziness relating to the body.

लक्ष्यमाणाः—मुख्यार्थबाध due to सामानाधिकरण्य between गोत्वजाति and वाहीकव्यक्ति. मुख्यार्थयोगः साहचर्य between गोत्व and जाड्यमान्द्यादि. प्रयोजन Say, to bring out the fact that the गुणs relate to a class inferior to humanity.

अपि Recognises that it is a sort of compromise to suppose that लक्ष्यार्थ can be प्रवृत्तिनिमित्त. Generally वाच्यार्थ is प्रवृत्तिनिमित्त.

गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्ति ।

They become (उपयान्ति) responsible (निमित्त) for the word गो being used (प्रवृत्ति) to express (अभिधान) the other sense (परार्थ=वाहीकार्थ). To put it otherwise, these गुणs make the word गो *expressive* of वाहीक.

प्रवृत्तिनिमित्त cp. जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये p. 37 इति केचित् Possibly some section of the मीमांसकs ?

माणिक्यचन्द्र interprets the view differently as embodying three लक्षणाs. Thus first लक्षणा leads to गोगतगुणs; from which, by a second लक्षणा, we get वहिकगतगुणs

which make गौ *indicate* वाहीक. Read :—तथा च गोशब्दो वाहीकशब्देन अनुपपद्यमान-सामानाधिकरण्याद् बाधितमुख्यार्थः सन् स्वाभिमानपूर्वं स्वार्थसहचारिजाड्यादिगुणाँल्लक्षयित्वा तत्तुल्यवाहीकस्जाड्यादिगुणथलक्षणाद्वारेण गोगतगुणतुल्यगुणोपेते वाहीके उपचरितः । माणिक्यचन्द्र says that this is described as चतुर्थकक्षायां लक्षणा i. e. लक्षणा in the fourth stage—the stages being (1) सामानाधिकरण्यबाध; (2) गोगतगुणलक्षणा; (3) वाहीकगतगुणलक्षणा; (4) गोशब्देन वाहीकलक्षणा. Note that गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्ति has been interpreted to mean गोशब्दो वाहीके उपचरितः which clearly implies that माणिक्यचन्द्र supposed that, according to this view, गो *indicates* (not expresses) वाहीकव्यक्ति. He is quite clear when he summarises the view with the words लक्ष्यमाणगुणयोगेन गोशब्दो वाहीकलक्षणया प्रवर्तत इत्यर्थः. This rendering appears questionable in view of the emphatic denial न तु परार्थोऽभिधीयते made in the 2nd view, where माणिक्यचन्द्र has to interpret अभिधीयते as लक्ष्यते.

Read साहित्यदर्पण :—अत्र केचिदाहुः । गोसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यन्ते ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति, तदयुक्तम् । गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभिधाया विरतत्वात् । विरतत्वात् । विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् ।

For the दोषs in the view see प्रदीप, उद्योत and the citation from सा. द. given above. नरहरि सरस्वतीतीर्थ says :—अस्मिन्पक्षे प्रवृत्तिनिमित्तस्य लक्ष्यमाणत्वं व्यधिकरणत्वं गोशब्दस्यासंकेतितवाहीकार्थाभिधायकत्वं चेति त्रितयमयुक्तम् ।

Second View.

This view which, acc. to माणिक्यचन्द्र, is closely allied to that of मुकुल accounts for the सामानाधिकरण्य between गौः and वाहीकः in the following stages.

(i) There is the same मुख्यार्थबाध as in the first view.

(ii) So गौः *indicates* the qualities जाड्य, मान्द्य etc. pertaining to वाहीक (not to गोत्व as in the first view), owing to their being similar to those associated with गोत्व.

(iii) As qualities presuppose a substratum, the वाहीकगतगुणs that are लक्ष्य yield by *inference* (अविनाभावमूल आक्षेप = अनुमान) the sense of वाहीक.

(iv) Thus गौः leads by लक्षणा and अविनाभावमूल आक्षेप to the sense of वाहीक which is enough to account for the सामानाधिकरण्य between गौः and वाहीकः.

Though less laborious than the first, this view is not completely immune from discrepancies.

Thus

(i) Over and above a लक्षणा, it has become necessary to assume a stage of अनुमान, in this view. If लक्षणा can lead us as far as वाहीकगतगुणs why should it not go a step farther and reach वाहीक himself? If thus it were to lead to the sense of

वाहीकव्यक्ति we shall be spared the गौरव of importing an अनुमान to account for the सामानाधिकरण्य.

(ii) If to escape this गौरव, this view were to maintain that no अनुमान intervenes, but that the word गो *indicates* वाहीकगतगुणs and nothing further, one might ask how could there be सामानाधिकरण्य between वाहीकगतगुणs and वाहीकव्यक्ति in गौः (=वाहीकगतगुणs) वाहीकः ?

स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन...इत्यन्ये

स्वार्थ=वाच्यार्थ *i. e.* गोत्व. सहचारिगुणs like जाड्य, मान्द्य etc. ०गुणाभेदेन since the qualities as present in वाहीक are similar to those associated with गोत्व. परार्थगताः गुणाः लक्ष्यन्ते *i. e.* the qualities abiding in वाहीक the परार्थ are *indicated* (owing to their being similar to those associated with गोत्व.) गुणाः एव not the वाहीकव्यक्ति as in the third view. न तु परार्थोऽभिधीयते the परार्थ viz. वाहीक is not *expressed* (अभिधीयते) in this view. इत्यन्ये the view has close affinities with मुकुल aco. to माणिक्यचन्द्र who says मुकुलस्त्वेवमाह—यथा गोशब्दः स्वसदृशवाहीकगतजाड्यादिगुणाँल्लक्षयित्वा वाहीकं लक्षयति।

माणिक्यचन्द्र says that acc. to this view there are three stages to account for the सामानाधिकरण्य. It is hence described as तृतीयकक्षायां लक्षणा. The stages are (1) मुख्यार्थबाध (2) स्वार्थसहचारिगुणलक्षणा (3) वाहीकस्थगुणलक्षणा. Read गोशब्देन स्वार्थसहचारिगुणलक्षणापूर्वं तदभेदेन वाहीकस्थाः स्वतुल्या गुणा एव लक्ष्यन्ते। सव्यवधानव्यापारात्। न तु वाहीकार्थोऽभिधीयत इत्येकलक्ष्य गर्भेयं तृतीयकक्षायां लक्षणेत्याहुः।

गुणा लक्ष्यन्ते :—मुख्यार्थबाध due to सामानाधिकरण्य between गोत्वजाति and वाहीकव्यक्ति. मुख्यार्थयोग is सहचारिगुणाभेद i. e. similarity between जाड्य, मान्द्य etc. of वाहीक and those associated with गोत्व. प्रयोजन emphasis on the गुणs which as associated with गोत्व are more emphatic.

Read सा. दर्पण for the view and its defects :—

अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते। किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते। तदप्यन्ये न मन्यन्ते। तथाहि-अत्र गोशब्दाद् वाहीकार्थः प्रतीयते न वा। आद्येऽपि गोशब्दादेव वा, लक्षिताद्वा गुणादविनाभावद्वारा। तत्र न प्रथमः। वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात्। न द्वितीयः अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात्। शाब्दी ह्याकांक्षा शब्देनैव प्रपूर्यते। न द्वितीयः। यदि हि गोशब्दाद् वाहीकार्थो न प्रतीयेत, तदास्य वाहीकशब्दस्य च सामानाधिकरण्यमसङ्गतं स्यात्।

Third View.

The third is the मीमांसक view which seems to be accepted by मम्मट since he takes care to substantiate it with a quotation from कुमारिल तन्त्रवार्तिक. This view is practically the same as the second, only differing from

the latter in eliminating the few defects. According to this view, the सामानाधिकरण्य between गौर्वाहीकः is explained in the following stages :—

(1) मुख्यार्थबाध as above;

(2) Which directy leads by लक्षणा to वाहीकव्यक्ति through its being the abode of qualities जाड्यमान्द्यादि akin to those associated with the वाच्यार्थ of गौः (i. e. गोत्व).

This view is, to all purposes, free from the defects that mar the other two views given above. The scope of लक्षणा assumed in this view is quite justifiable and there is no गौरव due to the encumbrances of several intermediate processes like अभिधा and अनुमान.

साधारणगुणाश्रयणेन i. e. on account of the गुणs जाड्य, मान्द्य etc. residing in वाहीक just as they reside with गोत्व. परार्थ एव i. e. वाहीक.

लक्ष्यते :—The मुख्यार्थबाध consists in the सामानाधिकरण्य between गोत्व and वाहीक. The मुख्यार्थयोग is साधारणगुणाश्रयसंबन्ध. The प्रयोजन consists in drawing attention to the animal nature or intensity (acc. to सा॰ द.) of the qualities. इत्यपरे Ref. to the पूर्वमीमांसकs—particularly the followers of the भाट्ट-school.

Read सा॰ दर्पणः-तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् ।

उक्तं चान्यत्र Reference to कुमारिलभट्ट's (Circa 8th Cent. A. C.) तन्त्रवार्तिक which constitutes the commentory on the last 3 पादs of the 1st अध्याय as also on 2nd and 3rd अध्यायs of the शाबरभाष्य; the commentary on the 1st पाद of the 1st अध्याय being called the श्लोकवार्तिक.

[मानान्तरविरुद्धे तु मुख्यार्थस्य परिग्रहे ।]
अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

Note that this stanza looks upon लक्षणावृत्ति and गौणीवृत्ति as altogether independent वृत्तिs. As said above, some आलंकारिकs like भोज the author of the सरस्वतीकण्ठाभरण also admitted the two to be independent. Thus in this stanza गौणी is not recognised as a division of the लक्षणावृत्ति.

अभिधेया......उच्यतेः—In the first half, लक्षणा is defined as that consisting in the apprehension (प्रतीति) of a sense connected (अविनाभूत)—not invariably—with the primary sense (अभिधेय=वाच्यार्थ). As नागेश्वरी says, this definition applies to लक्षणाs not based on उपचार such as गङ्गायां घोषः were गङ्गातटप्रतीति takes place due to गङ्गातट being अविनाभूत *i. e.* सम्बद्ध with गङ्गाप्रवाह, the अभिधेय i. e. वाच्यार्थ of the word गङ्गा. Read 'मानान्तरविरुद्धे तु मुख्यार्थस्य परिग्रहे' इत्यनन्तरमेतद्वार्तिकं । तथा च मुख्यार्थस्य परिग्रहे स्वीकारे मानान्तरेण प्रत्यक्षादिना विरुद्धे सति य

'अभिधेयेन वाच्येन अविनाभूतं सम्बद्धं तटादि तस्य प्रतीतिः प्रतीतकरणभृतो व्यापारो लक्षणेत्युच्यते। यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ मुख्यार्थः प्रवाहो घोषाधिकरणत्वासम्भवात् प्रत्यक्षविरुद्धः।

अभिधेयेन (वाच्यार्थेन) अविनाभूतः (सम्बद्धः अर्थः) तस्य प्रतीतिः (apprehension) लक्षणा इत्युच्यते. As the वृत्ति says, अविनाभूत means 'connected' only and not 'invariably associated,' though the latter is the usual sense. In the case of invariably associated objects, the प्रतीति of one from the other is based on आक्षेप (=अविनाभावमूलआक्षेप=अनुमान) and not लक्षणा.

लक्ष्यमाणगुणैः........ गौणता

In this half, गौणी as a separate वृत्ति is defined. वृत्तेः गौणता इष्टा=वृत्तिः गौणी इष्यते *i. e.* the वृत्ति or power is called गौणी, if based on लक्ष्यमाणगुणैर्योग.

लक्ष्यमाणगुणैर्योग—The commentators are at sea in explaining this portion of the stanza. How should लक्ष्यमाणगुणैः be dissolved ?

(i) If मम्मटs view were also the view of कुमारिलभट्ट, it will have to be dissolved only as षष्ठीतत्पुरुष :—लक्ष्यमाणस्य (वाहीकार्थस्य) गुणैः (वाच्यार्थस्य गोत्वस्य) योगात्. Since in गो are present the same qualities as are present in वाहीक.

(ii) Commentaries like the प्रदीप, however, dissolve the compound as कर्मधारय, लक्ष्यमाणाः गुणाः तैः योगात्. If this dissolution were admitted as true, it would support the 1st and 2nd views rather than the 3rd. For the गुणs are लक्ष्यमाण only in the 1st and 2nd views; while in the 3rd it is परार्थ, वाहीक that is लक्ष्यमाण.

To escape this discrepancy उद्योत and others like झळकीकर have attempted to interpret लक्ष्यमाण as those that characterise the लक्ष्यार्थ—though not themselves the लक्ष्यार्थ. But the dissolution as षष्ठीतत्पुरुष produces the same result with lesser laboriousness.

(iii) माणिक्यचन्द्र seems to interpret this stanza as authorising all the three views—and not only the third. If we dissolve the compound as a कर्मधारय, it applies to the first two views; if as a षष्ठीतत्पुरुष it applies to the third. माणिक्यचन्द्र dissolves it only as कर्मधारय; but it is not enough to make us suppose that he did not take the stanza as substantiating the third view also.

अविनाभावोऽत्र सम्बधमात्रं........इत्युक्तम् :—मम्मट comments upon the word अविनाभूत occurring in the stanza from कुमारिलभट्ट (अभिधेयाविनाभूत etc.) that he has cited in support of the third view re. the scope of गौणीलक्षणा. Though generally अविनाभाव means invariable association, whereby one thing cannot exist in the absence of another, still, in the stanza under consideration, अविनाभाव has to be taken to mean *simple connexion* between the वाच्यार्थ and लक्ष्यार्थ. The नञ्च or कुन्त is not invariably associated with the

मञ्चोपविष्ट or कुन्तिन्. And yet do we not come across instances of लक्षणा like मञ्चाः क्रोशन्ति (The sofas raise an uproar) and कुन्ताः प्रविशन्ति (The lances enter)—instances which prove that the वाच्यार्थ and लक्ष्यार्थ need not be *invariably associated* ?

Not only that, but, adds मम्मट, wherever there is अविनाभाव between two अर्थs—as between जाति and व्यक्ति, कर्मन् and क्रिया,—it is by inference (आक्षेप=अविनाभावमूल आक्षेप) that from one sense we get the other. It is by अनुमान, (आक्षेप) for instance, that, as seen before, we get the sense of गोव्यक्ति, from गो, the वाच्यार्थ of which is गोत्व; and it is by अनुमान (आक्षेप) that we get the sense of कर्ता from क्रियताम्. In short, in cases of अविनाभाव, it is more convenient to suppose that the secondary sense is arrived at by अनुमान than to explain it by the admission of लक्षणा, which is गौरवयुक्त or more laborious by reason of the हेतुत्रय viz. मुख्यार्थबाध, तद्योग and रूढि or प्रयोजन.

अविनाभावोऽत्र सम्बंधमात्रं अत्र *i, e.* in the stanza cited. सम्बन्धमात्रं mere connexion. न तु नान्तरीयकत्वम्: But अविनाभाव does not mean invariable association though it usually means that. नान्तरीयकत्व :—Invariable association. Read मणिक्यचन्द्र :—नान्तरमविनाभावः। तत्र भवं नान्तरीयम्। तदेव नान्तरीयकमिति अविनाभावि। येन विना यन्न भवति तन्नान्तरीयकम्। [अन्तरं=विना; नान्तरं= अविना] cp. negative compounds like नैकधा, नैकशः.

तत्त्वे = नान्तरीयकत्वे i. e. if अविनाभाव in the stanza were to refer to invariable association. मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यादौ न लक्षणा स्यात्: for मञ्च and the persons sitting in them are not invariably associated.

अविनाभावे चाक्षेपेणैव सिद्धेः If the सम्बन्ध were that of invariable association, the secondary use of word could be accounted for as being due to Inference. सिद्धिः i. e. explanation of the secondary use. आक्षेपेणैव As due to आक्षेप, or to be more precise, आविनाभावमूल आक्षेप which is the same as अनुमान. As seen above, आक्षेप can be of two kinds: लक्षणामूल where गङ्गातट is आक्षिप्त by गङ्गा or अविनावभावमूल where गोव्यक्ति is आक्षिप्त by गौः due to the invariable association between गोव्यक्ति and गोत्व (the वाच्यार्थ of गौः). अविनाभावमूल आक्षेप, therefore, is the same as अनुमान which is based on व्याप्ति= अविनाभाव.

लक्षणायाः नापयोगः इत्युक्तम्. [Vide page 44 Text. व्यक्तविनाभावित्वात्तु etc.] The underlying principle in this preference to अविनाभावमूल आक्षेप over लक्षणा is that लक्षणा is more गौरवयुक्त than आक्षेप. For लक्षणा depends for its existence on the हेतुत्रय, अविनाभावमूल आक्षेप does not stand in need of any such हेतुs, as अविनाभाव is enough for its purposes.

शुद्धाः–सारोपा and साध्यवसाना.

आयुर्घृतम्......कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्वे आरोपाध्यवसाने.

After having discussed in detail गौणी लक्षणा, मम्मट reverts to शुद्धा सारोपा and शुद्धा साध्यवसाना. As seen before, शुद्धा is always bassed on सादृश्येतर-सम्बन्ध such as कार्यकारणसम्बन्ध, तादर्थ्य etc.

आयुर्घृतम्:—Ghee is life. An instance of शुद्धा सारोपा.

(1) मुख्यार्थबाधः since there is सामानाधिकरण्य between two *distinct* things viz. आयुः and घृत.

(2) मुख्यार्थयोगः कार्यकारणसम्बन्ध; since आयुः (long life) is secured by the use of घृत.

(3) प्रयोजन, as मम्मट says, in the next para, the प्रयोजन is अन्यवैलक्षण्येन कार्यकारित्वादि, i. e. to suggest how ghee, of all things, possesses potency to prolong life, in a marked degree.

आयुरेवेदम्:—Here is life indeed! An instance of शुद्धा साध्यवसाना. इदं *not* to be interpreted as a demonstrative for घृतम्. For if इद were to stand for घृतम् it would be an instance of सारोपा and not साध्यवसाना. इत्यादौ आदि used to hint at other सम्बन्धs like तादर्थ्य etc. to be enumerated below.

सादृश्यादन्यत् Since सादृश्य gives rise to गौणीलक्षणा. शुद्धा, as said above is based on सादृश्येतरसम्बन्ध. Cp. उभयरूपा चेयं शुद्धा। उपचारेण अमिश्रितत्वात्। (P. 46 Text).

कार्यकारभावादि For other सादृश्येतर सम्बन्धs see below.

एवमादौ च च used in reference to सारोपा and साध्यवसाना divisions of गौणी. कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्वे आरोपाध्यवसानेः—The आरोप (in आयुर्घृतम्) and the अध्यवसान (in आयुरिदम्) presuppose indication (लक्षण) based on a relation like Cause-Effect relation etc. लक्षणपूर्वे i. e. preceded by or pre-supposing लक्षण (=लक्षणा.)

अत्र गौणभेदयोः......कार्यकारित्वादि This para brings out the प्रयोजनs underlying गौणी सारोपा-गौणी साध्यवसाना; and शुद्धा सारोपा-शुद्धा साध्यवसाना. Note that the प्रयोजनs are confined only to the illustrations advanced and hence could be different in other instances.

(i) गौणी सारोपा ...	... गौः वाहीकः ...	... प्रयोजनः—भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः
(ii) गौणी साध्यवसाना	... गौः अयम्	" सर्वथैवाभेदावगमः
(iii) शुद्धा सारोपा ...	... आयुः घृतम्	" अन्यवैलक्षण्येन कार्यकारित्वं
(iv) शुद्धा साध्यवसाना	... आयुरिदम्	" अव्यभिचारेण कार्यकारित्वं

अत्र Reference to the instances taken viz. गौर्वाहीकः, गौरयम् and आयुर्घृतम् and आयुरेवेदम्. गौणभेदयोः i. e. in the गौणी सारोपा and गौणी साध्यवसाना. (i) In गौणी सारोपा the प्रयोजन is भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीति i. e. apprehension of identity (ताद्रूप्य) without allowing the consciousness of distinctness to be effaced. When I say गौर्वाहिकः, I am conscious of वाहीक being distinct from गौः and yet proceed to identity the two. (ii) In गौणी साध्यवसाना, the प्रयोजन is सर्वथा अभेदावगम. In गौरयम्, the idea conveyed is that of absolute identity between गौः and वाहीक.

शुद्धभेदयोः ref. to शुद्धा आरोपा and शुद्धा साध्यवसाना. (iii) In शुद्धा सारोपा, आयुर्घृतम्, the प्रयोजन is अन्यवैलक्षण्येन कार्यकारित्वादि. What is meant is that आयुर्घृतम् conveys the idea that घृत (the cause) can prolong आयुः (the effect) with an effectiveness not to be found in any other stuff like milk. यथा आयुष्यकारणं घृतं न तथा क्षीरादि–माणिक्यचन्द्र. (iv) In शुद्धा साध्यवसाना, आयुरिदम् the प्रयोजन is अव्यभिचारेण कार्यकारित्वादि. When one says आयुरिदम् one wants to convey the potency in घृत to produce the effect viz. long life, unfailingly. अव्यभिचारेण i.e. without fail; unfailingly.

Some सादृश्येतर सम्बन्धs

मम्मट proceeds to make a list with illustrations of some सम्बन्धs that are other than सादृश्य and are hence capable of being the basis of शुद्धा लक्षणा. He enumerates (i) कार्यकारणभाव; (ii) तादर्थ्य; (iii) स्वस्वामिभाव; (iv) अवयव–अवयविभाव; (v) तात्कर्म्य. माणिक्यचन्द्र adds two or three more मान (measure) e. g. आढकमश्नाति; धरण (holding) e. g. तुलाधृतं चन्दनं तुला; आधिपत्य (leadership) e. g. पुमानयं गोत्रं (This person is the family); स्थान e. g. मञ्चाः क्रोशन्ति. The सम्बन्धs are numerous. माणिक्यचन्द्र himself says :—सम्बन्धाश्च बहवो यदुक्तमेकशतं षष्ठ्यर्था इति । गौतम's न्यायसूत्र also gives a list of सम्बन्धs-सहचरण-स्थान-तादर्थ्य-वृत्त-मान-धारण-सामीप्य-योग-साधन-आधिपत्येभ्यो ब्राह्मण-मञ्च-कट-राज-सक्तु-चन्दन-गङ्गा-शकट-अन्नपुरुषेषु अतद्भावेऽपि तदुपचारः.

क्वचित् तादर्थ्यादुपचार :—Note how the word उपचार is used here in the sense of लाक्षणिक शब्दप्रयोग in general. It is not used in the usual sense of 'usage based on सादृश्य,' as in उपचारेण अभिश्रितत्वात. Thus उपचार here means generally ऐक्यारोपण of भिन्न things; while in उपचारेण अभिश्रितत्वात् it means सादृश्यमूल ऐक्यारोपण of भिन्न things.

सम्बन्ध.	लाक्षणिक शब्द.	लक्ष्यार्थ.	प्रयोजन.
तादर्थ्यसम्बन्ध	इन्द्रः (in इन्द्रः पूज्यते etc.)	इन्द्रार्था स्थूणा	इष्टप्रदत्व
स्वस्वामिसम्बन्ध	राजा (in राजा करमादत्ते)	राजकीयः (राज्ञः) पुरुषः	अलङ्घनीयाज्ञत्व
अवयव-अवयवि-सम्बन्ध	हस्तः (in अग्रहस्त)	हस्ताग्रम्	बलाधिक्य
तात्कर्म्यसम्बन्ध	तक्षा (in देवदत्तशर्मा तक्षा)	तक्षकर्मकारिन्	तत्कर्मनिपुणत्व

तादर्थ्यः—सः अर्थः यस्य सः तदर्थः । तस्य भावः तादर्थ्यम् । i. e. the condition of a thing being meant to serve the purpose of another. Thus in certain sacrifices, a pillar is implanted in honour of इन्द्र; in other words, as a symbol of इन्द्र. There, though the pillar is not इन्द्र, we call it इन्द्र since it is इन्द्रार्थ. Read याः (स्थूणाः) हि यज्ञे इन्द्रार्थं निखन्यन्ते तासामिन्द्र इत्येवोपचारः—सम्प्रदायप्रकाशिनी

स्वस्वामिभावः—(स्व evidently, the भृत्य.)=स्वामिभृत्यभाव. Thus in sentences like राजा करग्रहणार्थमागतः, the word राजा *indicates* the Royal official; for it is

official—not the king himself—who comes to collect revenue. राजकीय पुरुषः Royal official.

अवयव-अवयविभावात् :—When we make use of the term अग्रहस्त, we are employing the term हस्त in a लक्ष्य sense, as follows from the following consideration. The word अग्रहस्त is to be dissolved as अग्रं च तद् हस्तश्च, wherein अग्र and हस्तः stand in सामानाधिकरण्य. Here हस्त must mean हस्तावयव, otherwise, how could it stand in समानाधिकरण्य with अग्र denoting a part only of हस्त?

तात्कर्म्यात् :—तत् कर्म यस्य स तत्कर्मा । तस्य भावः तात्कर्म्यम् । तात्कर्म्य consists in one's plying a particular occupation. Thus देवदत्त a ब्राह्मण is called तक्षा देवदत्तशर्मन्, owing to his pursuing the occupation of a तक्षन् (Carpenter), although he is not a carpenter by birth. [Correct अतथा into अतक्षा. Page 54, Text,]

सू. १७.

लक्षणा तेन षड्विधा तन therefore, i. e. in the light of the divisions mentioned above. लक्षणा i. e. प्रयोजनवती is of six kinds :—

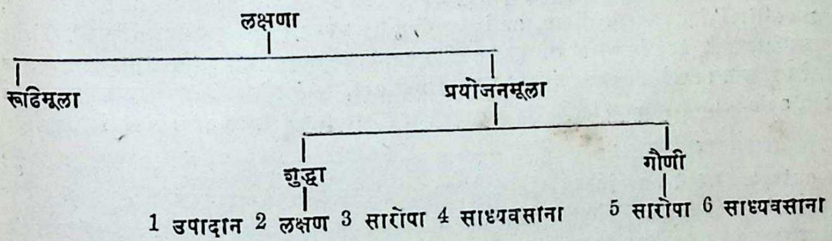

This Division is akin to that found in जगन्नाथपण्डित's रसगङ्गाधर. जगन्नाथ names उपादान and लक्षण as अजहत्स्वार्था and जहत्स्वार्था respectively. सा. दर्पण gives the following :—

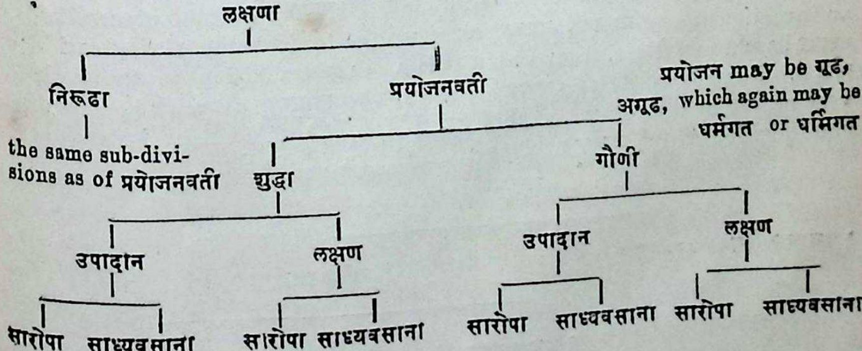

झळकीकर [and not प्रदीप as some say : उपादानलक्षणरूपशुद्धभेदाभ्य सह is the wording of प्रदीप.] while admitting the division given above as that meant by मम्मट, wants to improve upon it by suggesting the following scheme :--

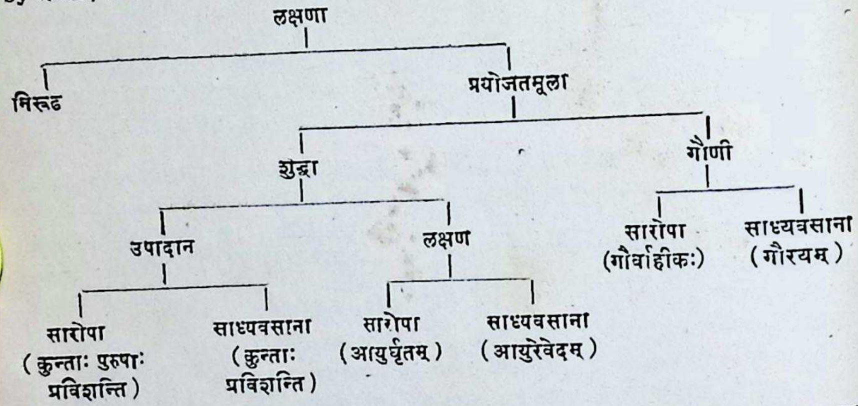

He implies that, since आरोप and अध्यवसान can be present in उपादान and लक्षण, they should *more properly* be taken as sub-divisions of the latter, than co-divisions with them, as intended by मम्मट (cp. आद्यभेदाभ्यां सह). Thus in कुन्ताः पुरुषाः there is आरोप of कुन्तत्व on पुरुषाः; in कुन्ताः प्रविशन्ति, the पुरुषाः are निगीर्ण by कुन्ताः and hence अध्यवसान. In short, if सारोपा and साध्यवसाना are taken as co-divisions with उपादान and लक्षण, we land into cross-divisions.

आद्यभेदाभ्यां सह :--Ref. to उपादान and लक्षण, भेदs of शुद्धा mentioned at the outset. मम्मट has just referred to the सारोपाand साध्यवसाना divisions of शुद्धा and गौणी each. These yield four भेदs ; with the addition of उपादान and लक्षण to these, the total stands at six. आद्यभेदाभ्यां सह The wording shows that मम्मट looked upon उपादान and लक्षण as co-divisions with सारोपा and साध्यवसाना. This leaves no scope for looking upon सारोपा and साध्यवसाना as sub-divisions of उपादान and लक्षण each.

Another Principle of Division of लक्षणा:—Before proceeding to an investigation of व्यञ्जना, मम्मट takes up the topic of the classification of लक्षणा based on प्रयोजनs, from which it is an easy transition to the topic of व्यञ्जना. For, the प्रयोजन of a लक्षणा is always व्यञ्जनागम्य, as will be conclusively proved at the close of this उल्लास (pp. 60 ff.). This is the other classification which मम्मट arrives at on the basis of प्रयोजन.

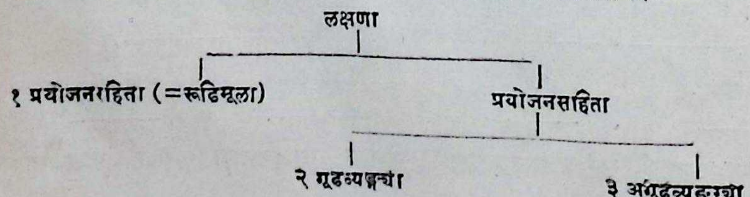

Note that acc. to this division of प्रयोजनs, the प्रयोजनवती comes to have 12 (6×2) divisions in all. सा. द. also admitted this division of प्रयोजनs, which again was sub-divided on the basis of the प्रयोजन being धर्मगत or धर्मिगत. Thus प्रयोजनवती has 32 (8×2×2) sub-divisions acc. to सा. द. which along with the 8 of निरूढा, make up a total of 40. धर्मिगत प्रयोजन as in रामोऽस्मि where the प्रयोजन *viz.* अत्यन्तासहिष्णुत्व pertains to राम the धर्मिन्. धर्मगत as in गङ्गायां घोषः where अतिशय the प्रयोजन belongs to शैत्यपावनत्वादि धर्मs.

सू. १८.

[Correct व्यङ्ग्ये into व्यङ्ग्येन].

Construe :—रूढौ व्यङ्ग्येन रहिता, प्रयोजने व्यङ्ग्येन सहिता. As will be proved later, प्रयोजन is व्यङ्ग्य in a लक्षणा. As there is no प्रयोजन in a निरूढा लक्षणा there is no व्यङ्ग्य therein. In short, if there is प्रयोजन in a लक्षणा, it has a व्यङ्ग्य; if there is none, it is अव्यङ्ग्य.

प्रयोजनं हि व्यञ्जनव्यापारगम्यमेव :—As is proved in सूत्र 23, (P. 60), the प्रयोजन of a लक्षणा is apprehended through no other व्यापार (वृत्ति) but व्यञ्जना. एव *i. e.* Excludes the operation of any other वृत्ति, अभिधा or लक्षणा in the apprehension of प्रयोजन.

तच्च गूढमगूढं वा तच्च = व्यङ्ग्यम् = प्रयोजनम्.

गूढमगूढं वा :—प्रदीप explains गूढ as one which makes an appeal only to the सहृदय, the man of taste; while अगूढ is one which does not demand any great appreciative taste for its understanding and is hence apprehended even by a superficial reader. गूढ is more ingenious and poetical: अगूढ less so. The criterion for judging गूढत्व and अगूढत्व is bound to be subjective; and as such leaves ample scope for divergences in the matter of the appraisal. साहित्यचूडामणि rightly adds that गूढव्यङ्ग्य gives rise to ध्वनिकाव्य; अगूढव्यङ्ग्य to गुणीभूतव्यङ्ग्य. गूढव्यङ्ग्यत्वे ध्वनित्वं विपर्यये गुणीभूतव्यङ्ग्यता । यद्वक्ष्यति—अगूढमपरस्याङ्गमिति । सम्प्रदायप्रकाशिनी says that अगूढ is what is as open as वाच्यार्थ. गूढ is the contrary of it. Read यत्र वाच्यायमानत्वेन झटिति प्रतीतिर्यस्य तत्र व्यङ्ग्यमगूढमिति । अत्र तु गूढम् ।

St. 9 Description of the advent of youth in a woman. वशितवक्रिम प्रेक्षितम् वशितवक्रिम nom. sing. neuter of ०वक्रिमन् i.e. The lady can make her glances as curved as she desires; in other words, she is a past master in ogling. प्रेक्षितम् : a noun. समुच्छलितविभ्रमा गतिः Her gait is bursting with amorous gestures; i. e. She is bouncing into amorous gestures. अपास्तसंस्था मतिः संस्था poise. She finds it hard to think in a sustained manner, thanks to the ebullient youth. मुकुलितस्तनम् : मुकुलित ref. to the compactness, a symbol of youthful vigour. जघनं अंसबन्धोद्धुरं : अंसबन्ध is, as उद्योत explains, अवयवानां दृढबन्ध. It seems, the word means that in the frame of the limbs, the जघन has attained a growth beyond measure. Lit. the words mean

'The hips have thrown off the yoke in the frame of limbs.' [असबन्धे उद्धुरं] उद्योत appears to twist the sense when it interprets उद्धुरं as विलक्षणरतियोग्यम्.

बत What a joy ! तरुणिमोद्गमो मोदते. The ebullience of youth is in raptures i. e. is in full force.

Different commentators have seen different प्रयोजनs in the several लाक्षणिक words that are employed in the stanza. Read उद्योत for a very able appreciation of the लक्षणाs.

साहित्यचूडामणि's comment on the Stanza could be thus analysed:—

वाक्य	मुख्यार्थबाध.	लक्ष्यार्थ	मुख्यार्थसम्बन्ध.	प्रयोजन.
विकसितस्मितं (मुखम्)	विकास् is पुष्पधर्म hence applicable to स्मितम्	किञ्चिदुच्छूनावस्थत्वम् A little dilatedness.	साधर्म्य in not being contracted.	सौरभादि.
वशितवक्रिम (प्रेक्षितम्)	वशितत्व is चेतनधर्म hence inapplicable to वक्रिमन् which is अचेतन,	स्वाधीनता.	साधर्म्य in being able to reach the objective.	उचितपुरुषानुराग.
समुच्छलित विभ्रमा (गतिः)	समुच्छलनं a धर्म of corporate things ; hence inapplicable to the अमूर्त विभ्रम,	अतिशयितत्वम् (Being excessive).	कार्यकारणभाव since a thing bounces when in excess.	अभियोगयोग्यत्वम् Suitability for dalliance.
अपास्तसंस्था (मतिः)	संस्था or restraint is चेतनधर्म ; hence inapplicable to अचेतन मति.	Unbounded wisdom.	कार्यकारणभाव since unbounded wisdom follows upon removing the restraint.	गुरुसमीपे व्यलीकगोपनम् Keeping the affair secret from the elders.
मुकुलितस्तनं (उरः)	मुकुलितत्व is पुष्पधर्म ; hence inapplicable to स्तन.	Their tendency to develop.	साधर्म्य in the formation being incomplete.	रूपातिशयः

वाक्य	मुख्यार्थबाध	लक्ष्यार्थ	मुख्यार्थसम्बन्ध	प्रयोजन
अंसबन्धोद्धुरं (जघनम्)	अंसबन्ध (muscular build) is देहस्वभाव; hence inapplicable to जघन, an अवयव.	The robustness of the hips.	गुणगुणिभाव since robustness is the गुण of muscular build.	उपभोगयोग्यवयस्कत्व.
(तरुणिम्नः) उद्गमः	उद्गम a मूर्तधर्म; hence in applicable to the अमूर्त तरुणिमन्.	Origination.	कार्यकारणभाव since unlesss a thing originates, it cannot shoot up (उद्गम).	The full growth of limbs.
मोदते	मोद is चेतनस्वभाव; hence inapplicable to the अचेतन तरुणिमोद्गम.	Growing tendency.	सामान्यविशेषभाव मोद is merely a विशेष of the tendency of the mind for growth.	The uncommon advent of youth.

Why are the व्यङ्ग्यs in this stanza गूढ? The reply is that they are so being सहृदयमात्रवेद्य. The व्यङ्ग्य in the लाक्षणिक प्रयोग of विकासित viz., fragrance is sufficiently subtle and as such can be appreciated by the सहृदय only. सा. द. explains गूढ as काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्य. Being गूढ such व्यङ्ग्य is always looked upon as more poetical in effect than an अगूढ व्यङ्ग्य.

St. 10. Illustrates अगूढ व्यङ्ग्य. In the first half, is brought out the nicety of manners that comes to be cultivated even by dullards if they are lucky enough to possess wealth. Opulence gives them ample opportunities for refinement. In the second half is stated a similar fact, in the domain of feminine graces. Graces come to be possessed by women, if they are lucky enough to enjoy the vivacity of youth. Youthful buoyancy lends a charm to ladies.

विदग्धचरितानां अभिज्ञा भवन्ति literally, know the manners of the cultured i. e. become refined in their manners. (त्रिवेंद्रम् edition of का. प्रकाश reads श्रीपरिचयाद् and the reading forms the basis of the commentaries, साहित्यचूडामणि and सम्प्रदायप्रकाशिनी.] ललितानि amorous gestures; feminine graces.

In this stanza, the word उपदिशति is used in a लाक्षणिक sense. There is मुख्यार्थबाध, as उपदेश a चेतनधर्म is here attributed to the अचेतन यौवनमद. Its लक्ष्यार्थ is आविष्कार (manifestation) which is connected with the मुख्यार्थ by सामान्यविशेषसम्बन्ध. The प्रयोजन or व्यङ्ग्य, as the वृत्ति gives it, is अनायासेन शिक्षणम् (i. e. the power to instruct without any great effort).

This व्यङ्ग्य is not subtle and hence less poetical. अगूढ is explained by सा. द. as अतिस्फुटतया सर्वजनसंवेद्य. What is meant is that for an understanding of the suggestion underlying the word उपदिशति one is not required to be a keen सहृदय. A layman can see, it is believed, that उपदिशति is used to suggest instruction without any great effort.

अत्रोपदिशतीति Supply अगूढव्यञ्जकपदम्. The word उपदिशति is अगूढव्यञ्जक अनायासेन शिक्षणम् is the व्यङ्ग्य underlying the लाक्षणिक use of उपदिशति· अभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते shows how the व्यङ्ग्य is अगूढ. For it is suggested (प्रतीयते) as obviously as though it were the primary sense of the word उपदिशति. In other words, the term उपदिशति is so closely linked with the idea of 'easy instruction' that the latter, though suggested, appears to be the primary sense of the word itself. Thus no great सहृदयत्व is required to understand its suggestion, just as no सहृदयत्व is required for the understanding of the वाच्यार्थ of a word. अभिधेयवत्: वाच्यार्थवत्. स्फुटं प्रतीयते Is patently suggested. [In Translation p. 58, add after 'not-veiled suggestion' the words "Here is suggested on the face of it the idea of 'Instruction without strain' as if it were the primary sense (of the word उपदिशति)"]

तदेषा कथिता त्रिधा :—एषा *i. e.* लक्षणा. त्रिधा कथिता is said to be three fold; (1) अव्यङ्ग्या (=रूढिमूला); (2) गूढव्यङ्ग्या ; giving rise to ध्वनिकाव्य (3) अगूढव्यङ्ग्या–giving rise to गुणीभूतव्यङ्ग्य काव्य.

Note that in all मम्मट's varieties of लक्षणा amount to 13 [1 of निरूढा + 12 (6 × 2 गूढ-अगूढ) of प्रयोजनवती.]

तद्भूर्लाक्षणिकः (शब्दः)—After defining लक्षणा and dividing it, the author proceeds to define लाक्षणिकशब्द. लाक्षणिकशब्द is defined as तद्भूः, the ground thereof; the basis of it.

What does तद् in तद्भूः stand for? The वृत्ति तदाश्रयः for तद्भूः is not calculated to enlighten us about तद्. Almost all commentators, including माणिक्यचन्द्र also, interpret तद्भूः as लक्षणाभूः meaning लक्षणाश्रयः, the abode of लक्षणा. This seems a likely explanation, no doubt, especially when one takes the preceding portion of the कारिका (तदेषा कथिता त्रिधा) into consideration.

One cannot resist the temptation also to interpret तत् in तद्भूः as standing for प्रयोजन; and not लक्षणा, for the following reasons :—(1) The word तत्र in तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः stands for प्रयोजन and as such the word तद् also must have been used to stand for प्रयोजन. If तत् stood for लक्षणा, how could तत्र have meant प्रयोजने? (2) Even though the preceding fragment of the कारिका (तदेषा कथिता त्रिधा) refers to लक्षणा, we must not forget that three quarters of the कारिका bear upon प्रयोजन or व्यङ्ग्य and also that the वृत्ति (also written by मम्मट)—अव्यङ्ग्या, गूढव्यङ्ग्या अगूढव्यङ्ग्या

चेति—has referred to the same. Read साहित्यचूडामणि:—ननु किन्निबन्धने व्यङ्ग्यार्थोद्भूतिरित्यत्राह—तद्भूरिति.

But if तत् were to stand for प्रयोजन, the definition will embrace only the प्रयोजनवत् लाक्षणिकशब्द and not the रूढ लाक्षणिक शब्द. And hence, it is better to take तद्भू: as लक्षणाभू:, as the commentators in general have taken it.

शब्द इति सम्बध्यते :—लाक्षणिक: is connected with शब्द: (in the कारिका, स्याद्वाचको लाक्षणिक: शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा।).

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मक :—The process that leads to the comprehension of the प्रयोजन (तत्र=तस्मिन् प्रयोजनविषये) is suggestion. व्यापार:=वृत्ति:.

Note that the लाक्षणिक शब्द like गङ्गा leads to the sense of गङ्गातट by लक्षणाव्यापार; and along with it, it leads us to apprehend शैत्यपावनत्वोत्कर्ष by व्यञ्जना. Thus the लाक्षणिकशब्द is the centre from which emanate two powers or वृत्तिs leading to different ideas.

व्यञ्जना.

After explaining *in extenso* अभिधा and लक्षणा, मम्मट proceeds to *establish* the existence of a third वृत्ति, व्यञ्जना. As we have said in the *Introduction*, व्यञ्जना was an innovation, in the field of Indian Thought inroduced by the आलंकारिक beginning with the ध्वनिकार (9th Cent. A. C.) with whom the ध्वनि school can be said to have come into existence, though its prominence it attained with the advent of आनन्दवर्धन (850 A. C.) who wrote his masterly gloss-ध्वन्यालोक—on the कारिकाs and अभिनवगुप्त (10th cent. A. C.) the eminent scholar who commented upon the ध्वन्यालोक in his लोचन.

Before the ध्वनिकार, only two वृत्तिs were being recognised अभिधा and लक्षणा and तात्पर्य in some cases. Though some schools like the मीमांसकs had given recognition to व्यङ्ग्यार्थ, they were loth to admit a third वृत्ति like व्यञ्जना. They accounted for the व्यङ्ग्यार्थ by having recourse to अभिधा or लक्षणा or अनुमान. There was, for instance the दीर्घव्यापारवादिन school of the मीमांसकs which postulated that अभिधा at a closer range yielded the वाच्यार्थ, and that the same power when extended a little, resulted in the व्यङ्ग्यार्थ. The same arrow can, they argued, hit the target and penetrate into it, so the same power can convey the वाच्यार्थ and reach as far as the व्यङ्ग्यार्थ. Some नैयायिकs accounted for the व्यङ्ग्यार्थ by attributing it to तात्पर्यवृत्ति. Some नैयायिकs have accounted for व्यङ्ग्यार्थ by referring it to अभिधा and लक्षणा—अभिधा for शब्दशक्तिमूला व्यञ्जना, लक्षणा for अर्थशक्तिमूला व्यञ्जना (see below.) In short, Indian thinkers had not admitted व्यञ्जना as a separate process. That is why the आलंकारिकs of the ध्वनि school are at great pains to establish व्यञ्जना as a separate वृत्ति. मम्मट also attempts to establish its claim as such.

The ध्वनि-School were really speaking the first to introduce this innovation. But in order to lend an air of antiquity and sanctity to it, they traced its seeds back into the स्फोटवाद of the वैयाकरणs—a claim hardly tenable. For, though the वैयाकरणs had admitted the स्फोटवाद they were never of the view that there is a separate वृत्ति called व्यञ्जना.

The ध्वनि theory was strongly opposed by some आलंकारिकs themselves three of whom are of special importance. भट्ट नायक (10th cent. A. C.) The author of हृदयदर्पण, no more extant, did not recognise व्यञ्जना whose functions he distributed between two powers of his discovery, भावकत्व and भोजकत्व. कुन्तल the वक्रोक्तिजीवितकार says that वक्रोक्ति, ornate expression which is nothing more than on अभिधाप्रकारविशेष is enough to account for the suggested sense. महिमभट्ट (11th tent A. C.) the author of व्यक्तिविवेक was the staunchest opponent of the ध्वनि-school. अनुमान, he said, was enough to account for the व्यङ्ग्यार्थ. भोज (11th cent. A. C.) the author of the सरस्वतीकण्ठाभरण also did not admit व्यञ्जना as a separate power.

But the theory of ध्वनि that originated from scholars like आनन्दवर्धन and अभिनवगुप्त found eminent sponsors in learned scholars like मम्मट, विश्वनाथ, जगन्नाथ and eventually came to dominate the field of Sanskrit Poetics. Though it underwent slight modifications, the theory has in the main persisted in its original form.

व्यञ्जना can be शाब्दी or आर्थी. शाब्दी again can be अभिधामूला or लक्षणामूला. लक्षणामूला व्यञ्जना is the power that conveys to us, as said above, the प्रयोजन underlying सप्रयोजन लक्षणा. अभिधामूला व्यञ्जना is what brings to our mind the *second* sense, say, Bamboo, of a word like वंश, when one sense *viz.* Race or family, is alone applicable in a particular context. आर्थी व्यञ्जना, which is treated in the Third Ullāsa, rests in the अर्थs वाच्य, लक्ष्य or व्यङ्ग्य, aided by particular circumstances, enumerated in the 3rd Ullāsa, like वक्तृवैशिष्ट्य etc.

व्यञ्जना

- आर्थी
  - अभिधामूला — Illustrated in St. 12 भद्रात्मनो etc.
  - लक्षणामूला — which brings us शैत्यपावनत्वादिप्रतीति
- शाब्दी
  - वाच्यार्थगत
  - लक्ष्यार्थगत
  - व्यङ्ग्यार्थगत

(For illustrations see the instances on pp. 27–29 given to illustrate सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते।)

The student should acquaint himself also with the following scheme adopted by आलंकारिकs in general.

- व्यञ्जना
  - विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूल)
    - संलक्ष्यक्रम
      - वस्तुध्वनि [where a matter is suggested]
      - अलंकारध्वनि [where a figure is suggested]
    - असंलक्ष्यक्रम (where a रस, भाव etc. are *inscrutably* suggested)
  - अविवक्षितवाच्य (लक्षणामूल)

सूत्र २३. लक्षणामूला व्यञ्जना.

मम्मट takes up लक्षणामूला व्यञ्जना first, since a transition to it from the topic of लक्षणा seems natural. He establishes (1) that the प्रयोजन underlying a लक्षणा is शब्दैकगम्य i.e. apprehended only by शब्दप्रमाण and not by अनुमान etc. (2) that neither of the वृत्तिs—अभिधा, लक्षणा or तात्पर्य—can account for the प्रयोजनप्रतीति; it cannot be अभिधा for प्रयोजन is not साक्षात्संकेतित; nor can it be लक्षणा, for neither of the three circumstances (मुख्यार्थबाध; मुख्यार्थयोग, प्रयोजन) prevails in the matter of प्रयोजनप्रतीति; if अभिधा and लक्षणा cannot account for the प्रयोजनप्रतीति, much less can तात्पर्य, which ultimately depends on वाच्यार्थान्वय or लक्ष्यार्थान्वय, account for it; (3) that, therefore, व्यञ्जना must be admitted as a separate वृत्ति.

यस्य प्रतीतिमाधातुं......व्यञ्जनान्नापरा क्रिया। Construe:—यस्य (फलस्य) प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते, अत्र (=तस्मिन्) शब्दैकगम्ये फले व्यञ्जनात् अपरा क्रिया न।

यस्य फलस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते We have already seen how we take to Indications, though it is an indirect mode of expression, only as a matter of रूढि or otherwise, with a view to convey some additional idea like शैत्यपावनत्वोत्कर्ष which, therefore, constitutes the प्रयोजन of the लक्षणा. व्यञ्जना is present in the case of प्रयोजनवती लक्षणा and not in रूढिमूला लक्षणा.

फल=प्रयोजन like शैत्यपावनत्वाद्युत्कर्ष. प्रतीतिमाधातुं To produce an apprehension thereof. समुपास्यते is had recourse to. अत्र=तस्मिन् (फले) is correlative of यस्य.

शब्दैकगम्ये फले: The idea is that we derive शैत्यपावनत्वादिप्रतीति not from any other प्रमाण like अनुमान, but only from the शब्दप्रमाण. Why not from any other प्रमाण? Let प्रदीप answer:—(शैत्यपावनत्वादि) फलं तस्मादेव शब्दाद् गम्यते न तु प्रमाणान्तरात्। व्याप्तिस्मृत्यादेरनपेक्षणात्। What is meant is that the शैत्यादिप्रतीति cannot be अनुमानगम्य since there is no व्याप्तिस्मृति or recalling

of the invariable concomitance necessary for अनुमान; nor is the शैत्यपावनत्वप्रतीति प्रत्यक्षगम्य since there is no इन्द्रियार्थसन्निकर्ष.

If thus प्रयोजन in लक्षणा is known by शब्दप्रमाण only, one is likely to say that it is conveyed either by अभिधा or by लक्षणा. But it is neither अभिधा nor लक्षणा but व्यञ्जना that brings us the शैत्यपावनत्वादिप्रतीति.

व्यञ्जनात् अपरा क्रिया न It cannot be any other function but that of व्यञ्जना or suggestion. व्यञ्जन=व्यञ्जना. अपरा क्रिया either अभिधा or लक्षणा.

वृत्ति:—तत्र नान्यतः तत्प्रतीतिः अपि तु तस्मादेव शब्दात्. This is an explanation of शब्दैकगम्य in the कारिका. तत्प्रतीतिः=प्रयोजनप्रतीतिः. नान्यतः *i. e.* not from any other प्रमाण, प्रत्यक्ष or अनुमान. तस्मादेव शब्दात् from the *word* गङ्गा in गङ्गायां घोषः do we get the idea of शैत्यपावनत्वादि.

सू. २४.

नाभिधा समयाभावात् Once we determine that शैत्यपावनत्वादिप्रतीति is had by शब्दप्रमाण, the question arises as to what वृत्ति gives us this शैत्यपावनत्वादिप्रतीति. Is it अभिधा? No. For the word गङ्गा which gives rise to शैत्यपावनत्वादिप्रतीति has no साक्षात्संकेत for शैत्यपावनत्वादि. And we have already seen that अभिधा can make a word yield only such sense as is साक्षात् संकेतित. Thus since 'गङ्गा' has no साक्षात् संकेत for शैत्यपावनत्व etc. we cannot suppose that it is अभिधा which is at the root of शैत्यपावनत्वादिप्रतीति.

समयाभावात् Due to absence of समय. समयः=साक्षात्संकेतः Direct convention.

वृत्ति:—न तत्र गङ्गादिशब्दाः संकेतिताः तत्र i.e. पावनत्वादौ. The word गङ्गा has no साक्षात्संकेत for पावनत्वादि. गङ्गादिशब्दाः The word आदि draws our attention to the fact that the word गङ्गा is one of several लाक्षणिक words of the same kind.

सू. २५.

हेत्वभावान्न लक्षणा After repudiating the possibility of अभिधा, the possibility of लक्षणा, the second शब्दवृत्ति, is explored and repudiated. The शाब्दी वृत्ति that enables the word गङ्गा to convey to us शैत्यपावनत्व etc. is not लक्षणा even. Why? Because, neither of the circumstances presupposed by लक्षणा is present in the case under consideration. How in the present case there is an absence of circumstances, that give scope to लक्षणा is proved in the next सूत्र लक्ष्यं न मुख्यं etc. and the वृत्ति thereon.

हेत्वभावात् Owing to the absence of हेतुs or circumsances viz. मुख्यार्थबाध, मुख्यार्थयोग and प्रयोजन (रूढि being out of question).

सू. २६.

This सूत्र shows how none of the circumstances presupposed by लक्षणा is present in the case under consideration. If the word गङ्गा were to lead

to शैत्यपावनत्वादिप्रतीति by लक्षणा, we should have expected (1) मुख्यार्थबाध, (2) मुख्यार्थयोग, and (3) प्रयोजन. But none of these requirements is fufilled in the present case.

In गङ्गायां घोषः, as we have seen already, the word गङ्गा means, by लक्षणा, गङ्गातट. Unless we so interpret the word, it is not possible to make गङ्गायां घोषः a *plausible* statement, a statement that gives us a coherent idea. Thus the *first step* in our understanding of the sentence गङ्गायां घोषः is to interpret गङ्गा to mean गङ्गातट by लक्षणा.

Hence शैत्यपावनप्रतीति cannot *precede* गङ्गातटप्रतीति. At best it could be *simultaneous* with गङ्गातटप्रतीति or *subsequent* to it.

Therefore, if शैत्यपावनत्वादि are presumed, for the sake of argument, to be comprehended by लक्षणा, the लक्षणा may be supposed as simultaneous with the लक्षणा yielding गङ्गातटप्रतीति or subsequent to it.

To say that शैत्यपावनत्वादिलक्षणा is *simultaneous* with गङ्गातटलक्षणा is tantamount to saying that the word गङ्गा yields, by लक्षणा, the sense of शैत्यपावनत्वादिविशिष्ट गङ्गातट. मम्मट disproves the possibility of this लक्षणा in the सूत्र २८, प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते.

In सू. २६ लक्ष्यं न मुख्यं etc. मम्मट repudiates the possibility of a लक्षणा *subsequent* to तटलक्षणा. Thus in this सूत्र it is assumed that गङ्गायां घोषः has, at the first hop, yielded the sense of गङ्गातटे घोषः. And it will be गङ्गातटे घोषः that will yield शैत्यपावनत्वप्रतीति. Hence we are to examine the possibility of लक्षणा making गङ्गातटे घोषः lead us to शैत्यपावनत्वादिप्रतीति.

Supposing गङ्गातटे घोषः is the basis, मम्मट shows how the हेतुs or circumstances viz. मुख्यार्थबाध, तद्योग and प्रयोजन are wanting.

(i) मुख्यार्थबाधः—To begin with, गङ्गातट is not the मुख्यार्थ of the word गङ्गा. And even if गङ्गातट is supposed to be the मुख्यार्थ, there is no मुख्यार्थबाध for गङ्गातटे घोषः gives a coherent sense. So the first requirement or हेतु of लक्षणा remains unfulfilled.

(ii) मुख्यार्थयोगः—गङ्गातट the supposed लक्षक has no connexion with शैत्यपावनत्वादि (to be more precise, शैत्यपावनत्वाद्युत्कर्ष) which is supposed to be the लक्ष्य, because the धर्मs pertain to गङ्गाप्रवाह and not गङ्गातट. Thus the second requirement also remains unfulfilled.

(iii) प्रयोजन nor is the requirement of प्रयोजन fulfilled. For, as मम्मट say later in सू. २७, if we were to admit a second प्रयोजन in this second लक्षणा viz. शैत्यपावनत्वादिलक्षणा, it will bring about the contingency of अनवस्था that will strike at the very root of the first प्रयोजन itself. (See below)

(iv) Lastly, the word गङ्गा is capable by itself to produce the apprehension of शैत्यपावनत्वादि and does not stand in need of the three हेतुs or circumstances prevailing in a लक्षणा—viz. मुख्यार्थबाध, मुख्यार्थयोग and प्रयोजन, Hence the case becomes different from लक्षणा, where, to revert

to the stock instance, the word गङ्गा would be incapable of conveying the sense of गङ्गातट if the three हेतुs were not there. To put it otherwise, no मुख्यार्थबाध to cripple its power to convey शैत्यपावनत्वादि. Therefore, the position assumed by the लक्षणावादिन्, who claims that शैत्यपावनत्वादिप्रतीति is due to लक्षणा, is refuted.

गङ्गायां घोषः. leads to the sense of गङ्गातटे घोषः. गङ्गातटे घोषः says he leads by लक्षणा to शैत्यपावनत्वादि प्रतीति.

Note the contrast between the two cases :—

लक्षणा	लक्षक or मुख्यार्थ	लक्ष्यार्थ	लक्षकबाध	लक्षकयोग	प्रयोजन
(1) गङ्गायां (घोषः)	गङ्गाप्रवाह	गङ्गातट	प्रवाहस्य घोषाधिकरणत्वासंभव	सामीप्य	शैत्यपावनत्वादि
(2) गङ्गातटे (घोषः)	गङ्गातट Not a real मुख्यार्थ of the word गङ्गा	शैत्यपावनत्वादि	No मुख्यार्थबाध even supposing गङ्गातट were the मुख्यार्थ. For तट can be घोषाधिकरण	No संबंध between शैत्यपावनत्वादि धर्मs and तट	Were we to admit a प्रयोजन we shall be confronted with अनवस्थादोष

लक्ष्यं न मुख्यं :—लक्ष्य viz. गङ्गातट. गङ्गातट is not the मुख्यार्थ of the word गङ्गा. The मुख्यार्थ of the word is गङ्गाप्रवाह. नाप्यत्र बाधः अत्र i. e. in गङ्गातटे घोषः the basis. Even suppposing (अपि) गङ्गातट were the मुख्यार्थ, it is not found to be बाधित for गङ्गातट can be घोषाधिकरण. योगः फलेनः नो=फलेन नो (=न) योगः i. e. there is no संबन्ध (=योगः) i. e. there is no संबन्ध (=योग) between गङ्गातट and शैत्यपावनत्वादि धर्मs that constitute the फल or प्रयोजन and which are supposed, for the sake of argument, to be लक्ष्य.

न प्रयोजनमेतस्मिन् :—एतस्मिन् *i. e.* in the case of लक्षणा in which शैत्यपावनत्वादि धर्मs are supposed to be लक्ष्य. Why no further प्रयोजन could be supposed is made clear on the following सूत्र where the दोष of अनवस्था is urged.

न च शब्दः स्खलद्गति :—But why take the trouble to explore the हेतुs? The word गङ्गा is not powerless in itself to convey the idea of शैत्यपावनत्व etc. Why then resort to लक्षणा which is resorted to only when a word is powerless to convey a particular idea. When we interpret गङ्गा in गङ्गायां

घोषः to mean गङ्गातट, we see that the word गङ्गा is स्खलद्गति or *lame* to convey the idea of गङ्गातट due to मुख्यार्थबाध and it is enabled to do so with the help of मुख्यार्थयोग and प्रयोजन.

न च शब्दः स्खलद्गतिः is thus the most telling argument to refute the possibility of शैत्यपावनत्वादिलक्षणा.

Read सुधासागरः—न केवलं मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रं, किन्तु तेषामपेक्षापि नास्तीत्याह—न च शब्दः स्खलद्गतिरिति। मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्ष्य बोधकत्वं स्खलद्गतित्वम्। स्खलन्ती मुख्यार्थबाधाद्यनुसन्धानेन विलम्बिता भवन्ती गतिः प्रसरणबोधकत्वं यस्य तादृशः गङ्गाशब्दः। Note how रुच (ग्य)क makes a difference between मुख्यार्थबाध and स्खलद्गतित्वम्:—मुख्यार्थबाधस्तु स्खलद्गतित्वं न शङ्कनीयम्। वाच्याभिप्रायेण हि मुख्यार्थबाधः लक्ष्याभिप्रायेण तु स्खलद्गतित्वमिति महाननयोर्भेदः।

Read माणिक्यचन्द्रः—स्खलन्ती बाधकव्यापारेण विधुरीक्रियमाणा गतिः अवबोधनशक्तिर्यस्य शब्दस्य। Again compare the following श्लोक cited in साहित्यचूडामणिः—मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम्। यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिः॥

Note that by the employment of the word स्खलद्गति it is indicated to us that अभिधा and व्यञ्जना are self-sufficient powers; while लक्षणा is not so. लक्षणा has to depend upon external requirements in the form of the three हेतुs. Thus the word गङ्गा produces with equal ease, the ideas of गङ्गाप्रवाह, the वाच्यार्थ, and शैत्यपावनत्वादि the व्यङ्ग्यार्थ. But the same word has to be laborious to yield the sense of गङ्गातट.

वृत्ति :—तटं मुख्योऽर्थः—तट is here used in the neuter. नाप्यत्र बाधः अत्र *i. e.* in गङ्गातटे घोषः which yields a coherent sense.

नच तटस्य पावनत्वाद्यैर्लक्षणीयैः सम्बन्धः—लक्षणीयैः पावनत्वादि which for the sake of argument are supposed to be लक्ष्य from गङ्गातटे घोषः माणिक्यचन्द्र runs into extremes when he attempts to prove that तट is really अपावन. Read न वा पावनत्वाद्यैर्लक्ष्यैः सम्बन्धः। प्रत्युत विष्ठास्थिप्रभृत्यपवित्रपदार्थयोगः। The truth lies, as we have seen already, in the fact that तट does not share the धर्मs in that heightened degree in which they are shared by the प्रवाह.

नापि प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित् प्रयोजनम् : प्रयोजने लक्ष्ये i. e. प्रयोजने लक्ष्ये अभ्युपगम्यमाने. If the प्रयोजन, शैत्यादि were supposed as indicated, we could not assume any second प्रयोजन for this indication, for this would plunge us in अनवस्थादोष. *See* the following सूत्र (no. 27).

नापि गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः।

Construe: यथा गङ्गाशब्दः (लक्षणां विना) तटं प्रतिपादयितुमसमर्थः स्यात् तथा प्रयोजनं प्रतिपादयितुं असमर्थः न। This is an explanation of the words न च शब्दः स्खलद्गतिः in the कारिका. The word गङ्गा can convey the idea of शैत्यपावनत्वादि without encountering any obstacle; but the same word when it is interpreted as गङ्गातट encounters the obstacle of मुख्यार्थबाध and if it gets clear of the obstacle it is due to तद्योग and प्रयोजन (or रूढि). To put it figuratively, the word

3225 22 (a)

गङ्गा owing to मुख्यार्थबाध is lame to reach the sense of गङ्गातट which it reaches only when supported on the crutches of मुख्यार्थयोग and प्रयोजन. Whereas it is able enough to reach the sense of शैत्यपावनत्वादि, for there is no बाध, the धर्मs being present in गङ्गाप्रवाह and hence no lameness. This clause, at one stroke, shows the futility of लक्षणा leading to प्रयोजनप्रतीति. The idea is, why go so far as to test the possibility of the लक्षणाहेतु,s when लक्षणा itself is *uncalled for*?

Another way of construing will be यथा तटं प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थं तथा गङ्गाशब्दः न असमर्थः। But this involves mere repetition of योग: फलेन नो, and hence should be unacceptable. The reading प्रतिपादयितुं समर्थः' is obviously corrupt cp. स्खलद्गतिः of the कारिका.

सूत्र. २७.

एवमपि...मूलक्षयकारिणीः— मम्मट has said above that no other प्रयोजन can be assumed as underlying the supposed लक्षणा of शैत्यपावनत्वादि. He now gives the reason why no such प्रयोजन can be assumed. If we were to assume some प्रयोजन for the supposed लक्षणा of शैत्यपावनत्वादि which itself forms the प्रयोजन of the first लक्षणा of गङ्गातट, we shall be introducing a principle that will prove suicidal.

When we admit शैत्यपावनत्वादि to be the प्रयोजन in तटलक्षणा, we feel that the प्रतीति of शैत्यपावनत्वादि is complete in itself and does not require to be supplemented. This feeling of self-sufficiency we shall be deprived of, if we were to admit a second प्रयोजन, for then we shall feel, in the matter of the प्रतीति of शैत्यपावनत्वादि, that it is not complete unless we know the second प्रयोजन. And now that we have admitted the vicious principle of the assumption of a second प्रयोजन for the प्रतीति of the first, the sense of completeness will as well be absent in the matter of the second प्रयोजन were we to attempt to apprehend it, for a *complete* understanding of शैत्यपावनत्वादिलक्षणा. And this will be carried on *ad infinitum*. For whatever प्रयोजन we admit will be felt to be incomplete *i. e.* साकांक्ष by us, which will make the प्रतीति of शैत्यपावनत्वादि itself impossible, inasmuch as we shall be labouring under the consciousness that it (i. e. प्रतीति) is not complete unless we know the second प्रयोजन which also will not be known completely unless we know the third and so on *ad infinitum*. Therefore, says मम्मट, we cannot admit a second प्रयोजन and eventually a second लक्षणा for शैत्यपावनत्वादिप्रतीति.

एवमपि *i.e.* even if a second लक्षणा were admitted to account for शैत्यपावनत्वादिप्रतीति. Cp. the वृत्ति:—एवमपीति प्रयोजनं चेल्लक्ष्यते।. अनवस्था The fault of *regressus ad infinitum*, (अन्+अवस्था fixity) where a reason, advanced to support a case, itself stands in need of support [उपपाद्य-उपपादकयोरविश्रान्ति]

मूलक्षयकारिणी मूल evidently refers to the first लक्षणा. The first लक्षणा itself will be weakened owing to the प्रयोजनप्रतीति being incomplete. A good many commentators see significance in 'मूलक्षयकारिणी'. According to them, there is another variety of अनवस्था viz. बीजाङ्कुरन्यायेनानवस्था which is not illogical as contrasted to मूलक्षयकारिणी अनवस्था which is illogical. cp. सुधासागरः—बीजाङ्कुरादाविवानवस्था न दूषणमित्याह—या मूलेति । तदुक्तम् :—मूलक्षयकरी-माहुरनवस्थां हि दूषणम्, इति ।

क्षय Refers to the failure in the apprehension. मूल the first लक्षणा. The वृत्ति explains मूलक्षयकारिणी by प्रकृताप्रतीतिकृत् (*adj.* of अनवस्था) which means 'failing to produce the apprehension of the matter on hand; i.e. the first लक्षणा itself will fail to attain its object viz. to produce शैत्यपावनत्वादिप्रतीति complete in itselt. प्रकृत evidently refers to शैत्यपावनत्वादि the प्रयोजन of the first लक्षणा.

ननु पावनत्वादियुक्तमेव तटं लक्ष्यते After repudiating the possibility of शैत्यपावनत्वादिलक्षणा *subsequent to* तटलक्षणा, मम्मट examines and refutes the possibility of शैत्यपावनत्वादिलक्षणा *simultaneous with* तटलक्षणा. In other words, now comes to be examined the possibility of लक्षणा leading, at one leap, to the sense of शैत्यपावनत्वादिविशिष्ट तट.

गङ्गायास्तटे घोषः इत्यतोऽधिकस्य अर्थस्य प्रतिपतिश्च प्रयोजनम् Now that शैत्यपावनत्व is included in the लक्ष्यार्थ, one might ask what प्रयोजन could be achieved by such लक्षणा. मम्मट says that the प्रयोजन should be assumed to be *whatever* additional tinge of meaning is derived from the use of 'गङ्गायां घोषः' and what could not have been got from 'गङ्गातटे घोषः' मम्मट here has no specific प्रयोजन in view. All that he is concerned with is to refute the possibility of शैत्यादिविशिष्टतटलक्षणा *even taking it for granted that such a* लक्षणा *has a* प्रयोजन. Read सा. चूडामणिः गङ्गयास्तटे घोष इति मुखपात् प्रयोगाद् गङ्गायां घोष इत्यस्य यद् वैलक्षण्यं तत्प्रतीतिः फलमस्तु ।

मू. २८.

प्रयोजनेन सहितं i. e. प्रयोजनविशिष्टं. लक्षणीयं i. e. लक्ष्य तट. The लक्ष्यार्थ cannot be assumed to be शैत्यपावनत्वविशिष्ट तट. न युज्यते is no tenable.

सू. २९.

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् :—In this सूत्र, मम्मट shows why विशिष्टे लक्षणा is untenable. From his वृत्ति, प्रत्यक्षादेर्नीलादिर्विषयः given as an instance, it is clear that the word in the कारिका ज्ञान means प्रमाण. Every student of Sanskrit Logic is aware of the difference between प्रमाण (the means of knowledge), प्रमेय (object of knowledge) and प्रमिति (the cognition) which correspond to ज्ञान, विषय and फल of our कारिका. Thus the कारिका says 'To be an object of knowledge is one thing; and to be the outcome of such knowledge is another'. That is to say, the object of knowledge is not the same

as the outcome thereof. घट which is the विषय or object of प्रत्यक्षज्ञान is not the same as घटप्राकट्य the फल or outcome of प्रत्यक्षज्ञान.

Similarly, in the caseof लक्षणा, which also is a प्रमाण—a variety of शाब्द—गङ्गातट is the विषय and शैत्यपावनत्वादिप्रतीति is the फल. For, the word गङ्गा by लक्षणाप्रमाण comprehends गङ्गातट only to produce शैत्यपावनत्वादिप्रतीति.

If we were to suppose that लक्षणा leads to the प्रतीति of पावनत्वादिविशिष्ट तट, the फल will be included in the विषय which runs counter to the rule that विषय is different from फल and cannot be simultaneously apprehended. If विषय is *first* peceived and *then* the फल प्रतीति arises, how could they be simultaneous? It will be tantamount to saying that प्रत्यक्षप्रमाण apprehends the प्राकट्यविशिष्ट घट whereas, in fact, प्रत्यक्षप्रमाण apprehends the घट and then produces प्राकट्य (or संवित्ति).

One might naturally be tempted to ask, 'Is not तटज्ञान फल of the लक्षणा?'. The reply is that it is not. For तटज्ञान is not an end in itself. Were it an end we could have achieved it by resorting to अभिधा employing the words गङ्गातटे घोषः.

The next question is: If लक्षणा is the व्यापार leading to the प्रयोजन, how does the प्रयोजन come to be called व्यञ्जनाव्यापारगम्य? To put it differently, if लक्षणा accounts for the प्रयोजन, where is the necessity of the admission of व्यञ्जना? In fact, the तार्किकs (See quotation from तर्कदीपिका Notes p. 36) identify लक्षणामूल व्यञ्जना with लक्षणा itself.

The question seems to be sufficiently subtle, yet not insoluble. The word गङ्गा is the centre from which radiate two powers लक्षणा and व्यञ्जना. 'गङ्गा' *suggests* शैत्यपावनत्वादि; but it is enabled to do so only when लक्षणा intervenes. For if लक्षणा were not to operate, the words गङ्गायां घोषः would be बाधित for want of योग्यता or compatibility. And if गङ्गायां घोषः 'were बाधित where would be the room for व्यञ्जना? Thus the व्यापार of लक्षणा makes it possible for व्यञ्जना to operate and to that extent the व्यङ्ग्य viz. शैत्यपावनत्वादिप्रतीति is indebted to लक्षणा. Thus लक्षणा removes the incompatibility and makes the ground smooth for व्यञ्जना to operate.

प्रदीपकार and others of his persuasion construe the कारिका as (यथा) ज्ञानस्य विषयः ज्ञानादन्यः (तथा) ज्ञानस्य फलमपि ज्ञानादन्यत्. They mean: Just as घट is different from the cognition of it, so the outcome of the cognition also must be different from the cognition. So just as तट is different from तटज्ञान, so शैत्यज्ञान which follows from तटज्ञान must be different from तटज्ञान.

This interpretation is far-fetched and unconvincing. First, we are required to supply the important words यथा, तथा. Secondly, हि in हि वृत्ति clearly brings out the tenor of the कारिका as hinting at the difference between विषय and फल and not विषय and ज्ञान. Fourthly, when we construe ज्ञानस्य विषयः यथा ज्ञानादन्यः we reduce the words to the position of a दृष्टान्त only

whereas we assign to them due importance when we construe: ज्ञानस्य विषयः अन्यः फलं च अन्यत्. Lastly, प्रदीपकार misses the point altogether when he says तज्ज्ञाने च विषयाद्भेव एव meaning thereby that even the objector does admit the difference between ज्ञानविषय and ज्ञानफल and that hence there is no point in मम्मट teaching him the difference with the words विषयः अन्यः फलं चान्यत् (विषयः शैत्यादिविशिष्ट तटः फलः शैत्यादिज्ञान). The word अन्य is meant to deny only the simultaneity. तटज्ञान is different from शैत्यादिज्ञान and as such both cannot be simultaneously apprehended. And this simultaneity the objector takes for granted. As soon as अन्य is interpreted as non-simultaneous there remains no occasion at all for the difference between जन्य and ज्ञाप्य फल made by प्रदीप. Again, when the objector takes शैत्यादिविशिष्ट तट as the विषय is he not including फल (शैत्यादिज्ञान) in the विषय thus making them identical?

ज्ञान = प्रमाण, All means of knowledge like प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, or शब्द. विषय = प्रमेय means an object of knowledge like घट. फल = प्रमिति means a cognition like प्रत्यक्ष of घट.

वृत्ति :—प्रत्यक्षादेर्नीलादिर्विषयः—नील the blue colour. The reference is to colour particularly because चक्षुरिन्द्रिय apprehends colour. प्रत्यक्षादेः—आदि includes the other प्रमाणs, viz. अनुमान, उपमान, शब्द.

फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा:—मम्मट here refers to two views re. the result (फल) of ज्ञान. (i) According to the भाट्ट School of the मीमांसकs, ज्ञान results in making the घट प्रकट or manifest. And as प्रकटता is produced in the घट, the ज्ञान is supposed to give rise to a धर्म in the object. (ii) According to the प्राभाकरs and the नैयायिकs, the ज्ञान, since it produces a consciousness (संवित्ति = अनुव्यवसाय) in the perceiver to the effect घटज्ञानवानहम् is supposed to give rise to a धर्म in the ज्ञातृ. Thus acc. to the भाट्टs, ज्ञान produces वस्तुधर्म; according to the नैयायिकs and the प्राभाकरs, it produces an आत्मधर्म.

Read माणिक्यचन्द्रः—प्रकटत्वं भट्टमते । संवित्तिः प्रभाकरमते । प्रकटत्वं वस्तुधर्मः संवित्तिस्त्वात्मनः ।

Read संम्प्रदायप्रकाशिनीः—भाट्टादयो हि प्रकटीभावलक्षणं ज्ञेयधर्मं ज्ञानफलमाहुः । वैशेषिकादयस्तु संवित्तिरूपं ज्ञातृधर्मम् । संवित्तिः अनुव्यवसायः । घटज्ञानं जानामीत्यादिज्ञानविषयं ज्ञानमिति यावत् ।

Read Hiriyanna, O. I. P. p. 303.

"The act or process of ज्ञान is viewed (by the भाट्टs) as translitive so that its result has to be sought in something other than where it manifests itself. The act of cooking, for example is seen in the agent, but its result—softness is found in the material cooked viz. the rice-grain. The former is the subject; and the latter, the object. When ज्ञान arises in self relating to an object, the latter is affected in a particular way so that experience is not wholly a subjective modification, but has also an objective modification corresponding to it. The object becomes illumined thereby.

Again at pp. 306-7 :—

"(Acc. to the प्राभाकरs) the self is wholly non-sentient and therefore requires for its revelation the presence of some knowledge to which the character of self-luminousness is assigned. Though thus dependent upon an aid the self, to be realized, does not require a separate mental act, it being manifest equally whenever any object is known. The word which the प्राभाकरs use for knowledge or experience is संवित्............It reveals both the object and the self simultaneously with itself."

सू. ३०.

विशिष्टे लक्षणा नैवम्:--एवं : -Since विषय and फल are different as stated above. विशिष्टे लक्षणा न The लक्षणा cannot be supposed to lead to प्रयोजनविशिष्ट लक्ष्यार्थ. निगदेनैव व्याख्यातम्:—A usual way to refer to passages not requiring elucidation. निगद (*m.*) statement. The bare mention explains the matter, and no gloss is needed. पाठमात्रेणैव अवगतार्थमिति मया न व्याख्यातम् ।

सू. ३१.

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते विशेषा. *i. e.* attributes like शैत्यपावनत्वादि. लक्षिते in the sense derived from लक्षणा *i. e.* गङ्गातट. What is meant is that लक्षणा leads first to the sense of गङ्गातट and *then* the way is paved for the apprehension of शैत्यपावनत्वादि. Read सम्प्रदायप्रकाशिनीः—लक्ष्यप्रतीतिसमनन्तरमेव प्रयोजनप्रतीतिनियमः— इत्यर्थः । This explains how अन्यत्व of सू. २९ is concerned mainly with refutation of simultaneity.

वृत्ति :—अभिधातात्पर्यलक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः, सूत्र 24 showed how अभिधा cannot account for शैत्यपावनत्वादिप्रतीति. सूत्रs 25-31 proved how लक्षणा also could not account for it. Since तात्पर्यवृत्ति is ultimately based on a combination of वाच्यार्थs or लक्ष्यार्थs (cp. वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये तात्पर्यार्थः समुल्लसति p. 25) it is unnecessary to prove independently how तात्पर्यवृत्ति cannot account for शैत्यपावनत्वादिप्रतीति. The refutation of अभिधा and लक्षणा is enough to disprove the possibility of तात्पर्यवृत्ति also. Note how मम्मट recognises तात्पर्य as a separate वृत्ति. व्यञ्जन, ध्वनन, द्योतन are synonyms for व्यञ्जना.

अवश्यमेषितव्यम् has ncessarily to be admitted. The emphasis is laid to justify the innovation of व्यञ्जनावृत्ति on the part of the आलङ्कारिकs.

अभिधामूलव्यञ्जना.

After analysing and explaining लक्षणामूलव्यञ्जना, मम्मट proceeds to अभिधामूलव्यञ्जना.

What is अभिधामूलव्यञ्जना? It is supposed to work in cases of words with double meanings. We see that there are so many words that have वाच्यार्थs more than one. When such words are employed, normally speaking, they are intended to convey one sense *to the exclusion of others.* In describing an elephant, if the word कर happens to be used, we realise its

sense to be 'trunk' and exclude every other possible sense such as 'hand', or 'tax'. In other words, we impose a restraint on the अभिधा of the word and choose one वाच्यार्थ to the exclusion of others.

It happens sometimes that, in spite of such restraints, over and above one वाच्यार्थ, another वाच्यार्थ also makes an appeal to us. If, for instance, in the course of the description of a king, along with other details that have corresponding counter parts in an elephant, the word कर comes to be employed, it is most likely that with the वाच्यार्थ viz. hand (or tax—as it suits the case), the other अर्थ viz. trunk as applicable to an elephant might also make an appeal.

Though, 'hand' and 'trunk are both वाच्यार्थs of the word कर, still in the instance under consideration, 'hand' alone has to be looked upon as the वाच्यार्थ, since it applies to the king who is प्रकृत and 'trunk' has to be regarded as the व्यङ्ग्यार्थ. To put it otherwise, since अभिधा comes to be *restricted* to the sense of 'hand', it cannot be said to operate with regard to the sense of 'trunk' which, therefore, has to be explained away as due to a different वृत्ति; it cannot be लक्षणा for want of the हेतुs viz. मुख्यार्थबाध etc. So the आलंकारिकs say, it is व्यञ्जना. Since this variety of व्यञ्जना is based on अभिधा—for the व्यङ्ग्यार्थ is really one of the वाच्यार्थs—it comes to be called अभिधामूलव्यञ्जना or नानार्थ व्यञ्जना.

सू. ३२.

Construe:— अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्वाचकत्वे नियन्त्रिते अवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिः अञ्जनम्.

This सूत्र states that व्यञ्जना (=अञ्जनम्) is the व्यापार (=व्यापृतिः) that accounts for the apprehension (धी) of the sense not expressed, when the expressive power (वाचकत्वे) of a word of senses more than one comes to be arrested due to circumstances like संयोग etc.

संयोगाद्यैः शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते संयोग and other circumstances mentioned below in the stanzas from भर्तृहरि's वाक्यपदीय tend to arrest the अभिधा of a word, so that though the word has many वाच्यार्थs, only one sense becomes वाच्य.

संयोगाद्यैः Evidently मम्मट has before him the कारिकाs from भर्तृहरि's वाक्यपदीय which mention the circumstance *beginning with* संयोग. वाचकत्व= अभिधा. अवाच्यार्थधीकृत् (Fem. Adj.) व्यापृतिः The process that produces an apprehension of the other sense which is not वाच्य. व्यापृतिः=व्यापार the same as वृत्ति. अवाच्यार्थधीकृत् The other sense which is apprehended cannot be regarded as वाच्य for the अभिधा power of the word is नियन्त्रित thanks to circumtances like संयोग. अञ्जनम्=व्यञ्जना.

संयोगो विप्रयोगः etc. are कारिकाs from भर्तृहरि's वाक्यपदीय embodying the circumtances that put a limit on the अभिधा of a word of many senses, which therefore yields only one वाच्यार्थ.

An Analysis of the कारिकाs and the illustrations given by मम्मट.

Circumstance	Meaning	Illustration	The अनेकार्थs	The अर्थ to which अभिधा is restricted by the circumstance	Remarks
1 संयोग	Conjunction प्रसिद्धसम्बन्धः	The word हरि in सशङ्खचक्रो हरिः	हरि—इन्द्र, यम, वायु, विष्णु etc.	विष्णु (=अच्युत)	Because शङ्ख and चक्र are the distinctive possessions of विष्णु.
2 विप्रयोग	Disjunction, Denial of an established connexion प्रसिद्धसम्बन्धध्वंसः	The word हरि in अशङ्खचक्रो हरिः	As above	विष्णु (=अच्युत)	Since denial presupposes existence of a thing, अशङ्खचक्रः hints at हरि being सशङ्खचक्र hence हरि=विष्णु.
3 साहचर्य	Association or companionship सान्निध्यं	The words राम and लक्ष्मण in रामलक्ष्मणौ	रामः—परशुराम, बलराम, रामचंद्र etc. लक्ष्मणः—सारस, दुर्योधनपुत्र, रामचंद्र's brother	राम=राम A son of दशरथ. लक्ष्मण=लक्ष्मण A son of दशरथ.	The companionship between the two sons of दशरथ is well-known
4 विरोधिता	Antagonism वध्यघातकभाव	The words राम and अर्जुन in रामार्जुनगतिस्तयोः	रामः—See above अर्जुनः—कार्तवीर्य, पाण्डवअर्जुन etc.	राम=परशुराम अर्जुन=कार्तवीर्य अर्जुन	परशुराम slew कार्तवीर्य अर्जुन and hence the two words occurring together cannot convey any other sense.

Circumstance	Meaning	Illustration	The अनेकार्थs	The अर्थ to which अभिधा is restricted by the cricumstance	Remarks
9 सामर्थ्यम्	Capacity to be the cause कारणता	The word मधु in मधुना मत्तः कोकिलः	मधुः Honey, Wine, Spring etc.	मधु–Spring.	Spring alone can intoxicate the cuckoo.
10 औचिती	Propriety योग्यता	The word मुखम् in पातु वो दयितामुखम्	मुख : Face, Agreeableness etc.	मुख–Agreeableness (साम्मुख्यम्).	It is more fitting to invoke the favour of agreeableness of the beloved than of her face.
11 देशः	Place	The word परमेश्वर in भात्यत्र परमेश्वरः	परमेश्वरः-God, King.	परमेश्वरः-King	अत्र in the sentence refers to the capital of a king in which the king, and not the gcd, shines.
12 कालः	Time	The word चित्रभानु in चित्रभानुर्विभाति	चित्रभानु : Any object of manifold rays.	(i) चित्रभानु–Sun. (if the ref. is to day time). (ii) Fire (if the ref. is to night-time.)	During day-time, the sun shines, during night-time the fire.

Circumstance	Meaning	Illustration	The अनेकार्थs	The अर्थ to which अभिधा is restricted by the circumstance	Remarks
5 अर्थ	Purpose अनन्यथासाध्यं फलम्	The word स्थाणु in स्थाणुं भज भवच्छिदे	स्थाणु=a pillar, शिव.	स्थाणु=शिव	शिव alone is capable of भवच्छेद i. e. working out the cessation of worldly existence.
6 प्रकरण	The context, occasion प्रस्तावः, वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता	The word देवः in सर्वं जानाति देवः	देवः-God, King.	देवः-King.	The word देवः since it is employed while addressing a king means 'king' only.
7 लिङ्ग	A characteristic mark वस्तुचिह्नम्	The wore मकरध्वजः in कुपितो मकरध्वजः	मकरध्वजः-Sea, Cupid.	मकरध्वजः-Cupid.	The attribute of कोप pertains properly to cupid who is चेतन and not to the sea that is अचेतन.
8 शब्दस्य अन्यस्य सन्निधिः	The occurrence side by side of a particular word पदान्तरसान्निध्यम्	(i) The word देव in देवस्य पुरारातेः (ii) Acc. to some the word पुराराति	(i) देव : God, King. (ii) पुराराति : शिव or a king who storms capitals.	(i) देवः-God. (ii) पुराराति-शिव.	(i) The enemy of the demon पुर viz' शम्भु is a god and hence देवस्य occurring along with पुरारातेः must mean a god. (ii) *God* पुराराति can be शिव only.

Circumstance	Meaning	Illustration	The अनेकार्थs	The अर्थ to which अभिधा is restricted by the cricumstance	Remarks
13 व्यक्तिः	Gender	The word मित्र in (i) मित्रं भाति (ii) मित्रो भाति	मित्र : Friend, Sun.	(i) Friend (when मित्रं is used in Neuter). (ii) The Sun (when मित्र is usd in Masc).	
14 स्वर	Accent in the Veda	The word इन्द्रशत्रुः	इन्द्रशत्रुः–(i) इन्द्रस्य शत्रुः शातयिता Destroyer of इन्द्र. (ii) इन्द्रः शत्रुः यस्य of whom इन्द्र is the destroyer.	(i) इन्द्रस्य शत्रुः (when Vedic Accent is on the last syllable viz. त्रु). (ii) इन्द्रः शत्रुः यस्य (when the accent is on the first member of the compound viz. इन्द्र)	

संयोग and **साहचर्य** संयोग Refers to the possessor-possessed relation; साहचर्य to the relation of companionship. In the former subsists गुण-प्रधान भाव e. g. शङ्ख-चक्र are गुणs in relation to हरि who is प्रधान. In the latter, both stand on the same level e. g. रामलक्ष्मणौ where राम and लक्ष्मण enjoy equal prominence. To put it grammatically as जगन्नाथ पण्डित does, साहचर्य exists between things that can rightly form a द्वंद्व compound (like रामलक्ष्मणौ) while संयोग exists between things where the statement of connexion needs a separate word (as स in सशङ्खचक्रः)

संयोग and **लिङ्ग** संयोग refers to a well-established connexion whereas लिङ्ग points to an attribute not possible in the other senses. Thus in सशङ्खचक्रो हरिः, सशङ्खचक्र refer to the well-known connexion between शङ्ख-चक्र and हरि; in कुपितो मकरध्वजः, it is not that कोप is a wall-known attribute of मदन; but still it is an attribute *not possible* in the case of समुद्र.

अर्थ and **सामर्थ्य** Is the relation between स्थाणु-भवच्छेद essentially different from that between मधु-कोकिलमद ? No. They are only two aspects of looking at one and the same thing viz. causal potency, In अर्थ, the potency is to assert itself or is prospective; in सामर्थ्य it has asserted itself already.

सामर्थ्य-अर्थ-औचिती are almost the same in nature मुख in the sense of साम्मुख्य is also based on सामर्थ्य of साम्मुख्य to favour the lovers. But सामर्थ्य draws our attention to causal aspect; अर्थ to purposive aspect; while औचित्य emphasizes the aspect of propriety.

The comments of प्रदीप should be noted.

अशङ्खचक्रो हरिः—Here अच्युत is meant by the term हरि; for denial presupposes existence; [प्रतिषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात्] and therefore अशङ्खचक्र points to हरि being सशङ्खचक्र normally. There will be no point in *refuting* it if हरि were not सशङ्खचक्र. Since सशङ्खचक्र हरि is अच्युत, अशङ्खचक्र हरि is also अच्युत. [Probably 'अशङ्खचक्रो हरिः' occurs in the description of a king who is like हरि-विष्णु in all details excepting that he does not carry शङ्ख & चक्र

दाशरथौ Loc. sing. दाशरथि. Each of the two words राम and लक्ष्मण is restricted to the sense of the respective son of दशरथ. रामार्जुनगतिः तयोः of them the fate was like that of राम and अर्जुन. राम is परशुराम who slew सहस्रार्जुन कार्तवीर्य. तयोः ref. to some fighters.

पातु वो दयितामुखम्ः मुख is साम्मुख्य agreeableness.

इन्द्रशत्रुरित्यादौः—In the Veda तत्पुरुष receives its accent (उदात्त) on the last syllable; by the सूत्र 'समासस्य' Thus if the compound इन्द्रशत्रुः is accented as इन्द्रशत्रुः (with the उदात्त on त्रुः) we decide it to be a तत्पुरुष and therefore interpret it as इन्द्रस्य शत्रुः the destroyer of Indra.

In the बहुव्रीहि, on the other hand, the first member (not necessarily, first syllable) is accented according to its normal accent by the सूत्र बहु-

व्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्. If therefore इन्द्रशत्रुः is accented as इन्द्रशत्रुः (with उदात्त on the first member इन्द्र) we decide it to be a बहुव्रीहि and therefore interpret it as इन्द्रः शत्रुः यस्य whose destroyer is इन्द्र.

Thus the same word इन्द्रशत्रु though possessed of two senses is restricted to either of the senses due to accent. Note that this is only one of several cases where accent restrains the अभिधा. Another case will be of गच्छति. If it is all unaccented, it will mean 'he goes;' if however it is accented, it will be Loc. sing. pres. part. mas. of गम्.

वेदे एव न काव्ये स्वरः अर्थविशेषप्रतीतिकृत्:—

Accent is present only in Vedic Sanskrit and not classical Sanskrit or प्राकृत. Hence accent can come to our help only in the Veda in determining the sense of doubtful words; it cannot be of any use in काव्य, संस्कृत or प्राकृत where it is absent.

Though accent of the type present in the Veda is absent in काव्य, yet accent of another type viz काकु can be present therein. काकु is stress, emphasis. But, as प्रदीप says, काकु does not restrict अभिधा; it only suggests another sense. Read काकुस्थले तु न नानार्थाभिधानियमनं किन्त्वपदार्थस्यैव व्यञ्जनम् ।

अर्थविशेषप्रतीतिकृत् Produces the apprehension of a particular sense (to the exclusion of others).

व्यक्तिः means लिङ्ग gender. The word is so used even in पाणिनी. Vide बालचित्तानुरञ्जनी *Loc. cit.*

शब्दार्थस्य अनवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः—These are circumstances that remind us of a particular sense (विशेष) when the sense of a word is indefinite.

शब्दार्थस्य अनवच्छेदे when the sense is indefinite due to the word possessing many senses. (अनवच्छेद want of definiteness). विशेषस्मृति i. e. the recollection of a particular sense to the exclusion of others.

इत्युक्तदिशा Construe इत्युक्तदिशा 'हरिः' अच्युते नियम्यते । रामलक्ष्मणौ इति 'रामः' 'लक्ष्मणः' च दाशरथौ नियम्येते and so on. The particular words are restricted to particular senses in the way (दिक्) given by भर्तृहरि.

उक्तदिशा Generally commentators agree in holding that all these कारिकाs are by भर्तृहरि. But पुण्यराज a commentator of वाक्यपदीय is inclined to take these stanzas as cited by भर्तृहरि from other authorities to supplement his (भर्तृहरि's) view contained in वाक्यात्प्रकरणादर्थादौचित्याद्देशकालतः । शब्दार्थाः प्रविभज्यन्ते न रूपादेव केवलात् ॥

आदिग्रहणात् Gloss on the word आदि in स्वरादयः in the कारिका from भर्तृहरि. आदिग्रहणात् to be construed with अभिनयादयः. The word आदि comprehends in the list Gestures etc. Gestures etc. also are helpful in determining the sense. अभिनयादयः what does the आदि in the वृत्ति stand for? माणिक्यचन्द्र explains आदिशब्दात् (1) अपदेश (2) संज्ञा (3) निर्देश (4) इङ्गित (5) आकाराः। *Sanskrit Rendering.*

St. 11 (Correct ॥ ६ ॥ into ॥ ११ ॥)

एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्राभ्यां अक्षिपत्राभ्याम् ।
एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥

एतावन्मात्रैर्दिवसैः Common to (i) एतावन्मात्रस्तनिका (ii) एतावन्मात्राभ्यां अक्षिपत्राभ्यां [उपलक्षिता Characterized by] & (iii) एतावन्मात्रावस्था. अक्षिपत्रम् Petal-like eye. एतावद् as applied to the स्तन and अक्षिपत्र refers to the leanness. As applied to दिवसैः it refers to their fewness.

In this stanza the word एतावत् is capable of yielding *infinite* senses; for 'so much' may convey ideas of countless proportions. To take an instance the 'so much' demonstrated by a child will be different from that demonstrated by an adult. Thus the variations of the sense of 'so much' could be countless.

It is here that accompanying gesture sets aside all other variations and pins us down to one sense of the word. Thus if the speaker shows up five fingers when uttering एतान्वमात्रैर्दिवसैः, the result is that the word एतावद is restricted to the sense of 'five'. In this way, अभिनय is looked upon as अभिधानियामक.

अभिधामूलव्यञ्जना.

From the कारिकाs and illustrations it has been proved that the circumstances severally (or jointly) put a restraint upon the अभिधा of a word of many senses, so that all other senses are *excluded.*

But as said above, it is not always that the other senses are excluded. In other words, other senses also make an appeal to us. Then the one sense to which the अभिधा is restricted by the नियामक circumstences will be वाच्यार्थ, the other sense (or senses) that is nevertheless apprehended will be व्यङ्ग्यार्थ. This variety of व्यञ्जना is called अभिधामूलव्यञ्जना.

अर्थान्तराभिधायकत्वे निवारिते अपि अपि shows that normally speaking, the word ought to express only one sense when either of these circumstances is present. Thus in the instances given above, स्थाणु etc. convey only one sense; we forget every other sense.

यत् क्वचिदर्थान्तरप्रतिपादनम्: क्वचित् (काव्ये). उद्योत says that अर्थान्तर is conveyed due to वक्तृवैशिष्ट्य etc. Acc. to झळकीकर, the अर्थान्तर is conveyed due to the poet's skill in the employment of paronomastic terms (श्लिष्टशब्दविन्यासरूप-कविकौशल्यवति काव्ये).

नाभिधा नियमनात्तस्याः The power yielding the other sense cannot be अभिधा for अभिधा is arrested by either of the circumstances.

न लक्षणा। मुख्यार्थबाधाद्यभावात् । Nor can the power be लक्षणा for the circumstances leading to लक्षणा are absent. There is no मुख्यार्थबाध; e. g. कर in the sense of hand is not बाधित. When there is *no* मुख्यार्थबाध, where is the necessity to go in quest of मुख्यार्थयोग and प्रयोजन?

अपि तु अञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः Therefore, the व्यापार or वृत्ति can be only व्यञ्जना, the remaining वृत्ति. अञ्जनं the word used in the कारिका 'धीरुद् व्याप्तिरञ्जनम्' is explained as व्यञ्जनम् in the वृत्ति.

St. 12 This stanza describes a king; the epithets in the description are श्लिष्ट (paronomastic) and also apply to an elephant. The suggestion is that the king is like an elephant (उपमाध्वनि).

	KING	ELEPHANT
भद्रात्मनः	कल्याणप्रकृतिः	भद्रा हस्तिनां विशिष्टा जातिः तदात्मा
विशालवंशोन्नतेः	वंशः कुलं	पृष्ठनाडिः spine
कृतशिलीमुखसङ्ग्रहस्य	शिलीमुखसङ्ग्रह—शरविद्याग्रहणं, धनुर्वेद ग्रहणं	द्विरेफा कर्षणम् due to ichor.
परवारणस्य	Resister of enemies	Powerful elephant.
दानाम्बुसेकसुभगः करः	Hand lovely with the moistening due to gift-water	Trunk lovely with the moistening due to ichor-fluid.

For other epithets consult the Translation.

भद्रात्मन् lit. भद्र in essence i. e. belonging to the भद्र pecies. विशालवंशोन्नति As applied to the king विशाले वंशे उन्नतिः यस्य. As applied to an elephant, विशाला वंशोन्नतिः यस्य. अनुपप्लुतगतेः As applied to the king, whose course of behaviour is undisturbed. As applied to the elephant, whose career or march remains undisturbed i. e. none can interrupt it in its career.

सू. ३३.

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः Up to here व्यञ्जनावृत्ति has been explained-both लक्षणामूला and अभिधामूला. मम्मट now proceeds to define व्यञ्जकशब्द as that which possesses (युक्तः) this power of व्यञ्जना. cf. The वृत्तिः-तद्युक्तः व्यञ्जनयुक्तः

सू. ३४.

Construe यत सः (शब्दः) अर्थान्तरयुक् (सन्) तथा (=व्यञ्जकः) भवति, (अतः) अर्थोऽपि तत्र (व्यञ्जनायां) सहकारितया व्यञ्जकः मतः।

The following is an *amended* Translation :—

Since it (i. e. the word) is so (suggestive) owing to its being possessed of a sense other (than the suggested), even that other sense comes to be called suggestive, owing to its being auxiliary (to the word) in that matter (i. e. suggestion).

मम्मट has explained व्यञ्जना-both लक्षणामूला and अभिधामूला. Both these varieties belong to शाब्दी व्यञ्जना, as seen above. So *primarily* these varieties pertain to शब्द. In other words, it is the शब्द that is व्यञ्जक in लक्षणामूला and अभिधामूला व्यञ्जना.

If thus शब्द is व्यञ्जक in these two varieties, a काव्य which embodies either of them will have to be looked upon as based on शब्द. And this will be in open conflict with the definition of काव्य which is defined as शब्द and

अर्थ both. So मम्मट wants to reconcile his definition viz. शब्दार्थौ काव्यम् with the particular case of poetry based on शब्द through लक्षणामूला or अभिधामूला व्यञ्जना.

This reconciliation he effects in this way. (1) In अभिधामूला व्यञ्जना, the *word* like कर is व्यञ्जक of the sense of trunk no doubt; but it becomes व्यञ्जक only because it possesses the other sense viz. 'hand'. Because it possesses the sense of hand, an opening is found for the suggested sense 'trunk'. If the word कर had meant *only* the 'trunk' no province would have been left for व्यञ्जना. Thus the other sense viz. 'hand'–the वाच्यार्थ–is helpful or auxiliary (सहकारि) to the शब्द कर, in the process of suggestion.

(II) In लक्षणामूलाव्यञ्जना, similarly; the लक्ष्यार्थ like गङ्गातट is auxiliary to the शब्द in the matter of the apprehension of शैत्यपावनत्वादि and hence लक्ष्यार्थ is also helpful in the process of suggestion. As seen above, if the sense of गङ्गातट were not apprehended, मुख्यार्थबाध would have continued; and for want of योग्यता the words गङ्गायां घोषः would have been of no use in the matter of शैत्यपावनत्वादि प्रतीति. Thus the suggestion in लक्षणामूला व्यञ्जना is the outcome of शब्द being helped by the लक्ष्यार्थ.

Thus since शब्द is assisted by the वाच्यार्थ in अभिधामूला व्यञ्जना, and by the लक्ष्यार्थ in the लक्षणामूला व्यञ्जना, it is evident that a काव्य which ermbodies अभिधामूला व्यञ्जना or लक्षणामूला व्यञ्जना is ultimately based on शब्द and अर्थ both. And this is in conformity with the definition शब्दार्थौ काव्यम्.

It should not be forgotten, however, that in these two varieties and consequently in the काव्य embodying them, it is शब्द that is प्रधान while अर्थ is गुणीभूत or auxiliary.

सः—i. e. व्यञ्जकः शब्दः mentioned in the preceding सूत्र.

अर्थान्तरयुक् तथाः—अर्थान्तरयुक् सन् तथा व्यञ्जकः भवति. (i) As seen above in अभिधामूला व्यञ्जना the शब्द, कर becomes व्यञ्जक of 'trunk' because it possesses the other sense viz. वाच्यार्थ of 'hand'. (ii) In लक्षणामूला व्यञ्जना, the शब्द 'गङ्गा' becomes व्यञ्जक of शैत्यपावनत्वादि because it possesses the other sense viz. लक्ष्यार्थ of गङ्गातट.

Thus अर्थान्तर (i) वाच्यार्थ in अभिधामूला व्यञ्जना.
(ii) लक्ष्यार्थ in लक्षणामूला व्यञ्जना.

तथा=व्यञ्जकः as the वृत्ति shows.

अर्थोऽपि व्यञ्जकः Not only शब्द, but अर्थ वाच्यार्थ in अभिधामूला and लक्ष्यार्थ in लक्षणामूला व्यञ्जना also has to be looked upon as suggestive. And this accords with the definition of काव्य as शब्दार्थौ.

तत्र सहकारितयाः—तत्र i. e. in the matter of व्यञ्जना. शब्द is helped by अर्थ (वाच्यार्थ or लक्ष्यार्थ) in the process of व्यञ्जना. सहकारिता=सहायतया.

Read साहित्यचूडामणिः अर्थान्तरयुक् अभिधेयेन लक्ष्येण वा यथोचितेन केनचिदर्थेन युक्तो भूत्वा तथा व्यञ्जको भवति। अतः हेतोः अर्थोऽपि तत्र व्यञ्जने सहायतया अभ्युपगतः

काव्यप्रकाश, उल्लास ३.

आर्थी व्यञ्जना.

We have already seen that व्यञ्जना has two major divisions (i) शाब्दी and (ii) आर्थीः of these, शाब्दी with its two sub-divisions लक्षणामूला and अभिधामूला have been discussed in the closing portion of the 2nd Ullāsa. आर्थी व्यञ्जना forms the subject matter of the present उल्लास.

The आर्थी व्यञ्जना has been already referred to in the 2nd उल्लास in the सूत्र, सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते।. There it has been made clear that all the *three* अर्थs viz. वाच्य, लक्ष्य, and व्यङ्ग्य can be suggestive. And there (pp. 27-29) instances have been adduced to illustrate how वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ can each one of them be suggestive.

But वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ cannot *by themselves* be suggestive. In order that they should be suggestive, it is neccessary that they should be accompanied by either of the circnmstances-one or more mentioned in the कारिकाs beginning with वक्तृबोद्धव्य etc. given in the present उल्लास.

The circumstances are (1) a particular speaker, (2) a particular person addressed, (3) stress on a particular word, (4) expressed sense that is striking, (5) sentence arousing कुतूहल, (6) presence of a third party, (7) occasion, (8) place, (9) time etc.

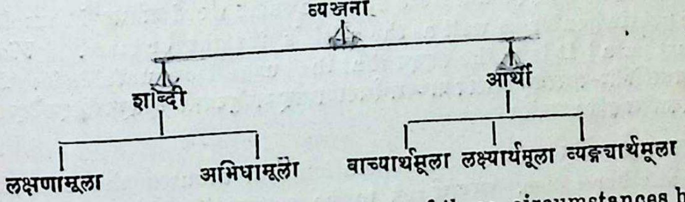

मम्मट will illustrate how each one of these circumstances helps to make the अर्थ suggestive. But it should be noted that he illustrates व्यञ्जकत्व of वाच्यार्थ only. For the व्यञ्जकत्व or लक्ष्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ the student is referred to stanzas 7-8 (pp. 29-29 Text.).

सू. ३५.

Construe तेषां अर्थाः पुरा प्रोक्ताः

तेषांः—The वृत्ति interprets as referring to वाचकशब्द, लाक्षणिकशब्द and व्यञ्जकशब्द. So the सूत्र means 'The Senses वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ respectively of वाचकशब्द, लाक्षणिकशब्द and व्यञ्जकशब्द have been already given in the 2nd उल्लास.' In other words, we have already seen that अर्थs are वाच्य, लक्ष्य and व्यङ्ग्य.

पुरा i. e. in the course of the 2nd उल्लास. तेषां वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकानाम्:—The word तेषां in the कारिका has been explained in the वृत्ति as standing for शब्दानां

[वाचक-लाक्षणिक-व्यंञ्जक.] माणिक्यचन्द्र would like to take it, as standing for अर्थानां with the next सूत्र which he amends into अथ व्यञ्जकतोच्यते to escape tautology.

Thus तेषां अथ व्यञ्जकतोच्यते is according to माणिक्यचन्द्रः—अथ तेषां अर्थानां व्यञ्जकतोच्यते. Tautology would be present in the reading तेषां (अर्थानां) अर्थव्यञ्जकतोच्यते and hence the emendation of अर्थ into अथ. माणिक्यचन्द्र's construction and emendation seem very probable. For तेषां can, with greater probability, stand for अर्थाः mentioned just before, than for 'शब्दाः' which word has not occurred in the कारिकाs immediately preceding. But then how to bridge the divergence between the कारिका and वृत्ति due to the कारिका using तेषां for अर्थानां and वृत्ति interpreting it as standing for शब्दानां? It runs counter to the admitted theory that मम्मट is the author of the कारिका and वृत्ति both.

सू. ३६.

अर्थव्यञ्जकता=आर्थी व्यञ्जना.

सू. ३७.

Construe °वैशिष्ट्यात् अर्थस्य प्रतिभाजुषां अन्यार्थधीहेतुर्व्यापारः सा व्यक्तिरेव ।

सा व्यक्तिरेव i. e. It is nothing else but व्यक्ति=व्यञ्जना. अर्थस्य goes with व्यापारः. The process of the sense in other words, आर्थः व्यापारः. व्यापार=वृत्ति. प्रतिभाजुषाम् goes with अन्यार्थधीहेतुः (The आर्थव्यापार) which is responsible for awakening a consciousness (धी) of a different sense, for those endowed with poetic insight or taste.

प्रतिभाजुषाम्=सहृदयानाम् Note how the same word प्रतिभा is employed to denote poetic genius as well as the critic's insight or taste. [*Vide* notes p. 14 last para] It is to the सहृदय that the suggestion unfolds itself.. Read सम्प्रदायप्रकाशिनीः-पामरप्रभृतयोऽपि वाच्यमर्थमनायासाद् अवबुध्यन्ते, व्यङ्ग्यसंवेदनवैदग्ध्ये तु कतिचिदेवाधिकारिण इति ध्वन्यते ।

अन्यार्थधीहेतुः व्यापारः The operation that arouses the consciousness (धी) of another sense. अन्यार्थ ref. to the suggestion derived from वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ or व्यङ्ग्यार्थ. So from one अर्थ another अर्थ is revealed to the सहृदय. But the सहृदय must be helped by either of the circumstances mentioned in वक्तृ ......वैशिष्ट्यात् before he gets at the idea of a second sense.

वक्तृबोद्धव्य......वैशिष्ट्यात् : वैशिष्ट्यात् goes with each of the several circumstances mentioned. वैशिष्ट्यात् goes with अन्यार्थधी (हेतुः). The अन्यार्थधी arises thanks to the वैशिष्ट्य of वक्तृ etc. The circumsfanees are (1) वक्तृवैशिष्ट्य (2) बोद्धव्यवैशिष्ट्य (3) काकुवैशिष्ट्य (4) वाक्यवैशिष्ट्य (5) वाच्यवैशिष्ट्य (6) अन्यसान्निधिवैशिष्ट्य (7) प्रस्ताववैशिष्ट्य (8) देशवैशिष्ट्य (9) कालवैशिष्ट्य etc.

(I)

१ वक्तृवैशिष्ट्यः—Sometimes the knowledge of the antecedents of the speaker makes the hearer see some suggestion in whatever he says. In such cases it is the वक्तृवैशिष्ट्य that leads the वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ or व्यङ्ग्यार्थ to suggest some further idea.

St. 13 *Sk. Rendering*

अतिपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागतास्मि सखि त्वरितम्।
श्रमस्वेदसलिल निःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम्॥

श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा Dissolve श्रमात् यौ स्वेदसलिलनिःश्वासौ ताभ्यां निःसहा। निःसहा निर्बला—प्रभा.

The stanza illustrates वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्व due to वक्तृवैशिष्ट्य. In the stanza a woman expresses to her friend her eagerness to take rest since she is perspiring and exhausted due, as she alleges, to her carrying a big jar full of water.

But when (the friend or) a third party, who knows that the woman is a wanton and as such given more to dalliance than household duties, hears these word, to him is *suggested* the sense that the woman wants to conceal from her friend her surreptitious dalliance with her paramour. He thinks "considering her antecedents it is most likely that the woman, since she is perspiring and breathless, has dallied with her paramour and this she wants to keep secret from her friend."

Thus knowledge of antecedents of the speaker makes the hearer see a further sense in what she says.

चौर्यरतगोपनं=चौर्यप्रधानं रतं चौर्यरतं यत् सरित्तीरलताकुडुङ्गादावेव सिद्ध्यति तस्य गोपनं प्रच्छादनम्। गम्यते is suggested. Read माणिक्यचन्द्रः—अत्र काचिदसती कृतान्यपुरुषसङ्गा कायगतविकारविशेषापह्नवेन अभिधत्ते। तस्याश्चासाध्वीत्वेऽवगते तृतीयस्य तटस्थस्य प्रतिभाजुषः व्यङ्ग्य-प्रतीतिः। न ह्यत्र बोद्धव्यादीनां सामर्थ्यम् सत्या वक्तृत्वे सति ते हि नैवंविधार्थं व्यक्तुमलम्।

(II)

२ बोद्धव्यवैशिष्ट्यः—बोद्धव्य is explained viz as प्रतिपाद्यः the person addressed. Just as the knowledge of the antecedents of the वक्तृ makes his remarks suggestive, so the knowledge of the antecedents of the बोद्धव्य i. e. the person addressed lends a suggestive sense to the words addressed to him or her.

St. 14 *Sk. Rendering:—*

औन्निद्र्यं दौर्बल्यं चिन्ताऽलसत्वं सनिःश्वासितम्।
मम मन्दभागिन्याः कृते सखे त्वामपि अहह परिभवति॥

The stanza illustrates बोद्धव्यवैशिष्ट्यात् वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम्. Here the knowledge that the person addressed is a wanton woman makes the वाच्यार्थ suggest to a hearer that the woman addressed has dallied with the lover of नायिका who is addressing. For औन्निद्र्यं etc. are signs of dalliance as well as mental worry. But since the woman is a wanton; dalliance is more probable and hence the suggestion.

तत्कामुकोपभोगः=वक्त्र्याः यः कामुकः (lover) तस्य उपभोगः

(III)

२ काकुवैशिष्ट्यः—काकु is explained in the वृत्ति as ध्वनेर्विकारः a modulation of tone; काकु is stress, emphasis It is defined as भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्याभिधीयते. माणिक्यचन्द्र attempts various derivations: (1) कायति (suggests) अर्थान्तरमिति काकुः। (2) यद्वा काकुर्जिह्वा तद्व्यापारविशेषसम्पाद्यत्वात् ध्वनेर्विकारोऽपि काकुः। (3) यद्वा ककि लौल्ये (to be greedy) इत्यस्य धातोः काकुशब्दः। प्रकृतार्थातिरिक्तमपि वाञ्छतीति लौल्यमस्य अभिधीयते (4) यद्वा ईषदर्थे कुशब्दस्य कादेशः। तेन हृदयस्थवस्तुप्रतीतेरीषद्भूमिः काकुः।

Whatever the derivations the sense of the word is clear. It means emphasis. We always find that emphasis laid on certain words tends to make the words suggest a sense other than their वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ or व्यङ्ग्यार्थ. Thus if भीम says गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति with an emphasis on मयि. There is *Suggestion* that मयि खेदः is improper. And this is due to काकुवैशिष्ट्य.

St. 15. Constue पाञ्चालतनयां दृष्ट्वा, उषितं दृष्ट्वा, स्थितं दृष्ट्वा, गुरुः खिन्ने मयि खेदं भजते, कुरुषु नाद्यापि खेदं भजेत। तथाभूतां i. e. stripped of her garments. पाञ्चालतनयां = द्रौपदी. उषितं स्थितं p. p. p. used as substantives. Objects of दृष्ट्वा. अनुचितारम्भनिभृतं adj. of स्थितं. Concealed (निभृत) with callings that were below the dignity of the पाण्डवs—callings like those of a (cook) a dancing teacher etc. पादs 1-2-3 refer respectively to the episodes of वस्त्रहरण, वनवास and अज्ञातवास. गुरुः = युधिष्ठिरः. खेदः malice. खिन्न depressed, नाद्यापि even after so many insults.

This stanza uttered by भीम is given to illustrate how काकु can make the वाच्यार्थ suggestive. Here the stress is on the words मयि and नाद्यापि कुरुषु in the fourth पाद [मयि, कुरुषु इति सप्तमीद्वयं काकुस्थानम्]. On account of this stress, it is suggested that it is improper to harbour malice against भीम (मयि); and that it would be proper to entertain it against the कौरवs.

(काक्वा) प्रकाश्यते = व्यज्यते.

न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमत्र......विश्रान्तेः।

[The passage uses the word काकु in two slightly varying senses. In न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमत्र काकुः The word means 'Suggestion due to stress' and in प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः it means 'Stress' only.]

काकु or Stress when it occurs in a काव्य uniformly gives rise to व्यङ्ग्य. But the व्यङ्ग्य which काकु gives rise to may be either (1) such as is subservient to the वाच्यार्थ, (ii) or is not so subservient. In the first case, the काकु gives rise to काव्य of the गुणीभूतव्यङ्ग्य or मध्यम class; in the second, to काव्य of the ध्वनि or उत्तम class.

काकु gives rise to व्यङ्ग्य *of the first class* when the वाच्य in which it is present is helpless *by itself* to convey an idea that is coherent and hence depends upon the व्यङ्ग्य which therefore becomes *subservient to* the वाच्य by helping to make it coherent. While काकु gives rise to व्यङ्ग्य of the 2nd class when the वाच्यार्थ is by itself able to yield a coherent idea and yet, due to the काकु, yields a व्यङ्ग्यार्थ which is therefore *not* subservient to the वाच्यार्थ, in other words, which is ध्वनि.

In 'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्' as uttered by भीम the वाच्यार्थ is incongruous-for how can भीम say that he is not slaying the कौरव-s-unless helped by the व्यङ्ग्यार्थ due to the काकुः viz. I shall indeed slay them. Therefore, the व्यङ्ग्य in that case is subservient to the वाच्य and hence the काव्य belongs to the गुणीभूतव्यङ्ग्य class.

In तथाभूतां etc. howevere the व्यङ्ग्य-मयि खेदः न योग्यः etc. due to काकु is not subservient to the वाच्य, as it is in मथ्नामि etc. For the वाच्यार्थ is complete in itself when, due to काकु, नाद्यापिकुरुषु becomes a mere query. The वाच्य then becomes गुरुः खेदं मयि भजते। कुरुषु नाद्यापि भजते किम् and this gives a *complete* idea. Hence the व्यङ्ग्य 'मयि न योग्यः खेदः, कुरुषु तु योग्यः' is not subservient to the वाच्य. It is therefore independent of the वाच्य and as such ध्वनि [Between वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ both independent, the palm of superiority is given to the latter.] Thus तथाभूतां etc. becomes an instance of ध्वनि and not मध्यमकाव्य.

न च वाच्यासिध्यङ्गम् अत्र काकुः—वाच्यसिद्धि, as seen above, means completion of sense by bringing about coherence' काकुः here means the व्यङ्ग्य due to काकु. viz. मयि खेदः न योग्यः कुरुषु तु योग्यः

प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः [झळकीकर construes काकोः with प्रश्नमात्रेणापि meaning काकुव्यङ्ग्येन प्रश्नमात्रेणः Unnecessary.] The काकु can in the instance under consideration, yield a complete idea (विश्रान्ति) even supposing its outcome to be a mere query. So far as the वाच्यार्थ is concerned, the काकु contributes to it by the interrogation-effect it produces, for नाद्यापि कुरुषु with an emphasis is=कुरुषु नाद्यापि किम्. And this interrogation leaves nc आकांक्षा, making the वाच्यार्थ complete in itself. Hence the व्यङ्ग्यार्थ which is the ulterior effect of the काकु—मयि न योग्यः etc,—is independent of the वाच्यार्थ. And this makes the काव्य a ध्वनि.

Amended Tr. *Since the stress is consummated with the bare query.*

४ वाक्यवैशिष्ट्य :—Sometimes a statement itself is such that, though complete in itself, it leaves room for suggestion. Not that all वाक्यs possess such वैशिष्ट्य to be suggestive of a further sense.

St. 16 *Sk. Rendering.*

तदा मम गण्डस्थलनिमितां दृष्टिं न नयासि अन्यतः।
इदानीं सैवाहं तौ च कपोलौ न सा दृष्टिः॥

निमितां directed, riveted upon. This illustrates वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्व due to वाक्यवैशिष्ट्य.

The words are spoken by a नायिका to the नायक whose attitude during the present meeting she contrasts with that during the last meeting. During the last meeting, the नायक looked with an intent gaze at the नायिका's cheeks. During the present meeting, though the cheeks continue to be the same and the नायिका the same, the gaze has disappeared.

The statement is sufficiently striking to leave us curious, and we ask ourselves: "What is it that has wrought this change in the नायक?" We compare the two meetings, and find that whereas in the former, another lady उपनायिका was present, in the present she is absent. Since all other circumstances in this meeting are the same as those in the last, we naturally jump to the conclusion, that this change in attitude is due to the absence of the उपनायिका. During the last meeting, the उपनायिका was reflected in the cheeks of the नायिका, this time she is not. And this accounts for the absence of gaze, even when all other circumstances are the same. As soon as we come to this conclusion, we see how the नायिका means to *suggest* to the नायक that he has been slyly loving the उपनायिका. And this is the suggestion.

Note that here though it is the वाक्यवैशिष्ट्य that leads to suggestion, yet the वाक्यवैशिष्ट must be aided by a thorough knowledge of the situations as they ruled at the two meetings. Then this could as well be given as an instance of. वक्तृवैशिष्ट्यात् व्यञ्जकत्व, the वक्तृवैशिष्ट्य being the knowledge of the नायिका jealous of the उपनायिका. But it could not illustrate बोद्धव्यवैशिष्ट्याद् व्यञ्जकत्व. For the बोद्धव्य वैशिष्ट्य will be प्रच्छन्नकामुकत्व and that is the very व्यङ्ग्य here.

न सा दृष्टिः—The gaze is not as intent and fixed as on the last occasion. कपोलप्रतिबिम्बितां It is hard to see how the gloss on the cheeks of the नायिका should be capable of receiving the image of the उपनायिका. चलितायां तस्यां now that she is away. तदानीं It is the gulf between इदानीं—तदानीं that lends वैशिष्ट्य to the वाक्य and makes it suggestive.

(V)

५ वाच्यवैशिष्ट्य Sometimes the expressed sense itself is suggestive. In वाक्यवैशिष्ट्य the suggestion is due to the वाक्य leaving us curious or साकांक्ष. in वाच्यवैशिष्ट्य, the suggestion is due to the description itself.

St. 17 नर्मदायाः उद्देशः Region. °शोभातिशायी Excelling with the beauty of. कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमः Dissolve कुञ्जोत्कर्षेषु (=उत्कृष्टकुञ्जेषु) अङ्कुरितः (=उत्पन्नः) रमणीनां विभ्रमः गमनविडम्बनादिविलासः यत्र. विभ्रम=शृङ्गारचेष्टा. सुरतसुहृदः वाताः breezes helpful to dalliance. येषामग्रे मनोभूः सरति i. e. which stimulate passion. कलिताकाण्डकोपः Dissolve कलितः (धृतः) अकाण्डे (fitfully) कोपः येन. मदन is described as prone to fitful exitement, in view of the fact that नायिकाs under the sway of love are given to such fitful excitements.

In this stanza is illustrated वाच्यार्थस्य वैशिष्ट्यात् व्यञ्जकत्व. The description itself suggests to the lady to whom the words are addressed (as to other hearers) that the नायक wants his love to enter the arbour for dalliance. The fact that the description refers to सुरतसुहृदः वाताः and रमणीविभ्रम shows how the नायक is keen about सुरत. Hence the suggestion. This व्यञ्जकत्व based on वाच्यार्थ is evidently not possible in the case of लक्ष्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ.

सा. चू. gives this as an instance of वाक्यवैशिष्ट्यात् व्यञ्जकत्व showing thereby how the two वाक्यवैशिष्ट्य and वाच्यवैशिष्ट्य are not *absolutely* distinct. This could illustrate वक्तृवैशिष्ट्य and बोद्धव्यवैशिष्ट्य also but not with as much emphasis as वाच्यवैशिष्ट्य. But it could rightly illustrate देशवैशिष्ट्य.

(VI)

६ अन्यसन्निधि :—Sometimes the speaker, while speaking to another person, has his (or her) eye on a person standing by and therefore makes such remarks as will enlighten the third party rather than the party addressed. In such cases, the presence of the third person is enough to make the वाच्यार्थ or लक्ष्यार्थ व व्यङ्ग्यार्थ suggestive not only to the third party but also to others.

St. 18. *Sanskrit Rendering.*

नोदयत्यनार्द्रमनाः श्वश्रूर्मां गृहभरे सकलेः।
क्षणमात्रं यदि सन्ध्यायां (केवलं) भवति न वा भवति विश्रामः ॥

अनार्द्रमनाः Hardened in her mind. 2nd half to be construed:—यदि क्षणमात्रं विश्रामः भवति स सन्ध्यायां भवति। वा (अन्यथा) नैव भवति। If there is at all any leisure it is in the evening; otherwise none.

A wanton addresses these words apparently to a second person. But when we recognise that there is a third party standing by and again that the third party is involved in an intrigue (whether as उपपति or go-between) with the speaker, we see that the words are suggestive. The woman suggets that the संकेतकाल should be the evening.

तटस्थं प्रति : The third party is only a listener, not participating in the conversation between the two. संकेतकाल Time for an appointment of love.

Note that this St. could have illustrated वक्तृवैशिष्ट्यात् or बोद्धव्यवैशिष्ट्यात् व्यञ्जकत्व also. वक्तृवैशिष्ट्यात् if we were to know that the woman is wanton; बोद्धव्यवैशिष्ट्यात् if the stanza were addressed to the उपपति.

(VII)

७ प्रस्ताववैशिष्ट्य :--प्रस्ताव is the particular occasion when a remark is made. This also sometimes makes the remark suggestive.

St. 18. *Sanskrit Rendering.*

श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण।
एवमेव किमिति तिष्ठसि तस्मात् सखि सज्जय करणीयम् ॥

एवमेव किं तिष्ठसि why stand idle? सज्जय करणीयम् i.e. keep the meal ready. तव प्रियः The husband.

The St. illustrates वाच्यार्थस्य प्रस्तावैशिष्ट्यात् व्यञ्जकत्व.

The remark is made by her friend to a wanton who is on the point of stirring out to keep an appointment with her paramour. The know-

ledge of this occasion or प्रस्ताव makes the words suggestive to the effect: 'It will be improper on your part to stir out at this juncture when your husband's arrival is imminent'.

न युक्तं is the व्यङ्ग्य. उपपति Paramour.

This could not illustrate वक्तृवैशिष्ट्य but बोद्धव्यवैशिष्ट्य could be illustrated therewith.

(VIII)

८ देशवैशिष्ट्य; A particular location sometimes is enough to make words suggestive. That is to say, words uttered in particular environments become suggestive.

St. 20. अवचाय=अवचय. अस्मि particle for अहं. सख्य: Vocative. हे सख्यः अत्र अस्मि (=अहं) अवचायं करोमि. अयं अञ्जलिः वः (=युष्मभ्यं) रचितः I fold my hands in a request to you.

The St. illustrates देशवैशिष्ट्यात् वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम्.

The words are addressed by the नायिका to a group of her सखीs of whom one enjoys her confidence. To this सखी the words are suggestive—not to others. The सखी sees that the spot is secluded and she recognises how the नायिका wants to remove all others off the scene with the words यूयं अन्यत्र कुसुमावचायं कुरुध्वम्. She takes up the hint that she is required by the नायिका to send for the lover who is hiding close by. This is the suggestion.

Here suggestion is due to the fact that the spot is secluded. This could be given also as an instance of वक्तृवैशिष्ट्य.

विविक्त secluded. अभिसार्यताम् should be sent forth. आश्वस्ता a friend enjoying the confidence of the speaker.

(IX)

९ कालवैशिष्ट्यः—Particular time also helps to make words suggestive.

St. 21 *Sanskrit Rendering.*

गुरुजनपरवश प्रिय किं भणामि तव मन्दभागिनी खल्वहम्
अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव जानासि करणीयम् ॥

गुरुजनपरवश Too much under the sway of elders to pay attention to the requestof the नायिका. स्वयमेव जानासि करणीयम् You know what course I am about to pursue i. e. I shall court death when you go on travel.

But acc. to the वृत्ति, स्वयमेव जानासि करणीयं will have to be interpreted as 'you know best what course you should pursue. I cannot dictate that. As for myself I have decided to put an end to my life,

These words are addressed to her husband by a woman when he is on the point of starting on travel. The word अद्य which, we learn from other sources, refers to spring-time makes her words full of suggestion to the effect "I'll put an end to my life. Regarding yourself, it is for you to decide what to do." For spring-time stimulates the passion in lovers making separation unbearable. Thus the particular time when the words are uttered makes the words suggestive. अहं तावत् न भवामि I shall be no more, *i. e.* I shall put an end to my life. तव गतिं न जानामि *i. e.* you are master of yourself The suggestion follows particularly from the words स्वयमेव जानासि करणीयम्.

(X)

१० Other circumstances like चेष्टा:—Sometimes gestures make words suggestive. Words descriptive of particular gestures also become suggestive. आदि includes लीला (Sportive movement) acc. to to प्रदीप.

St. 22. द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि when I was (of course concealed) close by the door. सौन्दर्यसारश्रिया तया: She whose glory lay in her superb beauty (सौन्दर्यसार). Line 2: Construe तया ऊरुयुगं प्रोल्लास्य परस्परसमासक्तं समासादितम्—for meaning and suggestion consult उद्योत. शिरोंऽशुकं पुरतः आनीतम् suggests that the lover should come slyly. शिरोंऽशुक the silken garment on the head. चले लोचने अधः क्षिप्ते suggesting, उद्योत says, that the time of sun-set should be संकेतकाल. तत्र Then. वाचः प्रसरणं निवारितं suggesting that the arrival shoul d b: silent. सकोचते दोर्लते suggests an eagerness for embrace.

The stanza describes the gestu es of a woman to her lover who is standing concealed from others. Note that here the suggestions are felt by the concealed lover, and by those who know that the lover is hiding close by. Thus gestures make the वाच्यार्थ suggestive of different things.

चेष्टया Referring to the various gestures. प्रच्छन्नकान्तविषयः आकूतविशेषः The peculiar eagerness of the नायिका with ret. to the lover in concealment.

निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये प्राप्तावसरतया च पुनः पुनरुदाह्रियते :—मम्मट has allotted a separate instance to each one of the circumstances. We have seen how some of the instances could have been illustrative of circumstances more than one. Where then the point in piling instance over instance ?

मम्मट says that he has done so, firstly, with a view to make an instance illustrative *absolutely* of one circumstance. The student can get a clearer idea if a separate iustance is given to illustrate each circumstance. His understanding of the circumstance becomes absolute and complete when a separate instance is given. And secondly, it was possible for मम्मट to give separate instances because there was ample room, in the 3rd उल्लास, to spare. If a separate उल्लास is allotted to the treatment of आर्थी व्यञ्जना why not take the full advantage, says मम्मट.

वक्रादीनां मिथः संयोगे द्विकादिभेदेन :—मम्मट refers to the possibility of the circumstances combining in twos, threes and so on. Thus, for

instance, वक्तृवैशिष्ट्य and बोद्धव्यवैशिष्ट्य may jointly make the वाच्यार्थ etc. suggestive. द्विकादिभेदः Varieties due to the combination of two (द्विक) or more circumstances. See the instance given by प्रदीप, explained by उद्योत. Some mss. of the का. प्र. incorporate this in the text.

अनेन क्रमेण लक्ष्यव्यङ्ग्ययोश्च व्यञ्जकत्वमुदाहार्यम् :--The instances so far advanced relate to वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्व. Similarly there could be instances of लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्व and व्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जकत्व due to all the circumstances—excepting वाच्यार्थस्य वैशिष्ट्य. For instances of लक्ष्यार्थस्य and वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे See stt. 7-8 in उल्लास II.

सू. ३८.

Construe:—यतः शब्दप्रमाणवेद्यः अर्थः अर्थान्तरं व्यनक्ति, तत् (=ततः) अर्थस्य व्यञ्जकत्वे शब्दस्य सहकारिता।

We saw how at the close of the 2nd उल्लास, मम्मट reconciled शाब्दी व्यञ्जना with the definition of काव्य as consisting of शब्दार्थौ. Here he reconciles आर्थी व्यञ्जना with the definition.

आर्थीव्यञ्जना is, as we saw, based on वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ or व्यङ्ग्यार्थ. If thus it is based on अर्थ, how could poetry embodying आर्थीव्यञ्जना be defined as शब्दार्थौ?

मम्मट says that even आर्थी व्यञ्जना based as it is on अर्थ has to depend upon the help of शब्द. For if the शब्द were not there, no अर्थ, वाच्यार्थ लक्ष्यार्थ व्यङ्ग्यार्थ could have been there. And in the absence of अर्थ, आर्थी व्यञ्जना would have been impossible. Thus though अर्थ forms the basis of आर्थी व्यञ्जना, the अर्थ stands in need of the help of शब्द which constitutes its vehicle. Thus *both* अर्थ and शब्द are ultimately responsible for आर्थी व्यञ्जना and this is quite in harmony with the definition of काव्य as शब्दार्थौ. It must be admitted however that just as in शाब्दी व्यञ्जना, शब्द is प्रधान, so in आर्थी, अर्थ is प्रधान.

शब्दप्रमाणवेद्यः अर्थः The sense that we get from शब्दs only:—whether वाचक, लाक्षणिक or व्यञ्जक. As the वृत्ति says, अर्थ or idea derived from a प्रमाण other than शब्द is incapable of being व्यञ्जक. This shows the dependence of आर्थी व्यञ्जना on शब्द. अर्थान्तरं व्यनक्ति refers to to the अर्थ suggested from the वाच्यार्थ etc. due वक्तृवैशिष्ट्य etc. अर्थस्य व्यञ्जकत्वे=आर्थ्यां व्यञ्जनायां. शब्दस्य सहकारिता=शब्द is auxiliary—शब्द whether वाचक, लाक्षणिक or व्यञ्जक.

न हि प्रमाणान्तरवेद्योऽर्थो व्यञ्जकः Ideas derived from sources of knowledge other than शब्द do not become suggestive. Ideas derived from शब्द only can lead to a further suggestion. Not so ideas derived from other प्रमाणs, viz. प्रत्यक्ष, अनुमान for उपमान—for these ideas are ends in themselves. An inference, or instince, is an end in itself and cannot lead to any suggestion, nor is it meant to do so.

—:o:—

Index of Topics in उल्लासs I. II. III.

References to pages of text.

——: o :——

अजहत्स्वार्था See उपादानलक्षणा
अगूढव्यङ्ग्यालक्षणा, 56.
अञ्जन–See व्यञ्जना.
अधमकाव्य–See चित्रकाव्य.
अध्यवसान, 49.
अन्विताभिधानवादिन्, 26.
अपोह, 37.
अभिधा, 38.
अभिधामूलव्यञ्जना, 65.
अभिहितान्वयवादिन्, 25.
अर्थ,s वाच्य, लक्ष्य, व्यङ्ग्य, 25.
अर्थचित्र See चित्र.
अर्थापत्ति, 45.
अवरकाव्य See चित्र.
आकांक्षा, 25.
अविनाभाव, 51.
आक्षेप, 44, 52.
आरोप, 49.
आर्थीव्यञ्जना, 75.
उत्तमकाव्य–See ध्वनि.
उपचार, 46, 54.
उपादानलक्षणा, 42.
उपाधिs, 33.
काकु, 75.
काव्यकारण, 8.
काव्यलक्षण, 11.
काव्यप्रयोजन, 6.
गुण, 33.
क्रिया, 33.
गुणीभूतव्यङ्ग्य, 19.
गूढव्यङ्ग्या लक्षणा, 56.
गौणीलक्षणा 3 views, 49.
चित्रकाव्यः शब्दचित्र and अर्थचित्र, 20.
जहत्स्वार्था See लक्षणलक्षणा.
जाति, 33.
तात्पर्य अर्थ, 25.
ध्वनि, 15–16.
नानार्थव्यञ्जनाः See अभिधामूलव्यञ्जना
नान्तरीयकत्व, 51.
नैयायिक view on संकेत, 37.
प्रकटता, 63.
प्रतिभा or शक्ति, 9.
प्रवृत्ति, 37.
प्रयोजनमूला लक्षणा, 40–41.
बौद्ध view on संकेत, 37.
मध्यमकाव्य See गुणीभूतव्यङ्ग्य.
मीमांसा view re. संकेत 36–37; re. गौणी, 50.
मुख्यार्थ, 38.
यदृच्छा, 34.
योग्यता, 25.
रूढिमूलया लक्षणा, 40–41.
लक्षणलक्षणा, 42.
लक्षणा, 39.
लक्षणामूलव्यञ्जना, 60.
लक्ष्यार्थ, 39.
लाक्षणिकशब्द, 24–59.
वाचकशब्द, 24.
वाच्यार्थ See मुख्यार्थ.
वैयाकरणs on ध्वनि 16; on संकेत, 35.
व्यक्ति–उपाधि, 31–32.
व्यङ्ग्यार्थ, 25, 74.
व्यञ्जकशब्द, 24.
शब्दचित्र See चित्र.
शाब्दीव्यञ्जना See अभिधामूला and लक्षणामूलाव्यं.
शुद्धालक्षणा, 46, 48.
श्रुतार्थापत्ति, 45.
संवित्ति, 63.
संकेत (or साक्षात्संकेत), 30.
सन्निधि, 25.
समय See संकेत.
साध्यवसाना, 48.
सारोपा, 47.
स्फोट, 16.

APPENDIX A

रुचककृते सङ्केते प्रथम उल्लासः ॥

ॐ येन वह्निशिखाश्लेषो भालेधूसरसुभ्रुवाम् ।
नासह्यतेर्ष्ययेवाशु स शुभायास्तु वः शिवः ॥
ज्ञात्वा श्रीतिलकात्सर्वालङ्कारोपनिषत्क्रमम् ।
काव्यप्रकाशसंकेतो रुचकेनेह लिख्यते ॥

रसेति ॥ शृंगारहास्यकरुणावीररौद्रभयानकाः । बीभत्साद्भुतशांताश्च नव नाट्यरसाः
स्मृताः ॥ इति काव्यरसाः ॥ रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः । षड् द्रव्यमाश्रिता इति
लौकिका रसाः ॥ **न चेति** । तिक्तादयो हि न हृद्याः ॥ रसाङ्गभूतव्यापारेति । उक्तं हि **हृदयदर्पणे** ॥
शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग् विदुः । अर्थतत्त्वेन युक्तं तु वदन्त्याख्यानमेतयोः । द्वयोर्गु-
णत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यधीर्भवेदिति ॥ **लोकोत्तरेति** । तथा चोक्तं **काव्यकौतुके** । प्रज्ञा नवन-
वोल्लेखशालिनी प्रतिभा मता । तदनुप्राणनाज्जीवद्वर्णनानिपुणः कविः ॥ तस्य कर्म स्मृतमिति ॥
न तु काव्यस्यादिसिद्धत्वं । **लोकस्येति** । लोकशब्दमात्र(स्य) लोकवृत्ते वर्तनं (=वृत्त्या ख्यापनं?)
वर्णनीयस्यानन्त्यख्यापनार्थं । अन्यथा स्थावरजंगमात्मनो लोकस्यादिकविनैव वर्णितत्वात्
काव्यपरिसमाप्तिरेव स्यात् । अत एव **वामनो** लोकवृत्तं लोक इत्युक्तवान् ॥ **तददोषौ शब्दार्थौ-**
विति ॥ अनेन उल्लासदशकस्य संक्षेपेण सूत्रणं कृतम् । तथा च **तदिति** सप्रयोजनं सहेतुकं च
सप्रभेदं च काव्यस्वरूपं प्रथमोल्लासे निर्दिष्टं सूत्रितम् । **शब्दार्थाविति** धर्मिभूतयोः शब्दार्थयोः
द्वितीयतृतीयोल्लासनिर्णितयोः सूत्रणाम् । अनन्तरं **तदिति** अनेनैव सप्रभेदं यत्काव्यस्वरूपमुद्दिष्टं
तस्य त्रयो भेदाः सप्रपञ्चमुल्लासत्रयेण प्रतिपादिताः ॥ **अदोषावित्यनेन** दोषाणां परिहार्यत्वेन सूत्रि-
तानां सप्तमोल्लासे निर्णयः । **सगुणावित्यनेन** सूत्रितानां गुणानामष्टमे प्रपंचितम् । **अनलंकृती**
क्वापीती । विशेषप्रतिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानमितिन्यायेनोट्टंकितानां द्वयेषां शब्दार्था-
लंकाराणां क्रमेण नवमदशमयोरुल्लासयोर्निर्णयः । एवंपदपंचकेनोल्लासदशकाः सूत्रि-
ताः । **यः कौमारेति** । अत्र तत्रस्थितानां ग्रैष्मिकधूलिकदम्बानां वसन्ते
उद्भिन्नाङ्कुराणां येऽनिलास्ते वासन्तिकमालतीपरिमलोल्लासिन इति व्याख्येयम् ।
एवं च निकुरुम्बीभूता सामग्री रसोद्दीपनहेतुर्वर्णिता । ये तु ऋतुभेदमित्थं वर्णयन्ति
यथाः—चैत्रक्षपा इति निर्देशः वसन्तस्य, मालतीत्यादिना च निदाघप्रावृषोर्निर्देश इति ।
न तै रसोद्दीपनहेतुर्मीलिता सामग्री व्याख्याता स्यात् । अत्र पक्षे कदम्बानिलानां कथं मालतीपरि-
मलोल्लासकत्वं भिन्नर्तुभवत्वात् । नापि कदम्बरूपाः समूहरूपा अनिला इति शोभनव्याख्या ।
तस्मादस्मद्व्याख्यानमेव साधु ॥ **अत्र स्फुट** इति । अत्र बहूनां वाक्यार्थानां तुल्यत्वेन निर्देशा-
त्तुल्ययोगिता । औपम्यस्य चाप्रतीतेरस्फुटतेति केचित् । तदसत् । कस्यचित् गुणस्य वा क्रियाया वा
साधारण्येनाप्रतीतेस्तुल्ययोगितालक्षणस्यैवाभावात् । औपम्यं च तुल्ययोगितायाः प्राणभूतं, औप-

म्यस्य त्वभावे सैव नास्तीति कस्यास्फुटत्वम् । एतेन दीपकमपि प्रत्युक्तम् । समुच्चयस्तु वैचित्र्याति-शयाभावान्न महद्भिरुद्भटप्रभृतिभिरंगीकृत इति न चिन्त्यते । **कौमारहरेति** चित्रमस्फुटमलंकरणं यैर्व्याख्यातं तदपि न साधु तस्य मुख्यालंकरणत्वाभावात् । न तच्चमत्कारकारि । आश्चर्यमात्रं करोतीति नैतावता मुख्यालंकारत्वम् । तथा **चोद्भटप्रभृतिभिर्न** तत्स्वीकृतम् । यत्पुनरिह चित्रमन्य-द्वालंकरणत्वेन वक्ष्यते तदस्य ग्रंथस्य व्यापकत्वप्रतिपादनार्थं, तस्मादेतदपि न व्याख्येयं तस्मादि-त्थमेतत् । इह यः कौमारहर इत्यादीन्यनुत्कण्ठाकारणानि तेषु सत्स्वपि सा नोत्पन्ना तद्विरुद्धाया स्तूत्कंठाया उत्पादात् । अतश्च विशेषोक्तिरियम्, साच कार्यस्य साक्षान्निषेध्यमानत्वेनाप्रतीतिरस्फुटा । विरुद्धोपलब्धिद्वारेण ह्यत्र कार्यनिषेधः प्रतीयते । न साक्षादित्यस्फुटविशेषोक्तिः । यद्वा उत्पन्नाया उत्कण्ठायाः कारणानि न विद्यन्ते तानि हि कौमारहरवरादीनामसन्निधानादीनि । तद्विरुद्धानां च सन्निधानादीनामत्र भावात्तदभावः।तेनेयं विभावना । साच स्फुटकारणस्य कौमारहरवराद्यसन्निधान-लक्षणस्य साक्षान्निषेध्यत्वेनाप्रतीतेरस्फुटा । वरचैत्रक्षपादिसंनिधानद्वारेणैव अत्र कारणनिषेधो ज्ञेयो भवति न साक्षादित्यस्फुटविभावना ॥ **निःशेषेत्यादि** ॥ च्युतं न तु क्षालितम् । निर्मृष्टो न तु किंचिन्मृष्टः। दूरमनञ्जने निकटे तु साञ्जने । पुलकिता तन्वीत्युभयं व्यंग्यापेक्षम् अधमपदं तु व्यञ्जकम् । एतच्चो-दाहरणं वैदग्ध्येन युगपन्निषेधे विधौ च वाच्ये विधिनिषेधयोः व्यंग्ययोर्दत्तम् । **ध्वनिकृता** हि विधौ वाच्ये निषेधः पृथक्, निषेधे वाच्ये विधिः पृथगुदाहृतः । विधिनिषेधद्वारेण चोदाहरणं वाच्य-व्यंग्ययोरत्यंतवैलक्षण्याख्यापनार्थं ॥ **चित्रमिति** ॥ गुणालंकाराश्च शब्दार्थधर्माः । यद्योगाद्रस-प्रतीत्या तात्पर्येण चित्रमालेख्यप्रख्यम् तेनाश्चर्यकारिगुणाश्च यद्यपि रसधर्मा वक्ष्यन्ते तथाप्युपचारात् शब्दार्थधर्मा उक्ताः । तथा च वक्ष्यतिः–गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मतेति ॥ **स्वच्छंदे-त्यादि** ॥ छातं तनु । अह्नाय झगित्येव । दर्दुराः मण्डूकाः । ये तु दर्दुरं गिरिविशेषं व्याचक्षते तैः कविभिर्दिक्विशेषानभिज्ञत्वं प्रकाशितं स्यात् । यतः पूर्वसमुद्रगामिन्या मन्दाकिन्या दक्षिणापथस्थितेन दर्दुरगिरिणा संबंधो नास्ति । तथाच **कालिदासः**–स निर्विश्य यथाकामं तटस्वाधीनचन्दनौ । स्तना-विव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुराविति ॥ **विनिर्गतेत्यत्र** ॥ अमरावती भवतीति समन्वयः ॥ **इति काव्यप्रकाशसंकेते प्रथमोल्लासः** ॥

द्वितीय उल्लासः ॥

आकांक्षेति तथा चोक्तमन्यत्र । आकांक्षा संनिधानं च योग्यता चेति तत्त्रयम् । संबंधकार-णत्वेन क्लृप्तं नानन्तरश्रुतिः ॥ तथाच–यस्य येनाभिसंबंधो दूरस्थस्यापि तेन सः । अर्थतो ह्यसमा-द(व?)क्षि जरद्गवमित्यादि ॥ मातर्गृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति कथितं त्वया । तद्भण किंकरणी-नानामानंतर्यमकारणम् ॥ अपि पश्यसि धावन्तं दूरे जातं वनस्पतिम् । त्वां ब्रवीमि विशालाक्षि नापि यमेवमेव न वासरस्तिष्ठति ॥ साधयन्ती कथयन्तीवा सखि सुभगं क्षणेक्षणे दूनासि ममकृते । सद्भाव-स्नेहकरणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वया ॥ अत्र वाच्यस्यापकारिणो वक्तुश्चापकारवत्पर्यालोचनाद्बा-धितमुख्यार्थः शब्दो विपरीतलक्षणया कौटिल्यनिःस्नेहत्वादीनाक्षिपति । स च लक्षितोर्थोर्थान्तरं प्रकाशयतीति वाच्यस्य व्यञ्जकत्वम् । ननु वाच्यादित्यादि (उ.५) पर्यालोचनेन मुख्यार्थबाधे सति मूर्धाभिषिक्तेषु **भमधम्मीत्यादिषु** (उल्लास ५) ध्वन्युदाहरणेषु मुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणाप्रवेश-

प्रसंगः । नैतत् । इह यत्र वाच्योर्थः कयाचिद्गमनिकया समर्थयितुं शक्योर्थान्तरमेवागूरयति यद्वागूरितो विरोधान्मुख्यमर्थं युक्तिमत्तयावगमयाति तत्तस्यासत्यत्वं क्वोपयुज्यते । तस्य हि युक्तिवशात्प्ररूढप्रतीतेर्बाधः प्रतीतिश्चाभिधात एवेति कुतो मुख्यार्थबाधः कुतो वा लक्षणा । यत्र हि वाच्यस्य कयापि गमनिकया समर्थयितुमशक्यस्य वक्त्रादिवशात् बाध्यतया प्रतीतिः तत्र मुख्यार्थबाधाल्लक्षणा । **भमधम्मि** इत्यादौ च वाच्यस्य समर्थयितुं शक्यत्वान्मुख्यार्थबाधाभावान्न विपरीतलक्षणायोगः ॥ **साहेन्तीत्यादौ** च वाच्यस्य समर्थयितुमशक्यत्वाद्वक्त्रादिवशात् बुभूषन्नेवान्वयो बाधित इत्यस्ति मुख्यार्थबाधः । संबंधश्चात्र विरोधाभिधं वैपरीत्यमेवेति न किंचिदसंगतम् ॥ तथाचोक्तं ॥ क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित् ख्यातस्य बाधनम् । पूर्वत्र लक्षणा तस्मात् उत्तरत्राभिधैव तु ॥ **उअ** ॥ पश्य निश्चलनिस्पंदा बिसिनीपत्रे शोभते बलाका । निर्मलमरकतभाजनप्रतिष्ठिता शंखशुक्तिरिव । **संकेतितमिति** ॥ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । तात्पर्योक्तेपि केषुचिदित्यादिप्रक्रियाश्रयेणावास्तवशब्दार्थाभिप्रायेणायोग्यं संकेतितमिति वचनव्यक्तिरपरभाषाप्राया । **व्यभिचाराच्चेति** । यत्र व्यक्तौ संकेतः सा व्यवहारकाले व्यभिचरति ॥ **पारिभाषिकमिति** । अन्यथा जातिशब्दत्वं स्यात् । न खलु स्वयं परमाणुर्नाप्यपरमाणुः परमाणुत्वसंबंधात्तु परमाणुरिति ॥ **गौरनुबंध्य इति** ॥ अत्र जातिलक्षणे विशेषणे क्षीणशक्तित्वात् न व्यक्तिरभिधेया किंत्वाक्षेपलक्षणेन सा शक्येन जातेरनुबन्धनसिद्ध्यर्थं प्रतीयत इत्युपादानलक्षणा **भट्टमुकुलकेन** व्याख्याता न युक्ता । अविनाभावित्वलक्षणेनाक्षेपेण तस्याः प्रतीतेः । प्रविश पिण्डीमित्यादिवत् । न तु लक्षणैषा । द्विप्रकारकत्वादत्र तदसंभवात् । द्विविधो ह्याक्षेपो लक्षणामूलोऽविनाभावित्वमूलश्च । अत्र चोत्तर एव पक्ष इति न लक्षणासंभावना कार्येत्यर्थः । **श्रुतार्थापत्तेरिति** । दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थपरिकल्पनमर्थापत्तिरित्येतत् **भाट्टाः** विवृण्वते ॥ **दृष्ट** इति प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणैः पञ्चभिः प्रमाणैः उपलब्धः । प्राधान्यख्यापनार्थं शब्दस्य भेदेन निर्देशः । इति श्रुत इति शब्दलक्षणेन प्रमाणेन ज्ञातोऽर्थो वस्तुविशेषः । अन्यथा नोपपद्यते अर्थापत्तिः । व्यवस्थाप्यमर्थमन्तरेण न युज्यत इति इत्यर्थस्य कल्पना सार्थापत्तिः । तत्र प्रत्यक्षपूर्विका यथा मन्त्रस्तब्धोऽग्निर्न दहतीति । न स्वरूपमात्रेण (अ ?) दाहक इति विस्फुटं दाहकार्यम् । प्रत्यक्षेणोपलब्धाग्नेः या दाहिका शक्तिः कल्प्यते सा प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिः । न चेद मनुमानं शक्तेरप्यनुपलभ्यत्वादन्वयव्यतिरेकग्रहणासंभवात् कार्यहेतुत्वायोगात् । देशान्तरप्राप्त्या आदित्यस्य गतिक्रियामनुमाय गमनशक्तिः कल्प्यत इत्यनुमानपूर्विका सा । एवमन्या अपि ज्ञेयाः । **प्राभाकरास्तु** दृष्ट श्रुत इति लोकप्रसिद्ध्या उपलब्धिमात्रे वर्तत इति व्याचक्षते । तेन श्रुतार्थापत्तौ रात्रौ भुंक्ते इति शब्दः परिकल्प्यते । अर्थापत्तौ तु रात्रिभोजनमर्थ एव । **अनयोरिति** गंगाशुद्धभेदयोः । **तटस्थत्वमिति** । अनेन तटस्थे लक्षणा शुद्धेति **भट्टमुकुलक**मतं दूषितम् । गता हि पावनत्वादयस्तटे प्रतिपिपादयिषितास्ते च तटस्य गंगारूपप्रतीतौ प्रतीयन्ते न भेदस्वभावे ताटस्थ्ये इति तटस्थत्वप्रतिपादनमयुक्तम् ॥ **अग्रहस्त इति** । इह हस्ताग्रमग्रहस्त इति प्रयोगद्वयं दृश्यते । तत्राद्ये षष्ठीसमासः द्वितीये तु समानाधिकरणो विशेषणसमासः । तत्र च हस्तावयवेऽग्रमात्रे हस्तशब्दो ग्रामो दग्ध इत्यादिवदवयवे समुदायोपचारत्वाद्वर्तते । तदुक्तं **वामनेन**–हस्ताग्राग्रहस्तशब्दौ गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम् । इत्ययमर्थः । प्रयोजनस्य गूढागूढत्वप्रतिपादकं ध्वनिर्गुणीभूतव्यंग्यं (च) वक्ष्यते ॥ **विकसितस्मितमिति** । अत्र विकसितत्वेन प्रसृतत्वं वशितत्वेनायत्तत्वमेवं समुच्छलितत्वादिना उल्लसितत्वादि लक्ष्यते । प्रयोजनं तेषामेवासंविज्ञानपदनिबंधनं लोकोत्तरं सातिशयत्वम् । तथाहि

धर्मधर्मिभेदाद्विविधं लक्ष्यम् । तत्र धर्मी यत्र लक्ष्यते तत्र धर्मः प्रयोजनं यथा गंगाशब्देन तटे लक्ष्ये पावनत्वादयः, यत्र तु धर्मा एव लक्ष्या न तत्र धर्मान्तराणि प्रयोजनं धर्माणां धर्मान्तराभावात् अपि तु तत्र तेषामेव सातिशयत्वं प्रयोजनं एवमिहापि बोद्धव्यम् ॥ उपदिशतीत्यत्र प्राधान्येन शिक्षादानमभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते । **अत्रेति** तत्र शब्दार्थे वृत्तः फले संबध्यते । **लक्ष्यं न मुख्य-मिति** । इदं प्रयोजनस्य लक्षणीयत्वसंभावनायामुक्तम् । तत्र मुख्यार्थबाधे संबंधे प्रयोजने च सति लक्षणा प्रवर्तते । न च प्रयोजने लक्षयितव्ये त्रयमेतत्संभवति । तथा हि तटस्य लक्ष्यस्य बाधे प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् न च तदभिप्रायेण मुख्यार्थबाधो घटते । नहि तटादिः मुख्यार्थो लक्षणीयत्वात् । नापि तस्य तटस्य बाधस्तस्य घोषाधिकरणोपपत्तेः । अपि च संबंधनिमित्ता लक्षणा प्रयोजने प्रवर्तितुं नार्हति । तटादेर्लक्ष्यस्य पावनत्वादेश्च प्रयोजनस्य संबंधाभावात् । नहि गंगागतपावनत्वादिभिः तटे कश्चित् संबंधः । अतएव तटस्थे लक्षणा शुद्धेति प्राक् दूषितम् । किं च प्रयोजने लक्षणीये लक्ष्यत्वादेव प्रयोजनं मार्गणीयम् । न च तदस्ति नापि युज्यते वक्ष्यमाणरीत्या अनवस्थाप्रसंगात् । एवं तावत् त्रितयाभावात् प्रयोजने लक्षणा न युज्यते । अपि च लक्षणीयेऽर्थे शब्दस्य स्खलद्गतित्वं प्रतिपादयितुं शक्तता भवति । अतश्च शक्तता षड्लक्षणस्य प्रयोजनसाकांक्षत्वम् । न च प्रयोजनं प्रतिपादयितुं शब्दो न शक्तो निराकांक्षत्वेन तत्रैव विश्रांतेः । मुख्यार्थबाधस्तु स्खलद्गतित्वं न शंकनीयम् । वाच्याभिप्रायेण हि मुख्यार्थबाधो लक्ष्याभिप्रायेण तु स्खलद्गतित्वमिति महाननयोर्भेदः । तस्मात्प्रयोजने लक्षणावृत्तिसंभवे व्यंजनमेव शब्दव्यापार इति स्थितम् । **प्रयोजनेन सहितमिति** ॥ कश्चिद्ब्रूयात् । गंगायां घोष इत्यादौ पावनत्वादिप्रयोजनविशिष्टमेव तटादि लक्षयिष्यते । तस्यैव प्रत्येयत्वात् । एवं च नास्ति व्यंजनव्यापारस्य विषय इति ॥ तत्रोच्यते । लक्षणायाः प्रयोजनं प्रस्तुतं, लक्षणा च शब्दव्यापारः, व्यापारश्च विषयनिष्ठ एव तन्मुखेन स्वरूपप्रतिलंभात्, विषयस्यात्र प्रत्येयत्वात् प्रतीतिगोचरत्वेन न संपाद्यत्वेन ॥ एवं च लक्षणायाः प्रयोजनमिति भणितौ यादृशी लक्षणा तादृश्याः प्रयोजनं वाच्यम् । प्रत्येयविषयनिष्ठशब्दव्यापाररूपा हि लक्षणा । तस्या गर्भीकृतविषयायाः प्रयोजने विचार्ये कोऽवसरः प्रयोजनस्य लक्षणाविषयतायाः । गर्भीकृतत्वभंग्या हि विषयस्य प्रयोजनं न तु प्रयोजनं विषयः । तत्तु प्रत्येयतया विषयत्वेन विचार्यमाणं तदतिरिक्तव्यापारान्तरस्य विषयो भवितुमर्हति औत्तरकालिकत्वात् । तच्च व्यापारान्तरं व्यञ्जनमेव एतादृशी चोपपत्तिर्ग्रन्थकृता दृष्टान्तमुखेन प्रकाशिता । एवं च यः कश्चित् गर्जति यद्यत्प्रयोजनं तत् तत् साध्यं, यथा पाकादिफलभूतमोदनादि । लक्षणाप्रयोजनं च पावनत्वादि । तस्यार्थाल्लक्षणासाध्यत्वप्रतीतिरित्यादि ॥ तत् तत्साध्यत्वसाधनेन सिद्धसाधनत्वात् प्रत्येयत्वेन च विषयत्वस्यासमर्थनान्निःसारमेवेति नेह विस्तारितम् । यत्तु ओदनादेः पाकविषयत्वमुच्यते तदुद्देश्यत्वान्न प्रतीतिगोचरत्वात् । प्रतीतिगोचरत्वं चेतः प्रस्तुत मित्यलं दुःसमर्थ(र्थ्य)समर्थनेन ॥ अन्ये तु पावनत्वादिविशिष्टे लक्षणामित्थं दूषयन्ति । अनन्वयप्रभवा अन्वयपर्यवसायिनी च लक्षणा न्याय्या । अन्यथा तदाश्रयणस्य निर्हेतुकत्वं स्यात् । एवं मुख्यार्थबाधापर्यवसायिनानन्वयेन समुत्थापिता लक्षणा येन विरूढान्वयघटनं स्यात् तदेव विषयीकरोति नातिरिक्तं किंचित् । कठिनद्रव्यं च तटादिकं विना गंगायां घोष इत्यादौ नास्त्यन्वयः न तु पावनत्वादिभिर्विना इति तदेव लक्षणीयं, न तु पावनत्वादि प्रयोजनमिति तत्र व्यञ्जनमेव साधु । अर्थः प्रयोजनं भवच्छेदस्य प्रयोजनत्वात् । लिंगं चिह्नं कामस्य मकरचिह्नत्वात् ॥ **मधुना मत्त** इति कोकिलमदने वसन्तस्यैव सामर्थ्यात् ॥ **मित्रमिति** ॥ व्यक्तिः प्रातिपदिकार्थव्यंजकं पुंस्त्वादि । लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने (पा.१-२-५१)

इतिवत् । **न विशेषप्रतीतिहेतुरिति** । यद्यपि चोदात्तादिः काव्ये न विशेषप्रतीतिनिमित्तं तथापि काकुवादि विशेषप्रतीतिहेतुर्भवति । यथा 'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपादिति' 'स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्रा' इति च । ग्रंथकृता त्वेवमपरामृष्टोदात्तादिनिषेधः कृतः । **भद्रेति** । भद्रः कल्याणप्रकृतिः, भद्रा हस्तिनां विशिष्टा जातिश्च । वंशः पृष्ठनाडिश्च । शिलीमुखा याचका भ्रमराश्च । परान्धारयतीति परवारणः, परः प्रकृष्टो वारणो हस्ती च । दानं त्यागो मदश्च ॥ **काव्यप्रकाशसंकेते द्वितीयोल्लासः ॥**

तृतीय उल्लासः ॥

अतिपृथुलं जलकुंभं गृहीत्वा सभागतास्मि सखि त्वरितम् । श्रमस्वेदससिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम् ॥ औन्निद्र्यं दौर्बल्यं चिन्ताअलसत्वं सनिःश्वसितं । मम मंदभागिन्याः कृते सखि-त्वामप्यहह परिभवति ॥ तु इति द्वितीयार्थे । अपि प्रश्नमात्रे । भजतीति । त्वामेवं पृच्छामि किं मयि कोपं भजतीत्यादि प्रश्नमात्रम् । तदा मम गंडस्थलनिमग्नां दृष्टिं नानैषीरन्यत्रेदानीं सैवाहं तौ च कपोलौ न सा दृष्टिः । णिमिअं निक्षिप्ताम् । ननु च वाक्यस्य कथमेवोदाहरणम् । अन्यत्रापि वाक्यस्यैव सामर्थ्यात् । आकांक्षायोग्यतासंनिधानवशात्परस्परसमनुव्याहारो वाक्यमिति चेत् सोपि सर्वत्र विद्यत इति कोत्र विशेषः । उच्यते । वाक्यस्थमन्वितं प्रद्योतकं तत् चात्र वाक्यमुच्यते । यथा अत्रैव तइआ एण्हिं इति ॥ एवं च न सर्वत्रातिप्रसंगः । नुदति अनार्द्र-मनाः श्वश्रूर्मां गृहभरे सकले । क्षणमात्रं यदि संध्यायां केवलं भवति न वा भवति विश्रामः ॥ यद्यपि संध्यायामवश्यं भवत्येवेति विवक्षितं तथापि तदुच्यमानं परस्य रक्षणीयं भवति इति तथा नोक्तम् । अत्र चान्यस्तटस्थः परः पुरुषः श्रूयते । समागमिष्यति तव प्रियोद्य प्रहरमात्रेण । एवमेव किमिति तिष्ठसि तत्सखि सज्जय करणीयं ॥ सज्जं कुरु । गुरुजनपरवशप्रिय किं भणामि त्वां मंदभागिनी अहम् । अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव जानामि(सि?) करणीयम्। **मिथः संयोग** इति। तत्र वाक्यबोद्धव्ययोगे यथा । अत्ता इति ॥ श्वश्रूरत्र शेते अत्राहं दिवसकं विलोकय । मा पथिक रात्र्यंध शय्यायामावयोः शयिष्ठाः ॥ अहमिति निपातः आवयोरित्यत्रार्थे । ममेति तु व्याख्यायमाने व्यंगस्याभिधेयत्वमेव स्यात् । अत्र वाक्यबोद्धव्यपर्यालोचनया शेष्व इति विधिरूपव्यंग्यार्थप्रतीतिः । एवमन्येपि द्विकभेदास्त्रिकादिभेदाश्च स्वयमभ्यूह्याः ॥ तदेवं द्वितीयोल्लासे प्रयोजनस्य व्यंग्यत्वसमर्थनेनाविवक्षित-वाच्याख्ये द्विप्रभेदे ध्वनौ शब्दस्यादौ व्यंजकत्वं प्रतिपादितम् । तदनु विवक्षितान्यपरवाच्याख्यस्य ध्वनिभेदस्य संलक्ष्यक्रमव्यंग्ये प्रभेदे शब्दशक्तिमूलावलंबनेन शब्दस्य व्यंजकत्वमुक्तम् । ततस्तृतीयोल्लासे संलक्ष्यक्रमव्यंग्य एव भेदे अर्थशक्तिमूलावलंबनेन अर्थस्य व्यंजकत्वं प्रकाशितम् । इयतैव व्यंजकत्वनिर्णयो ग्रंथकृता कृतः । केवलं विवक्षितान्यपरवाच्यस्यासंलक्ष्यक्रमव्यंग्ये प्रभेदेर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यंजकत्वस्यानुक्तत्वादव्याप्तिर्व्यंजकत्वनिर्णयस्येति चिन्त्यमेतत् । यदि परं, व्यक्तिरेव सेत्यनन्तरं चित्तवृत्तिविशेषस्य रसादेः प्रतिपत्तये विभावादिसमुत्थाप्या व्यक्तिरर्थ-समाश्रयेति कारिका पठनीया । **इति काव्यप्रकाशसंकेते तृतीय उल्लासः ॥**

APPENDIX B

बालचित्तानुरञ्जनी of नरहरि सरस्वतीतीर्थ

प्रथम उल्लासः ॥

श्रीगणेशायनमः । ढुंढिराजमभिनौमि सिद्धिदं विघ्नराजमभिसुंदराधरं । यस्य संस्मरणलेशतोखिलो..............दूरतः ॥ १ ॥ हंसगा सितदुकूलभूषणा त्रीक्षणा कुचनता चतुर्भुजा । देववंद्यचरणाशुचिस्मिता भारती वसतु वाचि मे सदा ॥ २ ॥ जयंति गिरिजापतेश्चरणरेणवो येन्वहं वहंत्याखिल (निर्वृति ?) व्रतति संततेर्बीजतां । धृता हरिसुरेश्वरप्रभृतिभिः स्वमौलिस्थले सतां कनकवत्तथा विमलयंति ये मानसं ॥ ३ ॥ अपि पंचबाणभिन्नं गौरीमुखसाम्यलेशलोभेन । मौलौ सदा मृगांकं कलयन् कल्याणकेलयेस्तु शिवः ॥ ४ ॥ विधातुकामः सुकृतं गरीयः क्षमातलं स्वर्ग इवावतीर्णः । आलंबनं सर्वविशेषणानां जयत्यखंडस्थितिरांध्रदेशः ॥ ५ ॥ स्थलमिव सुकृतानां लोकधात्र्याः समग्रं । विगलितमिव भूमौ नाकलोकस्य खंडं । नगरमतिगरीयः सर्वसंसारसारस्त्रिभुवनगिरिनाम्ना तत्र विख्यातमास्ते ॥ ६ ॥ तत्राभवत्सकलशास्त्रदिवार (विचार ?) पात्रं । श्रीवत्सगोत्रसुरकाननपारिजातः । अन्यद्विधातुवरलंबनमाप्तवाचा (चो ?) । **रामेश्वरः** कलिकलंककथांतरीयः ॥ ७ ॥ आसीत्प्रमाणपदवाक्यविचारशीलः । साहित्यसूक्तिबिसिनीकलजाग्रहंसः ॥ ब्रह्मामृतग्रहणनाटितलोभ (वृत्ति) स्तस्यात्मजो निपुणधीर्न**रसिंहभट्टः** ॥८॥ तस्माद चिंत्यमहिमा महनीयकीर्तिः । **श्रीमल्लिनाथ**इति मान्यगुणो (शास्त्रमतिः) बभूव । यः सौमयागविधिना कलिखंडनाभिरद्वैतसिद्धमिव सत्ययुगं चकार ॥ ९ ॥ लक्ष्मीरिव मुरारातेः पुरारातेरिवांबिका । तस्य धर्मवरांग्यासी**न्नागमेति** गुणाद्व(ब्धि?)जा ॥ १० ॥ ज्येष्ठस्तदीयतनयो विनयोदित**श्रीर्नारायणो** भवदशेषनरेंद्रमान्यः । वाग्देवताकमलयोरपि यस्य गात्रे (गोत्रे) सीमाविभागकलहो न कदापि शांतः ॥ ११ ॥ विरिंचेयार्यायो(राचार्यो?)भुवि सद्वतारः फणिपतेः । त्रिदोषो दोषाणां सकलगुणमाणिक्यजलधिः । अवाचां प्राचां वा सकलविदुषां मौलिकुसुमं । कनीयांस्तत्सूनुर्जयति नयशाली **नरहरिः** ॥ १२ ॥ सवसुग्रहहस्तेन ब्रह्मणा समलंकृते । काले नरहरेर्जन्म कस्य नासीन्मनोरमं ॥ १३ ॥ तत्काले सह मंगलेन गुरुणा मित्रेण लेभे वणिग् । राशिस्तु प्रमदाश्रयेण समभूदुच्चैः स काव्यो बुधः । सत्केतुः शुभहेतवे द्विजपतिर्जातः कुलीरागतो । मैत्रशांतिमयं दधार कलशं जन्मोत्सवाडंबरे ॥ १४ ॥ विचार्य सर्वं सुखमेव दुःखं सुधामये ब्रह्मणि लोलुपस्य । संत(न्य?)स्यतस्तस्य बभूव सार्था **सरस्वतीतीर्थ** इति प्रसिद्धिः ॥ १५ ॥ तर्के कर्कशकेलिना बलवताऽहीनेन विद्यारसै । मीमांसागुणमांसलेन परितः सांख्येप्यसांख्योक्तिना । साहित्यामृतसागरेण **फणिनो** व्याख्यासु विख्यावता । काश्यां तेन महाशयेन किमपि ब्रह्मामृतं पीयते ॥ १६ ॥ काश्यां सरस्वतीतीर्थमतिना तेन रच्यते । टीका **काव्यप्रकाशस्य बालचित्तानुरंजिनी** ॥ १७ ॥ ननु **नियतीत्यादि**रादिमश्लोकोऽनुपपन्नः प्रारिप्सितकाव्यमीमांसाशास्त्रेऽनुपयुक्तत्वादित्याशंक्य प्रारिप्सितग्रंथपरिसमाप्तिपरिपंथिविघ्ननिरासहेतुनमस्कारलक्षणमंगलांचरणप्रतिपादकत्वादुपपन्न एवेत्याह **ग्रंथारंभ** इति । समुचिता एतच्छास्त्रप्रतिपाद्या इष्टा या देवता भारती तां काव्यमी-

मांसाकृतसर्वोत्कर्षेण स्तौति । नियम्यते कमलसौगंध्यादिकं अनयेति असाधारणो धर्मः कमलत्वादि-[र्यती]र्नियतिः तया कृतो यो नियमः तद्रहितां तां । मुखादिकमलत्वादिना ताद्रूप्यनियमात् । अथवा अयं दरिद्रोयमीश्वरो इति नियम्यतेऽनेनेति नियतिर्विधिः । एकं प्राचुर्येण प्रस्तुतमस्यां सा एकमयी ह्लादैनैकमयी ह्लादैकमयी अन्यथा एकश्चासौ ह्लादश्चेति समासे पूर्वं कालेत्यादिना एक-शब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । कवेः सकाशादन्यस्य कारणस्य परतंत्रा अधीना न भवति कविपरतंत्रैव । न चान्यपरशब्दयोः पौनरुक्त्यं परतंत्रस्याधीनमात्रवचनत्वेन त्वत्परतन्त्रोऽपरतंत्र इति प्रयोगदर्शनात् । नवरसाः शृंगारादयो यस्यां सा । सा रुचिरा मनोहरा च तां । नव च ते रसाः तै रुचिरेति न भवति । षड्सेति न च हृद्यैवेति पृथग्विशेषणविधानविरोधात् । दिक्संख्ये संज्ञायामिति संज्ञायामेव समासविधानात्व(त्?) । समाहारे तु नवरसीरुचिरेति स्यात् । एवंविधां निर्मितिं निर्माणं कुर्वती । न चात्र निर्मितिकरणयोः पौनरुक्त्यं नियतीत्यादि विशिष्टनिर्मितेः करणस्य च सामान्यविशेषभावेन विवक्षितत्वात् । कवेः काव्यकृतो भारती जयति । सा चोत्कर्षेण वर्धते धातूनामनेकार्थत्वात् । अनेन च श्लोकेनैतद्ग्रंथप्रतिपाद्यवस्त्वलंकाररसरूपं ध्वनित्रयं प्रदर्शितं भवति । तथा हि । भवत्यर्थे नमस्काररूपं वस्तु ध्वन्यते । तथा । केनचिद्यत्र धर्मेण द्वयोः संसिद्ध-साम्ययोः । भवत्येकतराधिक्यं व्यतिरेकः स उच्यते ॥ इति ब्रह्मनिर्मितेः सकाशाद्वाङ्निर्मितेरा-धिक्याद्व्यतिरेकालंकारो ध्वन्यते । तथा । रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयते । इति भारतीं प्रति कवे रतिलक्षणो भावो ध्वन्यत इति ध्वनित्रयं अस्याः सर्वोत्कृष्टत्वं प्रतिपादयितुम् । एतत्प्रतियोगि-भूताया ब्रह्मसृष्टेः स्वरूपं निर्दिशति **नियतीत्यादि** । कमलत्वादिसामर्थ्येन नियतानि अव्यभिचा-रीणि रूपाणि यस्यां सा । अनेन प्रथमविशेषणाद्वैलक्षण्यं । सत्त्वरजस्तमोमयत्वेन सुखादिस्वभावा अनेन द्वितीयविशेषणात् । परमाण्वादिसमवायिकारणं च अदृष्टदिकालादि निमित्तकारणं च तद-धीना । अनेन तृतीयविशेषणात् । मधुरादिषड्रसाः तैः रसैः न च मनोहरैव अनेन चतुर्थविशेषणात् । उक्ताया ब्रह्मसृष्टेर्वैलक्षण्यं वाङ्निर्मितेराह । **एतदिति** । वक्तीति वाक् शब्दः । उच्यते इति वाक् अर्थः । उच्यतेऽनयेति वाक् अभिधा (दि ?) व्यापाराश्च । तन्निर्मितिः । उक्तादुत्कर्षादेव जयतिशब्दः प्रयुक्त इत्याह **अत एवेति** । ननु नमस्कार एव विघ्ननिरास(क)त्वेन प्रसिद्धः नतु सर्वोत्कर्षेण स्तुतिरित्याशंक्याह **जयत्यर्थेनेति** । यत्र सर्वोत्कृष्टत्वं नमस्कार इत्यविनाभावात् इत्यर्थः । भारती नमस्कार इत्यनन्व-यमाशंक्य सामर्थ्यसिद्धिमत्त्वमाह **तां प्रति अस्मीति** । अस्मै च विकरणं प्रणत इति । ननु प्रारिप्सितग्रंथस्य प्रयोजनमभिधानीयं तत्परित्यज्य काव्यस्य प्रयोजनाभिधानमसंगतमित्याशंक्य लक्ष्यस्य काव्यस्य प्रयोजनान्येव तल्लक्षणभूतस्य ग्रंथस्य प्रयोजनानीति मत्वाह **इहाभिधेयं इति** । इह शास्त्रे काव्यमभिधेयं, यशःप्रभृतीनि प्रयोजनानि लभ्यंत इत्येतद्दृष्टान्तेनोपपादयति **कालि-दासादीनामिव यश** इति । श्रीहर्षादे राज्ञः सकाशाद्धावकादीनां । (मयूरादीनां) कवीनामनर्थः कुष्ठरोगादिस्तस्य । शृंगारादेरास्वादनमनुभवः तज्जनितलौकिकानंद इव दुःखसंसर्गोपि स्यादित्या-शंक्याह **विगलितेति** । अस्तमितानि रसव्यतिरिक्तवेद्यानि यत्र । तमेवंविधमानंदं करोति काव्यमित्युत्तरत्रान्वयः । तथा चाक्तं **भरतेन** । पाठ्यादथ ध्रुवागानात्ततः संपूरिते रसे । तदास्वाद-भरैकाग्रो हृष्यत्यंतर्मुखः क्षणं ॥ ततो निर्विषयस्यास्य स्वरूपावस्थितौ निजः । व्याप्नुते ह्लादनिष्पंदो येन हृष्यंति योगिन इति ॥ पाठ्यादिति काव्यात् ध्रुवादिगीतगानाच्च । कांतेत्यादि व्याचष्टे **प्रभुसंमितेत्यादि** । प्रभुसदृशेभ्यः शब्दप्रधानेभ्यः श्रुतिस्मृत्यादिभ्यः, मित्रसदृशेभ्योर्थतात्पर्यवद्भ्यः पुराणन्यायादिभ्यः इतिहासेभ्यश्च विलक्षणं । वैलक्षण्ये हेतुमाह **शब्दार्थयोरिति** । अर्थो

वाच्योर्थः। गुणभावः अप्राधान्यं। तत्र हेतुमाह **लोकोत्तरेति**। अलौकिकस्य रसादेर्वर्णनायां निपुणं यत्कवेः कर्म तत्काव्यं कामिनीव सरसत्वापादनेन सांमुख्यं विधाय विधिनिषेधात्मकमुपदेशं करोति। चकार उक्तप्रयोजनसमुच्चयार्थः। ततश्च एतानि प्रयोजनानि कर्मभूतानि। काव्यकर्तृ-कवेः काव्यार्थविचारदक्षस्य च करोति। कथं करोतीत्याकांक्षायामाह **यथेति**। योगमौचित्यमन-तिक्रम्येत्यर्थः। औचित्यं चैवं यशोर्थानर्थकृतेश्च द्वयोरपि। व्यवहारोपदेशौ च सहृदयस्यैव, निर्वृत्तिर्द्वयोरपि निर्वृतिसमये कवेरपि सहृदयत्वात्।इति काव्यमित्यादेर्विधिसमन्वयाभावादपरिपूर्त्ति-माशंक्य पूरयति **इति सर्वथेति**। इतिशब्दो हेतौ प्रयोजनवत्तयेत्यर्थः। नन्वेवंविधस्य काव्यस्यो-त्पत्तिरेव न संभवत्युपायाभावादित्याशंकायां तदुपायप्रतिपादकमुत्तरं पद्यमित्याह **अस्येति**। अस्य काव्यस्य। शक्तिपदार्थमाह **शक्तिरिति**। कवित्वस्य बीजं प्रतिभा तद्रूपः पूर्ववासनावि-शेषः। तथा च **वामनः** कवित्वबीजं प्रतिभानमिति। ननु शक्तिरेव नास्ति तत्सद्भावे प्रमाणाभावादित्याशंक्य कार्यलिंगकमनुमानमस्तीत्याह **यां विनेति**। ननु शक्तिं विनापि काव्यमुत्पद्यत इत्याशंक्य उत्पन्नमपि लोकोत्तरेत्याद्युक्तलक्षणायोगादाभासरूपमित्यभिप्रेत्याह **प्रसृतं चेति**। निपुणताख्यद्वितीयहेतुं व्याचष्टे **लोकस्येति**। लोकदर्शनस्य कर्तुम-शक्यत्वादुपचाराल्लोकशब्देन लोकवृत्तं गृह्यत इत्याह **स्थावरेति**। वृत्तमाचरणम्। काव्यकरणोप-युक्तानि शास्त्राणि दर्शयति **शास्त्राणामिति**। छंदसः **पिंगलादिविरचितात्** अनुष्टुबादि-वृत्तसंदेहनिरासः। व्याकरणात्पाणिनीयादेः शब्दशुद्धिः। आदिशब्दाद्दंडनीत्यादि ततः नयापनयादि-ज्ञानं। अभिधानशास्त्रात्पदार्थनिर्द्धारः। कलाशास्त्रात् शै(नृ?)त्यादेः कलातत्त्वज्ञानं। चतुर्वर्गेति धर्मादिप्रतिपादकाच्च तत्स्वरूपपरिज्ञानं। काव्यानामिति रामायणादेर्महाकाव्याल्लक्षणपरिचयः। आदिग्रहणार्थमाह **आदीति**। इतिहासाद्भारतादेः पूर्ववृत्तादिज्ञानं एतेषां विमर्शनाद्या व्युत्पत्तिः सा निपुणतेत्यर्थः। काव्यज्ञेति तृतीयं हेतुं व्याकरोति **काव्यं कर्तुमिति**। समुदिताकारद्योतकत्वेनेति शब्दं व्याकरोति **इतीति**। तदुद्भव इति व्याकरोति **तस्येति**। समुल्लासः सौन्दर्य्यं। हेतुशब्दः सामग्रीवचन इत्याह **हेतुरिति**। एकैकहेतुवैकल्प्ये उत्तमकाव्योत्पत्त्यदर्शनात्प्रत्येकहेतुत्वमसंगत-मित्याह **ननु हेतव** इति। **तददोषावित्यादिना** सामग्री नोच्यते तस्याः प्रतिपादितत्वात् शब्दार्थव्यतिरेकेण काव्यस्यासंभवाच्च। नापि लक्षणं तस्य सालंकृतौ (तिके?) काव्ये (व्या?) वृत्तेरव्यापकत्वात् इत्याशंक्याह **एवमस्यति**। अस्य काव्यस्य एवमसाधारणं रूपं स्वरूपलक्षणमित्यर्थः। **तददेनेन** लक्ष्यं काव्यमुच्यते इतरलक्षणं। तत्र शब्दः काव्यमित्युक्ते समुद्रघो-पादावतिव्याप्तिः। अर्थ इत्युक्ते द्वायदौ (द्रव्यादौ?)। उभयोर्ग्रहणेपि श्रुतिकटुत्वादिदोषयुक्तं कार्त्तार्थ (७ उल्लास) मित्यादावतिव्याप्तिः अत उक्तं **अदोषाविति**। तथापि माधुर्यादिगुणरहितेऽति-व्याप्तिस्तदर्थमुक्तं **सगुणाविति**। तथा गामानयेत्यादावतिव्याप्तिस्तदर्थमुक्त**मनलंकृतीति**। नञ् ईषदर्थे अनुदारा कन्येत्यत्र यथा। तौ अस्फुटालंकारयुक्तौ इत्यर्थः। दोषादिनिरूपणमंतरेण काव्यस्य निरूपणं न संभवतीत्यत आह **दोषेति**। श्रुतिकटुत्वादयो दोषाः। गुणाः रससमवायिनो धर्माः। अलंकारा रससंयोगवृत्तयः। अत एवाव्याप्तिः परिहृतेति वदन् **क्वापीत्येत**द्व्याकरोति। क्वापीति अलंकारसत्त्वमात्रस्य विवक्षितत्वादुभयत्रापि नाव्याप्तिरित्यर्थः। दोषस्य निंद्यत्वेपि काव्यत्वम-स्तीति दर्शयति **तथेति**। काचिन्नायिका रेवारोधसि कृतसंकेता पर(म)पुरुषरतिमपह्नुवाना वयस्यां प्रत्याह। यः प्रथमसंभोगेन कौमारं हृतवान् स एव प्रेयान्। ता एव चैत्रमासरात्रयः। विकसित-मालतीपुष्पसुगंधयः प्रौढाः रत्युद्दीपकाः त एव धूलीकदंबवायवः। अन्यकदंबानां वसन्तेऽसंभवात्

अहमपि सैवास्मि अहमित्यर्थेस्मीति निपातः। एवमत्र रत्युद्दीपकतादीनां सद्भावेपि तत् (त्र?) अनुभूते नर्मदातीरे वेतसीतरूणां अधोभागे रतिव्यापारलीलाकरणे विषये मन उत्सुकं भवति। अत्र वरादिसामग्र्यां सत्यां उत्कंठालक्षणकार्यानुत्पत्तिरिति विशेषोक्तिरलंकारः। सामग्र्यां सत्यां कार्यानुत्पत्तिरिति तस्य लक्षणं। स चास्फुटः कार्यानुत्पत्तिकोटेरकथनात्। रेवातीरे चोक्तकारणाभावेपि उक्तकार्योत्पत्तिरिति विभावनालंकारः। कारणाभावे कार्योत्पत्तिरिति तल्लक्षणं। अयमप्यस्फुटः रेवारोधसि सामग्र्यभावकोटेरवर्णनात् इत्यभिप्रेत्याह **अत्रेति**। ननु रसस्य प्रतीयमानत्वात् रसवदलंकारः किमिति नोच्यते इत्याशंक्याह **रसस्य हीति**। प्रधानभूतो रसः (अलंकार इत्यसं) गतमित्याशंक्याह (नालंकारतेति)। **तद्भेदानिति**। तस्य काव्यस्य विशेषान्। **क्रमेणेति** इदमुत्तममतिशयिनीत्यादिना शब्दचित्रमित्यन्तेन कथयतीत्यर्थः। वाच्यार्थात् अतिशयश्चमत्कारः अस्मिन्नस्ति तस्मिन्। [एकाक्षरकृतो जातेरिति द्रवोनिषेधे दंतादनालेश्च पायिको निषेधः दंडचकार्येत्यादिप्रयोगदर्शनात्?] आतिशायिनि व्यंग्ये सति इदं काव्यं उत्तमं भवति। एतदेव बुधैः पंडितैर्ध्वनिरित्युक्तं। श्लोकगतेदंशब्दार्थमाह **इदमितीति**। ननु शब्दार्थरूपं काव्यं ध्वनिर्बुधैरुक्तः इत्येतन्नोपपद्यते यतो बुधैरेव वैय्याकरणैः केवलस्यैव शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कुत इत्याशंक्य, परिहरति **बुधैरिति**। प्रधानभूतो यः स्फोटः तद्रूपं यद्व्यंग्यं तद्व्यंजकस्य शब्दस्य ध्वनयतीति व्युत्पत्त्या ध्वनित्ववत् अर्थस्यापि ध्वनयतीति व्युत्पत्त्या ध्वनित्वमंगीकृतमेव तुल्यन्यायत्वादित्यर्थः। वैय्याकरणैरर्थस्य ध्वनित्वेन कुत्रचिद्व्यवहारात् तदंगीकृतिः कथं ज्ञायत इत्यत आह **तत** इति। यतः तैरंगीकृतं अतः कारणात् वैयाकरणानुसारिभिरन्यैरपि बुधैर्न्यग्भावितमुपसर्जनीकृतं वाच्यं येन तस्य व्यंग्यस्य व्यंजनसमर्थं यत् शब्दार्थयुगलं तस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कुत इत्यनुषज्यते। तुल्यन्यायत्वाद्वैयाकरणैरर्थस्यापि ध्वनित्वमंगीकर्त्तव्यं अतो बुधैर्ध्वनिः कथित इत्येतत्संगतं इत्यर्थः। उत्तमकाव्यस्य लक्षणमुक्त्वा उदाहरणमाह **यथेति**। काचिन्नायिका नायकं प्रति प्रेषितां तेनोपभुक्तां स्वदूतीं सेर्ष्यमाह। हे दूति नायकसमीपं गतास्मीति मिथ्यावादिनि इतः मत्सकाशात्त्वं वापीं स्नातुं गतासि। तस्य अधमस्यांतिकं पुनर्न गतासि। मादृशस्य बांधवजनस्य पीडागमः दुःखप्राप्तिस्त्वया न ज्ञायते। वापीं स्नातुं गतासीति कुतोवगमः इत्याकांक्षायामाह। स्तनयोः तटं स्थलं निःशेषं यथा तथा च्युतं चंदनं यस्मात्। अधरश्च नितरां मृष्टोऽपगतो रागो यस्य। नेत्रेच दूरं अत्यर्थं अभिद्यमानाञ्जने। तथा तन्वी कृशा इयं तनुः संजातरोमांचा च। अत्राधमपदसहायानां व्यंजकत्वमभिप्रेत्याह **अत्रेति**। तत्रैव तात्पर्यात्प्राधान्यं। गाढालिंगनेन च्युतं नतु क्षालितं, चुंबनेन नितरां मृष्टो नत्वीषच्चुंबनेन। अत्यर्थमनंजने न त्वीषत्। तनुत्वे म्लानत्वे संति पुलकितत्वं नतु पुलकितत्वमात्रं। दूतीमप्युपभुक्तवानित्यधमत्वं। अत्र स्नातुं गतासीति विधेः काका निषेधप्रतीतेः, न पुनर्गतासीति निषेधात् काका तत्रैव गतासीति विधिप्रतीतेर्वाच्याद्व्यंग्यस्य चमत्कारः। उत्तमकाव्यं सोदाहरणं लक्षयित्वा मध्यमकाव्यस्य लक्षणमाह **अतादृशीति**। अतादृशीत्यस्यार्थमाह **वाच्यादिति**। व्यंग्ये वाच्याच्च अतादृशि अनतिशयिनि सति काव्यं मध्यमं तदेव गुणीभूतव्यंग्यं इति कथितमित्यनुषज्यते। तस्योदाहरणमाह। **ग्रामतरुणमिति** कश्चित्कंचित्प्रत्याह। ग्रामशब्देन तत्र एवैकोतिशयेन कामुक इति द्योत्यते। नववंजुलमंजर्य्या संयुक्तकरं मुहुर्मुहुः पश्यंत्यास्तरुण्या नितरां मुखकांतिर्म्लिना भवति। अत्र भवतीति वर्त्तमानव्यपदेशेन वैवर्ण्यस्याविरामः सूच्यते। स्वयं संकेतकरणात् स्वस्य तत्रागमनात् पुरुषस्य तत्र गमनाच्च मुखवैवर्ण्यमित्यर्थः। अत्र गुणीभूतं व्यंग्यं किमित्याकांक्षायामाह **अत्रेति**। व्यंग्यं नववंजुलमंजरीत्यादिपदेनेत्यर्थः। तदपेक्षया व्यंग्यापेक्षया

कामुकदर्शनेन कामिन्याः मुखविकाशस्य संभाव्यस्य विरोधस्यैव चमत्कारित्वात् । अधमकाव्यं लक्षयति **शब्दचित्रमिति** । चित्रशब्दार्थमाह **चित्रमितीति** । गुणा माधुर्यादयस्ते रसधर्मा अपि उपचारात् शब्दगुणा अर्थगुणा इत्युच्यते । तथा च वक्ष्यति ‘ गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मते’ति । शब्दालंकाराः अनुप्रासादयः अर्थालंकारा उपमादयः । तैर्युक्तं । अव्यंग्यमित्यस्यार्थमाह **अव्यंग्यमिति** । अर्थो व्यंग्यरूपः । अवरं अधमं । अव्यंग्यमधममित्येतावल्लक्षणमितरद्विभागपरं । तत्र शब्दचित्रमुदाहरति **स्वच्छंदेति** । मंदाकिनी वः मंदतां जडतां अह्नाय क्षिप्रं भिद्यात् अपनयतु । कीदृशी गंगा । स्वच्छंदेन स्वेच्छया । उच्छलंत्यः । अच्छा निर्मलाः । कच्छदेशेषु जलप्रायदेशानिभ्रस्थलेषु । च्छातेतराः स्थूलाः । अंबुच्छटाः जलकल्लोलास्ताभिर्मूर्च्छन्नश्यन्मोहो येषां तैर्महर्षिभिर्हर्षेण विहितं स्नानमाह्निकं च यस्यां सा । पुनः कीदृशी । उद्यंतः उदाराः बहवः दर्दुराः मंडूका यासु ताश्च ता दर्यश्च ताभिः दीर्घेषु अदरिद्रेषु समृद्धेषु द्रुमेषु द्रोहोद्रेको येषां ते च ते महोर्मयश्च तैर्मेदुरः अधिको मदो यस्याः । अत्र वृत्त्यनुप्रासेन वैचित्र्यं । यद्यपि मंदाकिनीविषयो रत्याख्यो भावो व्यंग्योस्ति तथापि अनुप्रासे कवेस्तात्पर्यात्तिरोधीयते । अत्र ओजोलक्षणे व्यंग्ये प्रतीयमाने सत्यपि काव्यस्य गुणाव्यभिचारात्तद्व्यतिरिक्तस्यैव व्यंग्यस्य प्रतीयमानत्वं विवक्षितं । अन्यथा काव्यत्वस्यैव हानिः । वाच्यचित्रमुदाहरति **विनिर्गतमिति** । यदृच्छयाप्यात्ममंदिरात् विनिर्गतं यं उपश्रुत्य अमरावती ससंभ्रमेण इंद्रेण द्रुतं पातिता अर्गला यस्यां एवंविधा सती भयेन निमीलिताक्षी (व भा) ति । कीदृशं आश्रितानां बहुमानं ददाति रिपूणां चाभिमानं दातीति वा मानदं । अत्र उत्प्रेक्षारूपे अर्थालंकारे कवेस्तात्पर्यात्संतो धीरादयो व्यंग्यास्तिरोधीयन्ते । **इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसरस्वतीतीर्थविरचितायां काव्यप्रकाशटीकायां प्रथम उल्लासः ॥**

द्वितीय उल्लासः ।

प्रथमोल्लासे शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तं तत्र कतिविधः शब्दः कतिविधो वार्थ इत्याकांक्षायां तद्विभागप्रतिपादनपरत्वेन उत्तरश्लोकमवतारयति **क्रमेणेति** । उद्देशक्रमेण स्वरूपं विशेषरूपं विभागमित्यर्थः । नन्वर्थशास्त्रादौ व्यंजकशब्दव्यवहाराभावात् कथं त्रैविध्यमित्याशंक्य श्लोकगतात्रशब्दार्थमाह **अत्रेतीति** । व्यंग्यस्यैव रसस्य प्रतिपादके काव्ये व्यंजकशब्दोऽवश्यंभावीति त्रैविध्यमुचितमिति भावः । वैयाकरणैः स्फोटं प्रति शब्दस्य व्यंजकत्वश्रवणात्काव्यग्रहणमुपलक्षणं । ननु विभागानंतरं वाचकादीनां लक्षणं वाच्यं तत्परित्यज्य वाच्यादय इत्यादिना अर्थविभागः कथं क्रियत इत्याशंक्य शब्दविभागानंतरं तत्सहचरितार्थविभागं जिज्ञासमानस्यावश्यवक्तव्यत्वेन तदनंतरं साक्षात्संकेतितमित्यादिना कथयिष्यतीत्याह **एषामिति** । तदर्थाः तेषां वाचकादीनामर्थाः । क्रमेण वाच्यलक्ष्यव्यंग्या इत्यर्थः । कैश्चिद्वादिभिरन्यस्तात्पर्यार्थोप्यंगीक्रियत इत्याह **तात्पर्यार्थोपीति** । केषुचिन्मतेषु । एतदेव स्पष्टयति **आकांक्षेत्यादिना** । आकांक्षा प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा । साकांक्षानां योग्यानामेकबुद्ध्युपारूढत्वं संनिधिः । योग्यता बाधकप्रमाणविरहः । एतादृशां जात्यादिर्जातिरेवेत्यादि वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये संकेतग्रहणमात्रप्रतीयमानात्पदार्थादाकांक्षादिकारणत्रयेण प्रतीयमानो विशेषवपुर्भिन्नस्वरूपः पदार्थव्यतिरिक्तो वाक्यार्थोपि स्फुरति । शब्दार्थव्यतिरिक्तो वाक्यार्थोपि न पदार्थः । पदार्थवाक्यार्थयोर्भिन्नत्वेन प्रतीयमानत्वादिति प्रमाण-

मुक्तं । गामानय शुक्लां दंडेनेत्यादौ पदानि स्वार्थमभिधाय अन्वितानि भवंतीति ये वदन्ति तेऽभिहितान्वयवादिनः । बहुवचनेनायमेव पक्षः प्रामाणिक इति सूचितं । अभिहितान्वयवादिन इत्यनेन सूचितं पक्षांतरमाह । **वाच्य** इति । पदानि अन्वितानि भूत्वा पश्चाद्विशिष्टमर्थं कथयंतीति यो वदति सः अन्विताभिधानवादी तस्य मतमित्यनुषज्यते । अत एव वाक्यार्थो वाच्यः । एकवचनेनास्याप्रामाणिकत्वं । व्यंजकस्यैव काव्योपयोगित्वादितरयोरुपादानं किमर्थमित्याशंक्याह **सर्वेषामिति** । वाच्यलक्ष्यव्यंग्यानां । व्यंजकत्वमिष्यते । **प्रायश इति** । सर्वदा अपि शब्दात् वाच्यत्वादिकं । वाच्यलक्ष्ययोरर्थयोर्व्यंजकत्वेन तत्प्रतिपादकयोः शब्दयोरपि परंपरया काव्योपयोगादुपादानं युक्तमिति भावः । वाच्यादीनां व्यंजकत्वं क्रमेणोदाहरति **तत्रेति** । काचिद्दत्तसंकेता तत्र जिगमिषुः व्याजोक्त्या श्वश्रूं प्रति कथयति **मातरिति** । अनेन सुखानुज्ञानार्था प्रियोक्तिः । घरोवअरणं गृहोपकरणं तंडुलादि । अनेनावश्यकर्त्तव्यत्वं सूच्यते । हु खलु । णत्थित्ति नास्तीति । साहिअं कथितं । तुमए त्वया । अनेन मया व्याजो नोत्पादित. इति सूच्यते । ता तस्मात् । भण अनेन प्रेरणार्थः सूच्यते । किं करणिज्जं किं करणीयं । एमेअ एवमेव । वासरो वासरः ठाइ तिष्ठति । अनेन सायंकाले मम पतिव्रताया गमनेऽचित्तं इत्यात्मनः शुद्धत्वं द्योत्यते । त्वरया प्रेरयति वा । अत्र किं व्यंग्यं इत्याकांक्षायामाह **अत्रेति** । प्रमाणांतरावगतव्यभिचारिणीरूपवक्तृवैशिष्ट्यात् वाच्यार्थो व्यंजक इत्यभिप्रायः । काचिन्नायका स्वप्रियोपभुक्तां दूतीं प्रत्याह । सहि सखि । मज्झकए मम कृते । सुहअं सुभगं । **साहेन्ती साधयन्ती** प्रार्थयमानेत्यर्थः । णिच एदादेः इति सूत्रेण णिच् स्थाने अदादेशपक्षे साहन्तीत्यपि पाठांतरं । खणेखणे क्षणेक्षणे । दुम्मिआ दूना । असि । सम्भावणेहकरणिज्जसरिसअं सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं । दाव तावत् । विरइअं विरचितं । तुमए त्वया । अत्र लक्ष्यं किं व्यंग्यं च किमित्याकांक्षायामाह **तत्रेति** । वाक्यस्य विपरीतलक्षणया शत्रुत्वं लक्ष्योर्थः । स च श्रोत्रीरूपबोद्धव्यविशेषाद्व्यंजक इत्यर्थः । काचित्कामुकं प्रति संकेतस्थलमेतदित्यभिप्रायेणाह । उअ पश्य । णिच्चलणिप्फन्दा निश्चलनिस्पंदा । वलाआ बलाका । भिसिणीपत्तम्मि बिसिनीपत्रे । रेहइ राजते । केव । णिम्मलमरगअभाअणपरित्थिआ निर्मलमरकतभाजनप्रतिष्ठिता । शंखशुक्तिव्व शंखशुक्तिरिव । चलनं शारीरो व्यापारः स्पंदोऽवयवव्यापारः इति न पौनरुक्त्यं । मरकतेत्यादिना न केवलं वर्णसाम्यं किंतु अचेतनत्वेन निष्क्रियत्वं च । अत्र व्यंग्यस्य व्यंजकत्वं दर्शयति **अत्रेति** । निःस्पन्दत्वेन वाच्येन विश्वासयुक्तत्वं व्यंग्यं । तेन जनरहितत्वं व्यज्यते । फलितमाह **अत इति** । प्रकारांतरेण आश्वस्तत्वस्य व्यंजकत्वमाह **अथवेति** । यदि त्वमत्राभूः तर्हि बलाकाया विश्वस्तत्वं नोपपद्यत इति भावः । अर्थस्वरूपकथनानन्तरं प्रागुद्दिष्टवाचकादीनां उपलक्षणावसर इति उत्तरं श्लोकमवतारयति**वाचकादीनामिति** । यः अर्थमभिधत्त इत्युक्ते लाक्षणिकादावतिव्याप्तिः तदर्थं संकेतितं इति । एवमप्यन्विताभिधानवादे गंगायां घोष इत्यादौ मुख्यार्थव्यवहिते तटादावपि संकेतसद्भावात्तत्रैवातिव्याप्तिरित्यत्र आह **साक्षादिति** । तावत्युच्यमाने एद्दहमित्यादौ चेष्टायामतिव्याप्तिः तत्परिहाराय शब्दप्रस्तावात् **यः शब्द** इति द्रष्टव्यं । यस्मिन्पक्षे लक्ष्ये संकेताभावः तत्र संकेतितमर्थं योभिधत्ते इत्येकं लक्षणं, यः साक्षादभिधत्ते इति द्वितीयं । अभिधत्त इति प्रतिपादयतीत्यर्थः । नत्वभिधया बोधयतीति अभिधया प्रतिपादको वा वाचकव्यापारोभिधेत्यन्योन्याश्रयप्रसंगात्, संकेतविप्रतिपत्तिं निराकुर्वन् श्लोकं व्याकरोति **इहेत्यादिना** । इह लोकव्यवहारे । अगृहीतसंकेतस्याप्यर्थमात्रप्रतीतिरस्तीति तन्निवृत्तये विशेषग्रहणं । संकेतो नाम शब्दार्थयोः संबंधा-

वधारणं । शब्दस्य संकेतितार्थाभिधायकत्वं सकलसंकेतितार्थज्ञानमंतरेण न संभवतीति संकेतितमर्थं विभजते **संकेतित इत्यादिना** । संकेतविषयः कृतः संकेतितः । आदिशब्देन गुणक्रियायदृच्छा-शब्दा गृह्यंते । ननु व्यक्तिरेव संकेतितार्थो युक्तः अर्थक्रियाकारित्वेन पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यत्वा-दित्याशंक्याह **यद्यपीति** । ननु सर्वासु व्यक्तिषु संकेतः कतिपयासु वा । तत्राद्यं । निराकरोति **आनंत्या-दिति** । द्वितीयं निराकरोति **व्यभिचारादिति** । व्यभिचारः संकेतितार्थव्यतिरिक्तेपि गवि गोव्यवहारः । इतिशब्दः तद्युक्तेर्व्यक्तिरित्येव न व्यवह्रियेतेत्यर्थः । चकारः उक्तदोषसमुच्चयार्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति **तदुपाधाविति** । तस्या व्यक्तेरुपाधिर्विशेषणं जात्यादौ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं इत्यर्थः । जात्यादीनां भेदं वक्तुं उपाधिं विभजते **उपाधिश्चेति** । वस्तुधर्मो वस्तुनो नैसर्गिको धर्मो वक्त्रा स्वेच्छया आरोपितो धर्मः । वस्तुधर्म्ममपि विभजते **वस्तुधर्म** इति । सिद्धमपि विभजते **सिद्धोपीति**। आद्यः पदार्थस्य **प्राणप्रद** इति । प्राणप्रदां जातिं विना वस्तुनः स्वरूपमेव न सिद्ध्येदित्यर्थः । जातेः प्राणप्रदत्वे संमतिमाह **उक्तं हीति** । स्वरूपेण पिंडमात्रेण गौर्गौरिति व्यवहर्त्तुं न शक्यते अतिप्रसंगात् । नाप्यगौरिति व्यवहर्तुं अगोव्यावृत्तत्वात् । अतो गोत्वजातियोगादेव । पदार्थस्य प्राणप्रद इव । प्राणप्रदां जातिं विना वस्तुनः स्वरूपमेव न सिद्ध्येदित्यर्थः । शुक्लादेर्गुणस्य विशेषाधानहेतुत्वं कथयति **शुक्लादिना हीति** । अनेन उत्पन्नस्य द्रव्यस्य पश्चाद्गुणेन विशेषणमिति दर्शितं । अतो जातिगुणयोर्महान् भेदः । साध्यस्य लक्षणमाह **साध्य इत्यादिना** । पूर्वापरीभूताः अधिश्रयणादयोऽवयवाः अस्याः पचनादिक्रिया तद्रूपः । **वक्तृयदृच्छेत्यादिना** उक्तं चतुर्थमुपाधिं विशदयति **डित्थादीति** । स्वरूपं स्फोटस्वरूपं अंत्यवर्णबुध्या नितरां ग्राह्यं पूर्वपूर्वबुध्या तु ईषद्ग्राह्यं । अंत्यबुध्या स्फुटतरावभासनात् संहृतक्रमं स्फोटस्यैकत्वाद्वा संहृतक्रमं । इतिशब्दो हेतौ द्वितीयस्तु जात्यादिविभागपरिसमाप्तिद्योतकः । उक्तेर्थेसम्मातिमाह **गौः शुक्ल इति** । प्राणप्रदत्वं नाम जातिलक्षणं काणादैर्गुणत्वेन पठितेष्वणुत्वा-दिषु अतिव्यापकमित्याशंक्यते । तेषां संकेतमात्रं तत् । वस्तुतस्तु परमाणुव्यवहारः परमाणुत्व-जातियोगादेवातो नातिव्यापकमित्याह **परमाणुत्वादीनामिति** । अथवा विशेषाधानहेतुर्गुण इत्यव्यापकं लक्षणं अणुमहद्दीर्घ ह्रस्वं चेति कणादेन गुणत्वेनाभिमतानां अणुत्वादीनां नित्यत्वेन विशेषाधायकत्वाभावादित्याशंक्य तेषां वस्तुतो गुणत्वाभावान्नाव्यापकत्वमित्याह **परमाणुत्वादी-नामिति** । परमाण्वादीनामिति पाठे भावप्रधानो निर्देशः । नन्वेकत्वाज्जातेरुपाधित्वमस्तु गुणादी-नामुपाधित्वे प्रतिवस्तुभिन्नत्वादानंत्यादिदोषास्तदवस्था इत्याशंक्याह **गुणेति** । आश्रयभेदाद्भिन्न इव प्रतीयते परमार्थतस्तु एक एव शुक्लादिर्गुणः सर्वत्रेत्यर्थः । तदुक्तं 'कर्मैकं जातिरप्येका जगत्येकः सितो गुण' इति । एकस्योपाधिवशादनेकविधत्वप्रतीतौ दृष्टांतमाह **यथेति** । मुकुरो दर्पणः । भेद इव लक्ष्यत इत्यनुषज्यते । जात्यादिरित्येतदुपपाद्येदानीं जातिरेवेति पक्षमुपपादयति **हिमपयः इत्यादिना** । बाल्यशुकाद्युच्चारणभेदेन भिन्नेषु डित्थशब्देषु डित्थशब्दत्वं (सा) मान्यमस्ति तदेव पिंडे आरोप्यते तड्डित्थशब्दाभिधेयमित्यर्थः । अर्थेऽपि जातिमाह **प्रतिक्षणमिति** । प्रति-क्षणभिन्नेषु पिंडेपु स्वाभाविकं डित्थत्वं सामान्यमभिधेयमित्यर्थः । एतत्तु वैनाशिकमतानुसारेण प्रत्यहं कारणसंभेदात् शरीरांतरमिति वैशेषिकमतानुसारेण वा । जातिरेववेति पक्षमुपसंहरति । **इतीति** । ननु मतांतराणामपि सत्त्वात्तानि कुतो नोपन्यस्तानीत्यत आह **तद्वानिति** । जातिमान् जातिमत्तया धृतं वस्तु पदार्थ इति नैयायिकाः । अपोह इतरव्यावृत्तिः संकेत इति बौद्धैरुक्त इत्यर्थः । प्रयोजनसद्भावे गौरवमप्यंगीकार्यमित्यत आह **प्रकृतेति** । मतद्वयोपन्यासेनैव संकेतितसाकल्य-प्रतीतेर्मतान्तरोपन्यासो व्यर्थ इत्यर्थः । वाचकं शब्दमभिधाय लाक्षणिकं विवक्षन् तदुपयुक्त-

लक्षणालक्षणोपयोगित्वेन मुख्यार्थमाह **स इति** । नाभिधा समयाभावात् इत्यादौ अभिधाव्यवहार-
दर्शनाद् मुख्यार्थनिरूपणप्रस्तावे तां लक्षयति **तत्र मुख्य इति** । श्लोकस्थस्य स इत्यस्य
चार्थमाह **स इति** । **अस्येतीति** च अत्र साक्षात्संकेतिते अर्थे शब्दस्य व्यापारोऽभिधेत्येतावल्लक्षणं ।
मुख्य इति वक्ष्यमाणारोपितलक्षणापेक्षयोक्तं । अन्यथा साक्षात्संकेतितेर्थे शब्दस्य
व्यापारांतराभावान्मुख्यग्रहणमनर्थकं स्यात् । लक्षणाया लक्षणमाह **मुख्यार्थेति** ।
मुख्यार्थबाधयोगाभ्यां अन्योर्थो लक्ष्यते प्रतिपाद्यत इति यत्सा लक्षणेत्येतावल्लक्षणं ।
नन्वेवं सति यच्छब्देन लक्ष्यत्वपरामर्षः स्यात् । न ह्येषा लक्षणा । लक्ष्यत्वं लक्ष्यधर्मः लक्षणा तु
लक्षकधर्म इति चेत् न । यच्छब्देन लक्ष्यत इत्याख्यातार्थगुणीभूतं प्रतिपादनमात्रमेव परामृश्यते । प्रति-
पादनं तु प्रतिपादकधर्म एव अतो नोक्त दोषः । अथवा यत् यतो व्यापारात् अन्योर्थो लक्ष्यते सा
लक्षणा । सेति प्रतिनिर्दिश्यमानलिंगोपादानं, रूढितोवा प्रयोजनादिति लक्षणाविभागपरं । रूढि-
लक्षणा प्रयोजनलक्षणा चेति विभागः । नतु लक्षणांतर्भूतत्वं तथात्वे एकैकस्यांतर्भावेऽव्याप्तिः
उभयान्तर्भावे त्वसंभवः । लक्षणवाक्यमुदाहरणनिष्ठत्वेन व्याकरोति **कर्मणीत्यादि** । कुशान् लाति
आदत्ते इति कुशल इति मुख्योर्थो निपुणे न संभवतीत्याह **दर्भग्रहणेति** । प्रयोजनलक्षणायामपि
मुख्यार्थबाधं दर्शयति **गंगायां घोष इति** । व्याकरोति **विवेचकत्वादाविति** रूढिलक्षणायां सामी-
प्यादि (प्रयोजनलक्षणायां ?)। रूढित इत्यस्यार्थः प्रसिद्धेः प्रसिद्धः । प्रयोजनमाह **तथेति** ।
येषां पावनत्वादीनां तथा अतिशयेन न प्रतीतिः । तथातिशयेन प्रतिपादनरूपात् । आरोपिता
क्रियेत्येतद्व्याचष्टे **स इति** । यद्यपि गंगायां घोष इत्यत्र गंगाशब्देन प्रत्यायितं स्रोतस्तीरं लक्षय-
तीत्यर्थव्यापारो लक्षणा, न शब्दव्यापारस्तथापि वाच्यधर्मः वाचके शब्दे आरोप्यते । अतः शब्दो लाक्ष-
णिक इत्यर्थः । आरोपिते हेतुमाह **सांतरार्थनिष्ठ** इति । अंतरं व्यवधानं तेन सह वर्त्तते व्यवहितस्तीरादिः ।
स हि मुख्येन व्यवधीयते अतस्तीरादिविषयो व्यापारो मुख्यार्थगत एव । नतु निवृत्तव्यापार-
गंगादिशब्दगतः । अतः शब्दे न संभवतीति तत्रारोप्यत इत्यर्थः । विभागाभावाद्रूढिलक्षणामुपेक्ष्य
प्रयोजनलक्षणा विभजते **स्वसिद्धय इति** । प्रयोजनलक्षणा द्विविधा शुद्धा गौणीच । शुद्धा उपादान
लक्षणा लक्षणलक्षणा चेति द्विविधोक्ता । स्वसिद्धये पराक्षेपः इत्युपादानं, परार्थे स्वसमर्पणं इति
लक्षणं । उपादानलक्षणामुदाहरणमुखेन व्याकरोति **कुंता इति** । ततः कारणात्कुंतानामात्मोपादाने-
नैव प्रवृत्तत्वादुपादानलक्षणा अजहत्स्वार्थेत्यर्थः । अत्र प्रयोजनं बाहुल्यप्रतीतिः । कुन्तिनः प्रविश-
न्तीत्युक्ते कुन्तानां बाहुल्यप्रतीतिर्न स्यात् । केचित्तु गौरनुबंध्य इत्यादिकं उपादानलक्षणाया
उदाहरणमाहुः तन्मतं दूषयितुमनुवदति **गौरिति** । श्रुतेः प्रभुसंमिततया बंधनस्यावश्यकर्त्तव्यतां
दर्शयति **श्रुतीति** । स्वबंधनसिध्यर्थं जात्या (व्यक्तिराक्षिप्येत ?)।(अभिधा) व्यक्तिरूपं विशेष्यं धर्मिणं
न गच्छेत् । कुतः विशेषणे जातिरूपे धर्मे क्षीणशक्तिः विरतव्यापारा इति परमतमनूद्य तदसंगतमिति
प्रतिजानीते **इतीति** । तत्र हेतुमाह **नह्यत्रेति** । कुंताः प्रविशंतीत्यत्र बाहुल्यप्रतीतिवत् अत्र न
किंचित्प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । तर्हि रूढिः स्यात्तत्राह **नचेति** । निर्वचनाभावरूपबाधाभावादित्यर्थः । यद्येवं
बाढं तर्हि व्यक्तिप्रतीतिरत आह **व्यक्तीति** । लक्षणांविना(अविना)भावेनैवाक्षेप इत्यत्र उदाहरणा-
न्याह **यथेति** । प्रविश गृहं, पिंडीं भक्षयेत्यर्थः । पीनो देवदत्त इत्यत्रापि लक्षणां विनाविनाभावेनै-
वाक्षेप इत्याह **पीन इति** । यद्यपि भोजनाभावसाहितं पीनत्वमनुपपन्नं, रात्रिभोजनस्य पीनत्वस्य
च कार्यकारणसंबंधः, दिवाभोजनरहितोऽप्ययं दीन इति पुरुषवैशिष्ट्याादि प्रयोजनं च विद्यते
तथापि श्रुतार्थापत्तेर्विषयत्वेन मुख्यार्थबाधासंभवान्नेयं लक्षणेत्याभिप्रायः । दृष्टः श्रुतो वार्थोन्यथा
नोपपद्यत इति तदुपपादकार्थकल्पनमर्थापत्तिः । उपादानलक्षणां निरूप्य लक्षणलक्षणामुदाहरति

गंगायामिति । सूत्रस्थं परार्थमित्येतद्व्याकरोति **तटस्येति** । स्वसमर्पणमित्येतद् व्याकरोति **गंगाशब्द इति** । स्वसमर्पणं नाम जहत्स्वार्थत्वं । लक्षणेन स्वार्थसमर्पणेन उपलक्षणाल्लक्षणेत्यर्थः । शुद्धैवेत्येतद्व्याकरोति **उभयरूपेति** । शुद्धत्वे हेतुमाह **उपचारेणेति** । भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरैक्यारोपणमुपचारः यथा गौर्वाहिक इत्यत्र । अमिश्रत्वमेव प्रतिपादयति **अनयोरिति** । उपादानलक्षणस्वरूपयोर्भेदयोः लक्ष्यस्य तीरादेर्लक्षकस्य गंगादेर्भेदरूपं पूर्वोक्तोपचारलक्षणं ताटस्थ्यमिह नास्तीत्यर्थः । ताटस्थ्याभावेनैव प्रयोजनसिद्धिं सिसाधयिषुः अन्वयं तां च दर्शयति **तटादीनामिति** । प्रतिपादने कृते तत्त्वप्रतिपत्तिरभेदज्ञानं भवतीति शेषः । तेन भिन्नत्वेन प्रतीयमानत्वं निरस्तं । तस्यां च सत्यां अत्यंतपावनत्वादिप्रयोजनसिद्धि. । व्यतिरेकं दर्शयति । गंगासंबंधमात्रप्रतीतौ मुख्यशब्दात् लक्षणाया विशेषाभावान्न प्रयोजनसिद्धिरित्येवमुपचारेण (अ?) मिश्रत्वमित्यनयोरित्यादिग्रंथं व्याकुर्वंति तदसंगतं । भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरैक्यारोपणरूपोपचारामिश्रितत्वस्य गौरयमिति साध्यवसानभेदे विद्यमानत्वेन तस्यापि शुद्धत्वप्रसंगात् । ननु तत्र गुणयोग एवोपचारः । अत्र पूर्वोक्त एवोपचारस्तदमिश्रत्वं शुद्धत्वमिति चेत् शुद्धत्वे अनुगतनिमित्ताभावप्रसंगात् । नन्वैक्यारोपणमुपचारस्तदमिश्रत्वं शुद्धत्वमिति चेत् आयुर्घृतं आयुरेव वेदमिति वक्ष्यंमाणयोः शुद्धयोः सारोपासाध्यवसानभेदयोरारोपिततादात्म्ययोः शुद्धत्वाभावप्रसंगः । तस्मादेवं व्याख्यानं कर्त्तव्यं । उपचारो नाम गुणयोगस्तदमिश्रत्वं शुद्धत्वं । अतएव वक्ष्यमाणौ गौर्वाहीको गौरयमिति सारोपासाध्यवसानभेदौ । जाड्यमान्द्यादिना गुणेन मिश्रत्वात् । अनयोर्लक्षणलक्षणोपादानव्यतिरेकेण भेदकान्तरमस्तीति कश्चित्तन्मतं दूषयति **अनयोरित्यादिना** । गंगायां घोष इत्यत्र लक्षकं तटस्थं । ताटस्थ्यं नाम लक्षकस्य स्रोतसः गंगाशब्दबोध्यकोटिनिवेशाभावः । कुंताः प्रविशंतीत्यत्र लक्ष्यं तटस्थं । लक्ष्याणां कुन्तिनां ताटस्थ्यं नाम कुंतशब्दबोध्यकोटिनिवेशाभावः । प (रं ?) तु ताटस्थ्यं अनयोर्भेदयोर्भेदरूपं भेदकं न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **तटादीनामिति** । प्रतिपादने कर्त्तव्ये प्रयोजनसिद्ध्यर्थं तादात्म्यप्रतीतिरंगीकर्त्तव्या । तथा च ताटस्थ्यं नास्तीत्यर्थः । तादात्म्यप्रतिपत्तौ प्रयोजनसिद्धिरित्यन्वयमाह **तत्त्वप्रतिपत्तौ हीति** । व्यतिरेकमाह **गंगेति** । संवध्यत इति संवंधं तीरं कर्म्मणि यत्र तन्मात्रप्रतीतावित्यर्थः । नन्वस्मिन्पक्षे जहत्स्वार्थरूपस्य लक्षणस्य तुल्यत्वात् लक्षणलक्षणासाध्यवसानलक्षणयोः को भेदः । अयं भेदः । गौणे साध्यवसाने सादृश्यनिबंधनत्वं, लक्षणभेदे तु तदभावः । शुद्धेपि साध्यवसाने आयुरेवेदमित्यादौ आरोप्यमाणगतस्य पा(जी?)वनत्वादेः फलरूपत्वमित्यर्थः । प्राभाकरास्तु लक्षणावृत्तेर्गौण्याश्च भेदं कथयन्ति तन्मतं निराकुर्वन् उपचारमिश्रां चतुर्भेदत्वेन निरूपयितुमाह **सारोपेति** । तथाशब्दः समुच्चये । सारोपेति लक्ष्यनिर्देशः । अन्येति शुद्धलक्षणातो भेदः । तमेव भेदं तुशब्दद्योत्यं दर्शयति । **अनपह्नुतभेदाविति** अनपह्नुतभेदावित्यनेन साध्यवसानाया भेदं दर्शयति । सारोपत्वनिर्वाहाय तथाशब्दद्योत्यमर्थमाह **सामान्याधिकरण्येनेति** । मिश्रलक्षणाया एव भेदांतरमाह **विषय्यंतरिति** । व्याकरोति **विषयिणेति** । निगीर्ण इति आत्मपरिशेषीकृततादात्म्य इति यावत् । निगरणेन विषयविषयिणोरभेदप्रतिपत्तिरध्यवसानं तेन सह वर्त्तत इति साध्यवसानिका । अनयोरेव प्रत्येकं द्वैविध्यं दर्शयति **भेदाविमाविति** । सादृश्याद्गौणौ संबंधान्तरतः शुद्धौ । व्याकरोति **इमाविति** । गौर्वाहीक इति सारोपा गौणी । वाहीको नाम देशविशेषः तत्रत्यः पुरुषोपि वाहीकः । गौरयमिति साध्यवसाना गौणी । अत्र वाहीकादौ गवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते वादिनां प्रतिपत्तिं दर्शयति **अत्र हीति** । स्वस्य गोशब्दस्यार्थो गोत्वं पिंडाकृतिर्वा तत्सहचारिणा गोशब्देन लक्ष्यमाणः

परार्थो वाहीकादिः । गोशब्दः वाहीकशब्देन सह अनुपपद्यमानः सामानाधिकरण्येन बाधित-मुख्यार्थः सन् स्वाभिधानपुरःसरं स्वार्थसहचारिजाड्यादिगुणान् लक्षयित्वा तानेव निमित्तीकृत्य तत्सदृशवाहीकगुणद्वारेण वाहीके उपचारितस्तमभिधत्त इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे प्रवृत्तिनिमित्तस्य लक्ष्यमाणत्वं । व्यधिकरणत्वं । गोशब्दास्यासंकेतितवाहीकार्थाभिधायकत्वं चेति त्रितयमयुक्तं इत्यरुच्या पक्षांतरमाह **स्वार्थसहचारीति** । गोशब्दाभिहितार्थो गवादिः स्वसमवेत-जाड्यादिगुणाभेदेन वाहीकगतान् गुणान् लक्षयति । नतु गोशब्दो वाहीकमभिधत्त इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे लक्षकस्य गोशब्दार्थस्य लक्ष्यस्य वाहीकगतजाड्यादेश्च संबंधो न संभवति । गुणैक्यं संबंध इति चेत् न । विकल्पासहत्वात् । तत्किं तुल्यगुणत्वं तुल्यगुणवत्त्वं वा । नाद्यः लक्षकस्य गवादेर्द्रव्यत्वेन गुणत्वाभावात् , नापि द्वितीयः लक्ष्यस्य जाड्यदेर्गुणत्वेन गुणवत्त्वाभावात् । किं च जाड्यादिगुणमात्रप्रतीतौ गौर्जाड्यमिति प्रयोगप्रसंग इत्यरुच्या स्वाभिमतमदुष्टं पक्षमाह **साधारणेति** । गोवाहीकयोः साधारणा गुणा जाड्यादयस्तदाश्रयणरूपेण संबंधेन गोशब्दो वाहीकं लक्षयतीत्यर्थः । अत्राह गवादिशब्दप्रवृत्तौ साधारणाश्रयत्वं निमित्तं अतो नोक्तदोषावकाशः । उक्तेर्थे संमतिमाह **उक्तंचेति** । अभिधेयेन स्रोतसा संबद्धस्तटादिस्तत्प्रतीतिस्तत्प्रत्यायकत्वं स्रोतसो धर्मः । उपचारामिश्रत्वेन शुद्धा लक्षणेत्यर्थः । उपचारमिश्रां गौणीमाह **लक्ष्येति** । पद्यार्धं प्रथमे पक्षेपि गवादावेव लक्ष्यमाणैर्द्वितीये तु वाहीकादौ वृत्तिर्गौणी लक्षणेति स्वमत-संमतित्वेन व्याकर्त्तव्यं । तु शब्दो विशेषद्योतकः । अविनाभावपदं व्याकरोति **अविनाभाव** इति । येन विना यन्न भवति तन्नांतरीयकं । अंतरं विना तन्न भवन्नांतरीयकं । गेहादित्वाथः स्वार्थेकः । एवं संबंधमात्रांगीकारे दोषमाह **तत्त्वेहीति** । अविनाभावेंगीकृते सतीत्यर्थः । मंचानामचेतनत्वेन मुख्यार्थक्रोशनस्यासंभवेन सिद्ध्यर्थं पुरुषलक्षणे कृते सा न स्यात् । मंचपुरुषयोरविनाभावाभावा-दित्यर्थः । अविनाभावांगीकारे दोषांतरमाह **अविनाभावे** चेति । गौरनुबंध्य इत्यादिप्रस्तावे उक्तमित्यर्थः । आयुर्घृतमिति शुद्धसारोपस्योदाहरणं आयुरेवेदमिति शुद्धसाध्यवसानस्यो-दाहरणमिति दर्शयन् पद्यस्थं संबंधांतर इत्येतद्व्याकरोति **आयुर्घृतमिति** । प्रथमादिशब्दात् इंद्रार्था-स्थूणा इत्यादि । द्वितीयात् तादर्थ्यादिगुणाभावेन शुद्धत्वात्कथं मिश्रितत्वं तत्राह **एवमादाविति** । गुणाभावेन शुद्धत्वेपि आयुषः करणे घृते कार्यकरणभावसंबंधपूर्वकत्वेन कार्यभूतायुष्युपचारेण प्रवृत्ते आरोपाध्यवसाने इत्युपचारमिश्रत्वमित्यर्थः । शुद्धभेदाभ्यां सकाशाद्गौणभेदयो(र्विशेषं) दर्शयति **अत्रेति** । गौर्वाहीको, गौरयमित्यनयोरुदाहरणयोर्गोवाहीकयोर्भेदेपि प्रथमे गोभूयस्त्वप्रतीतिर्द्वितीये सर्वथाऽभेदावगमः प्रयोजनं । गौणभेदाभ्यां शुद्धभेदयोर्वैलक्षण्यं दर्श-यति **शुद्धेति** । तत्र आयुर्घृतमित्यत्र वैलक्षण्येन क्षीरादिवैसादृश्येन, आयुरेवेदमित्यत्र घृतं क्षीरादिवत् आयुष्यं न व्यभिचरतीति अव्यभिचारेण कार्यकारित्वमिति विवेकः । कार्यकारणभावादिलक्षणेत्यत्र आदिशब्दसंग्राह्यान्संबंधानाह **क्वचिदित्यादि** । उपचारो व्यवहारः । तदुदाहरति **यथेति** । अत्रेष्टार्थप्रदायकत्वं व्यंग्यं । राजकीयः पुरुषो राजेत्यत्रानुलंघ्यशासन-त्वादिकं व्यंग्यं । हस्तावयवेन हस्तव्यापारं विदधति सामर्थ्यादि व्यंग्यं । तच्चेत्यत्र तत्कर्मनिपुण-त्वादि व्यंग्यं । सुखावबोधार्थमुक्तभेदान्परिगणयति **लक्षणेति** । लक्षणा प्रयोजनलक्षणेत्यर्थः । तेन उक्तप्रकारेण । अनंतरोक्तं भेदचतुष्टयमेव प्रतीयते कथं षड्विधेत्याशंक्य व्यवहितं भेदद्वयं स्मारयति **आद्येति** । तेन षड्भेदा उपादानलक्षणा (लक्षणलक्षणा), गौणसारोपा, गौण साध्यवसाना, शुद्धसारोपा, शुद्धसाध्यवसाना चेति । व्यंग्यरहिता रूढिलक्षणा एका । उक्तंषड्विधा

प्रयोजनलक्षणा गूढागूढव्यंग्यत्वेन द्वादशविधा। एवं लक्षणायास्त्रयोदशविधत्वं दर्शयति **साचेत्या-**
दिना। प्रयोजनलक्षणायाः नियमेन व्यंग्यसहितत्वं प्रतिपादयति **प्रयोजनं** हीति। लक्षणायाः
प्रकृतत्वात् तच्चेत्यसंगतमित्याशंक्याह **तच्चेति** । अन्विष्यमाणं यद्विद्वद्भिरेव प्रतीयते तद्गूढं।
प्रयोजनलक्षणायाः गूढव्यंग्यमुदाहरति **गूढं यथेत्यादिना** । कश्चिद्युवा कांचिद्युवतिमालो-
क्याह। चंद्रवदनाया वपुषि तारुण्यस्योद्गमो मोदते उज्जृभते । तमेवोद्गमं दर्शयति
मुखमिति । विकासेन पुष्पधर्मेण तत्रासंभवता असंकुचितत्वसंबंधा(त्सा)तिशयत्वं लक्ष्यते, सौर-
भादि व्यंग्यं। स्वाधीनकृतं चक्रत्वं येन तत्प्रेक्षणं, वशीकरणेन चेतनधर्मेण स्वाभिमतविषये
प्रवृत्तिरूपेण संबंधेन स्वाधीनत्वं लक्ष्यते, उचितपुरुषाभिलाषित्वं व्यंग्यं । बहुविलासागतिर्गमनं,
अत्र समुच्छलितत्वेन उद्गमरूपेण मूर्तधर्मेण कार्यकारणभावसंबंधाद्बाहुल्यं कारणं लक्ष्यते, समस्त-
तरुणहरिणवागुरत्वं व्यंग्यं संस्था मर्यादाबुद्धिः। मर्यादात्यागेन चेतनधर्मेण कार्यकारणभावसंबंधा-
दस्थैर्यं लक्ष्यते। पूर्वं मौग्ध्याद्गुर्वादिसमीपे प्राणेशविषयेपि धृतमर्यादा संप्रति धाष्टर्याात्तत्याग इत्यस्थैर्यं।
अनुरागाधिक्यं व्यंग्यं। वक्षः कठिनस्तनं। मुकुलितत्वेन पुष्पधर्मेण निबिडावयत्वसंबंधात्काठिन्यं
लक्ष्यते। आलिंगनयोग्यत्वं व्यंग्यं। अंसबंधेन मांसलत्वेन उद्धुरं उत्कटं। अत्र उद्धुरत्वेन उत्कान्तधुर-
त्वेन वृषभादिधर्मेण पीनत्वसादृश्यसंबंधादुत्कटत्वं लक्ष्यते। मनोहरत्वकामाय(त)नत्वादि व्यंग्यं।
इंदुर्वदनं यस्या इत्युपचारो यदा तदा इंदुशब्दः बाधितमुख्यार्थः। स च सुवृत्तत्वादिगुणयोगाद्वदनं
लक्षयति। विरहितापोपशांतिर्व्यंग्यं। उद्गमः उदयः अंकुरादिधर्मः तरुणिम्नि अनुपपन्नः अत
उद्गमशब्दो बाधितस्वार्थः सन् नवोद्भेदसाम्यात् तारुण्यं लक्षयति, सर्वजनाह्लादकत्वं व्यंग्यं।
मोदनेन कार्यकारणसंबंधादनियंत्रितत्वं कारणं लक्ष्यते, स्पृहणीयत्वं व्यंग्यं। निमित्तांतरादपि भवता
समुच्छलनादिबाहुल्यादिना धूमादेरिव व्याप्त्यभावाल्लक्षणैवांगीकार्या । अगूढं व्यंग्यमुदाहरति
अगूढं यथेति । लक्ष्म्या अतिशयितसंबंधान् मूर्खा अपि चतुरचरित्राणां ज्ञातारः चतुरव्यापारान्
विदन्ति। कर्मणि षष्ठी। उक्तमर्थमर्थांतरन्यासेन साधयति **उपदिशतीति**। कामिनीनां तारुण्यमद
एव विलासान् शिक्षयति। एवं श्रीपरिचयोपि चातुर्यं शिक्षयतीत्यर्थः। अत्रोपदिशतीति अगूढव्यं-
ग्यमिति शेषः। उपदेशेन च अज्ञातज्ञानस्य [विशेषेण सामान्यविशेषभावसंबंधादज्ञातज्ञापनं
सामान्यं लक्ष्यते, अनायासेन शिक्षणं व्यंग्यं। उपदेशशब्देनैव शिक्षादानप्रकटनात् शिक्षारूपव्यंग्यस्य
वाच्यायमानत्वेनाचमत्कारकारित्वात् अगूढव्यंग्यत्वमित्यर्थः। स्थूलमार्गेणोक्तं वैचित्र्यमुपसंहरति
तदेवेति। तत्तस्मात् कथिता उक्ता एषा लक्षणा। रूढौ व्यंग्यरहितत्वेन प्रयोजने (गूढा) गूढव्यंग्यत्वेन च
त्रिविधेत्यर्थः। तद्व्याकरोति **अव्यंग्येति**। प्रसंगतः सावान्तरभेदां लक्षणां निरूप्य तद्द्वारा पूर्वोद्दिष्टं
लाक्षणिकशब्दं लक्षयति **तद्भूरिति**। स्याद्वाचकेति सूत्रस्थं दूरव्यवहितं शब्दं शब्दविशेष्यत्वेनानु
स्मारयति शब्द इति। तद्भूरिति व्याचष्टे **तदिति** तस्या लक्षणायाः आश्रयः। प्रवाहस्य लक्षणा-
श्रयत्वेन उपचारात्तद्वाचकोयमपि लक्षणाव्यापाराश्रय इत्यर्थः। वाचकलाक्षणिकौ शब्दौ लक्षयित्वा
व्यंजनामुखेन व्यंजकं लक्षयितुं व्यंजनास्वरूपमाह **तत्रेति** । तत्र पावनत्वादौ प्रयोजने विषय
इत्यर्थः। उत्तरसूत्रं हेतुत्वेनावतारयति **कुत इति** । यस्य प्रयोजनस्य ज्ञानार्थं लक्षणाश्रीयते।
अत्रेति तस्मिन् प्रयोजने शब्दादेवैकस्मात् ज्ञेये। अन्यथा लक्षणाया मूलहानिरेव स्यात्। एतेन
शब्दैकगम्यत्वे लक्षणोपास्तिरेव हेतुत्वेनोक्ता भवति। पद्यं व्याकरोति **प्रयोजनेति**। अपरो व्यापा-
रोऽभिधा लक्षणा वा न संभवतीत्यमुमेवार्थं प्रतिपादयति **तथाहि**। **नाभिधेत्यादि**। समयः संकेतः।
सूत्रं व्याचष्टे **गंगायामिति** । तत्पावनत्वादौ । हेत्वभावादिति सूत्रपदं व्याचष्टे **मुख्यार्थेति**।

मुख्यार्थबाधः संबंधः प्रयोजनसद्भावश्चेति हेतुत्रयं। तदभावं प्रतिपादयति तथा चेति। लक्ष्यं तटादि गंगाशब्दस्य मुख्यार्थो न अत्र मुख्यार्थे। तटादौ घोषाधिकरणत्वासम्भवरूपो बाधोपि नास्ति। एतेन आद्यो हेतुर्निरस्तः। प्रयोजनेन पावनत्वादिना तटादेर्मुख्यार्थस्य बाधोपि नास्ति। अनेन द्वितीय-हेतुर्निरस्तः। प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वाभावे हेत्वंतरमाह **नचेति**। स्खलंती बाधादित्रयसव्यपेक्षा गतिरव-बोधनशक्तिर्यस्य शब्दस्य। मुख्यार्थबाधादित्रयसव्यपेक्षत्वेन बोधकत्वं स्खलद्गतित्वमित्यभिप्रायः। सूत्रं व्याचष्टे **यथेत्यादि**। पावनत्वाद्यैरिति प्रतिपिपादयिषितैरत्यन्तपावनत्वाद्यैरित्यर्थः। पावन-त्वादीनां संबंधस्तत्टस्यास्त्येव। न च शब्दः स्खलद्गतिरिति व्याचष्टे नापि **गंगाशब्द** इति। यथायं शब्दस्तटं प्रतिपादयितुमसमर्थः बाधादित्रयसापेक्षः तथा प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थो न भवतीति व्यतिरेके दृष्टांतः। असामर्थ्यं नामान्यापेक्षत्वं। अन्यापेक्षे असमर्थ इति प्रयोगदर्शनात्। पूर्वं प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वमेव नास्तीत्युक्तं इदानीं लक्ष्यत्वेपि दूषणमाह **एवमिति**। सूत्रं व्याचष्टे **एवमपीति**। सप्रयोजनं प्रयोजनान्तरेण सहितं लक्ष्यं, तदपि प्रयोजनान्तरसहितं लक्ष्यमित्यर्थः। मूलक्षयकारिणीत्येतद्व्याचष्टे **प्रकृतेति**। एकस्या लक्षणाया असिद्धौ पूर्वपूर्वलक्षणानामसिद्धिः स्यात्ततश्च मूललक्षणाया अप्यसिद्धिकारिणीत्यर्थः। ननु न केवलं प्रयोजनं लक्ष्यते किं तु प्रयोजनसहितं तटादीत्यतो नोक्तदोषप्रसंग इत्येतच्छंकानिराकरणपरत्वे-नानन्तरसूत्रमवतारयति **नन्विति**। प्रयोजनविशिष्टस्य लक्ष्यत्वे प्रयोजनांतरं वाच्यमित्याशंक्याह **गंगायास्तट** इति। अधिकस्यार्थस्य पावनत्वादेः। चकारो भिन्नक्रमः। पावनत्वादि लक्ष्यं प्रयोजनं चेत्यर्थं। प्रतिज्ञातेर्थे उत्तरं सूत्रं हेतुत्वेनावतारयति **कुत** इति। सूत्रं व्याकरोति **प्रत्यक्षादेरिति**। ज्ञाय-तेऽनेनेति ज्ञानं प्रमाणं इत्यभिप्रेत्योक्तं। प्रत्यक्षादेरिति भाट्टमतानुसारेण ज्ञेयधर्मः फलमित्युक्तं, वैशे-षिकमतानुसारेण संवित्तिर्ज्ञातृधर्मः फलमित्युक्तं। उक्तं विशिष्टस्य लक्ष्यत्वाभावमुपसंहरति **विशिष्ट इति**। विशिष्टे लक्षणा नैवमित्येतद्व्याकर्त्तव्यमित्यशंक्याह **व्याख्यातमिति**। व्याख्यातप्रायमित्यर्थः। लक्ष्यत्वप्रयोजनत्वयोर्भिन्नविषयत्वेन तदुभयमेकस्य न संभवतीति भावः। ननु पावनत्वादयो यदि न लक्ष्यास्तर्हि कथं ज्ञायंत इत्याशंक्याह **विशेषा** इति। पावनत्वादयो विशेषाः लक्षिते तटादौ व्यंजनव्यापारेण गम्याः स्युरित्यर्थः। सूत्र व्याकरोति **तटादिति**। विलक्षणशाब्दव्यवहारादपि लक्षणाया व्यंजनस्य भेदं दर्शयति **तच्चेति**। अर्थगतव्यंजना प्रतिपादितेति उक्तानुवादपूर्वकं शब्दगतव्यंजनाप्रतिपादनपरत्वेनोत्तरं सूत्रमवतारयति **एवमिति**। अनेकार्थस्य अनेके अर्था वाच्य-त्वेन यस्य तस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्वाचकत्वे वाचिकायां शक्तौ नियमिते सति अवाच्यस्य व्यंग्यस्या-र्थस्य ज्ञानकृद्यो व्यापारः सा शब्दगता व्यंजना। संयोगादीनां वाचकत्वे संमतिमाह **संयोग** इत्यादि। अर्थविशेषस्यानवधारणेऽवधारणहेतव इत्यर्थः। सूत्रत्वभ्रमं निराकरोति **इत्युक्तदिशेति**। उक्तमार्गेण संयोगस्य निश्चायकत्वमुदाहरति **सशंखेति**। अत्र शंखादिसंयोगेन विष्णुर्निर्धार्यते। विप्रयोगस्योदाहरणं **अशंखचक्रो** हरिरिति। प्रसक्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य विष्णोरन्यत्र प्रसक्त्यभावाद्विष्णुरेवोच्यत इत्यर्थः। साहचर्यस्योदाहरणं **रामेति**। तयोः रामार्जुनयोरिव गतिर्लक्षणया विरोधः। अत्र विरोधात् परशुरामकार्त्तवीर्ययोरुभयोरपि निश्चयः। प्रयोजनस्य **स्थाणु**मिति। संसारविनाशनमीश्वरादन्यत्र न संभवतीतीश्वर एवेत्यर्थः। प्रस्तावस्य **सर्वमिति**। लिंगस्य चिह्नस्य **कुपित** इति। कुपितत्वं लिंगं समुद्रस्य कोपाभावात्। अन्यशब्दसांनिध्यस्य **देवस्येति**। **पुरारातेरिति** सान्निध्याद्देवः शिव-एवेत्यर्थः। सामर्थ्यस्य **मधुनेति**। कोकिलमदने सामर्थ्यं वसन्तस्यैव न मद्यादेरित्यर्थः। औचित्याः **पात्विति**। इष्टप्राप्तानिष्टनिवृत्त्याद्यनेकार्थत्वेपि दृष्टिप्राप्तेरेवौचित्यात्सामुख्यं। देशस्य **भातीति**। अत्र

राजधान्यां। कालस्य चित्रेति। चित्रभानुशब्दस्यानेकार्थत्वेपि दिने रवौ प्रयोगात्सूर्यवह्न्योर्निश्चयः। व्यक्तेः पुंनपुंसकादेः **मित्रमिति** । मित्रशब्दस्यानेकार्थत्वेपि सुहृद्वाचकत्वे नपुंसकलिंगः, सूर्यवाचकत्वे पुल्लिंगः । स्वरस्य उदात्तादेः **इंद्रेति** । इंद्रशत्रुः शातयिता यस्येति बहुव्रीहौ । बहुव्रीहौ प्रकृत्याः पूर्वपदमिति प्रकृतिस्वरे शेषनिपाते आद्युदात्तत्वं ततो बहुव्रीहिनिश्चयः । इन्द्रस्य शत्रुर्यः स इति तत्पुरुषे समासस्यान्त्योदात्तत्वं शेषनिपातस्तत्र तत्पुरुषनिश्चयः । उदात्ताद्यपेक्षया **वेद एव न काव्य** इत्युक्तं । मथ्नामि कौरवशतमित्यादौ काकुस्वरेणाप्यर्थावगतेरिष्टत्वात् । आदिशब्देन संगृहीतमर्थमाह **एद्दहमेत्थणिआ** । एतावन्मात्रस्तनी । एद्दहमेत्तेहिं अच्छिवत्तेहिं एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्यामुपलक्षितेत्यर्थः। एद्दहमेत्तावत्था एतावन्मात्रावस्था । एद्दहमेत्तेहिं दिअएहिं एतावन्मात्रैर्दिवसैः। अणुमहदाद्यनेकार्थाभिधायकत्वेपि एतावन्मात्रशब्दस्य अत्र प्रसारिततर्जनी(क,शिरश्चालनेनाभिनयेन दुर्बलावस्थत्वं गम्यते। बद्धमुष्टिभुजद्वयवलयीकरणेन स्थौल्यं गम्यते। मुकुलीकृतांगुलिकरद्वयस्य तिर्यक्कलनेन दिवसानां कतिपयत्वं । प्रसारितांगुलिकरयुगचालनेन बहुत्वं गम्यते। अतोभिनयोप्यनेकार्थस्य निग्राहक इत्यर्थः। उक्तानुवादपूर्वकं **अनेकेत्यादि** सूत्रं व्याकरोति **इत्थमिति**। तस्या अभिधार्थनियमनात्संयोगादिभिरित्यर्थः। शब्दगतव्यंजनमुदाहरति। **भद्रेति**। राजा कश्चिद्वर्ण्यते यस्य हस्तः सततं दोनोदकसेकसुंदरोऽभूत् । कीदृशस्य। भद्रात्मनः कुशलात्मनः। अनाक्रमणीयमूर्त्तेः । विस्तीर्णे वंशे कुले उन्नतिरभ्युदयो यस्य। कृतशरसंगस्य। अनुपप्लुता गतिर्यस्य। वैरिवारकस्य इति । मुख्यो वाच्योथः। इदानीं व्यंग्योर्थः ।यस्य हस्तः मदोदकसुभगोभूत् । परस्य उत्कृष्टस्य वारणस्य हस्तिनः। भद्रजातेः। अनाक्रमणीयस्य। विशाला वंशस्य पृष्ठवंशस्य उन्नतिर्यस्मिन्। कृतभ्रमरसंग्रहस्य। अनुपद्रुतगतेः। एवंविधस्य अत्र व्यंजनया गजप्रतीतिर्भवति। राज्ञो वाच्यत्वस्य प्रकरणेन नियमितत्वात । उक्तव्यञ्जनद्वारा व्यञ्जकशब्दं लक्षयति **तद्युक्त** इति । शब्दस्य व्यञ्जयकत्वेऽर्थस्यापि कथं व्यञ्जकतेत्यत आह **यत्स** इति । यद्यस्मात्कारणात् स शब्दः अर्थान्तरयुक्तः अर्थविशेषयुक्तः तथा व्यञ्जकोभवति अतः शब्दार्थोपि सहकारित्वेन व्यंजको मतः । अन्यथा अर्थस्यासहकारित्वे यस्य कस्यचिदर्थस्य यं कंचिदर्थं प्रति व्यंजकत्वं स्यादित्यर्थः । सूत्रस्थं तथा पदं व्याचष्टे **तथेतीति** । इति **श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसरस्वतीतीर्थविरचितायां काव्यप्रकाशटीकायां द्वितीय उल्लासः** ॥

तृतीयोल्लासः

शब्दगतां व्यंजनां प्रतिपाद्य उल्लाससंगतिप्रतिपादनपूर्वकं अर्थगतां व्यंजनां प्रतिपादयितुमारभते **अर्था इति**। व्याचष्टे **वाचकेति** । अर्थानां वाच्यादीनां व्यंजकत्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। व्यंजकत्वमेतेषां केन प्रकारेण भवतीत्याशंक्य तदुत्तरत्वेनोत्तरं सूत्रमवतारयति **कीदृशीति**। प्रतिभाजुषां विचारकाणामन्यार्थधीहेतुः व्यंग्यार्थधीहेतुः यो वाच्यादेरर्थस्य व्यापारः व्यक्तिरेव सा सा व्यंजनैव नाभिधादिः । व्यापारस्यान्यार्थहेतुत्वे हेतून्दर्शयति **वक्त्रित्यादिना**। क्वचित् वक्तृवैशिष्ट्यात्, क्वापि बोद्धव्यवैशिष्ट्यात्, प्रस्ताववैशिष्ट्यात्, देशवैशिष्ट्यात्, कालवैशिष्ट्यात् आदिग्रहणाच्चेष्टादिवैशिष्ट्यात् । वाच्यस्य व्यंजकत्वमुदाहरति **अइपिहुलमित्यादिना**। काचित्कृतोपपत्ति-

भोगा तच्चिन्तापल्लवाय सखीं प्रत्याह । सहि हे सखि । अइपिहुलं (अति) पृथुलं । जलकुंभं । घेत्तूण गृहीत्वा । तुरिअम् त्वरितं । समागदह्मि समागतास्मि । समसेअसलिलणीसासणीसहा अतः श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा । खणं क्षणं । वीसमामि विश्राम्यामि । अत्र व्यंग्यं किमित्याशंक्याह अत्र **चौर्येति**। अत्र व्यभिचारिणी वदतीति वक्तृवैशिष्ट्यं । अत्र चान्यत्र प्रमाणांतरेणासतीत्वावगमे सति प्रतिभानवंतरतटस्थस्य व्यंग्यप्रतीतिर्भवतीति द्रष्टव्यं । बोद्धव्यवैशिष्ट्याद्व्यंजकत्वमुदाहरति । **ओण्णिद्दमित्यादि** । काचिन्नायिका स्वां दूतीं निजप्रियोपभुक्तां लक्षयित्वा कथयति । सहि सखि । मह मम । मंदभाइणीये मंदभाग्यायाः । केरं कृते । ओण्णिद्दं औन्निद्र्यं । दोब्बलं दौर्बल्यं । चिन्ताअलसत्तणं अलसत्वं । सणीससिअं सनिःश्वसितं । तुहवि त्वामपि । अहह परिहवइ परिभवति । व्यंग्यमाह **अत्रेति** । इहापराधित्वलक्षणबोद्धव्याया दूत्या वैशिष्ट्यं । काकुवैशिष्ट्याद्व्यंजकत्वमुदाहरति **तथाभूतामित्यादिना** । अत्र भीमः संधिं कुर्वता युधिष्ठिरेण प्रेषितं सहदेवं प्रति कथयति । नृपसदसि द्रुपदस्य तनयां द्रौपदीं तथाभूतां दुःशासनेन विवसनीक्रियमाणां विलोक्य वल्कलधारिभिरस्माभिर्वनचरैः सह बहुकालं वने स्थितं । तदनंतरं विराटस्य गृहे अयोग्यसूपकारादिव्यापारकरणेन प्रच्छन्नं यथा भवति तथा स्थितं । एवं खिन्ने मयि गुरुर्युधिष्ठिरः खेदं कोपं भजते, कौरवेषु खेदं नाद्यापि भजति । अत्र व्यंग्यमाह **अत्र मयीति** । ननु कुपितोद्धतनायकप्रयुक्तस्य वाक्यस्य केवलानुवादकत्वायोगाद्विधौ पर्यवसानं वक्तव्यं, तच्च काकुद्योत्यार्थेन विना न सिध्यतीति वाच्यसिद्ध्यंगं काकुः, अतो गुणीभूतव्यंग्यत्वमित्याशंक्य परिहरति **न चेति** । अनुल्लंघ्यत्वेन गुरुं प्रति कोपस्यासंभवात् प्रश्नमात्रेणापि वाक्यार्थघटनात् काकोरपि प्रश्नमात्रेणैव विश्रांतिः । तथा च मयि न युक्तः कुरुषु युक्तः कोप इत्यस्य प्रकाशनात् न काकुर्वाच्यांगमित्यभिप्रेत्य हेतुमाह **प्रश्नमात्रेणे**त्यादि । मथ्नामि कौरवशतमित्यत्र भीमे न मथ्नामीत्यसंभवात् काकुर्मथ्नाम्येवेति व्यंग्यविश्रांतिद्वारा काव्यार्थमुपपादयति गुणीभूतव्यंग्यत्वात् । इह तु व्यंग्यविश्रांतिं विनैव प्रश्नमात्रविश्रांतिद्वारा काकुः काव्यार्थमुपपादयतीति न गुणीभूतव्यंग्यत्वं । तस्मात् शब्दशक्तिरेव स्वार्थाभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तकाकुसहाया सती व्यंग्यार्थप्रतीतिहेतुरित्यर्थः । वाक्यवैशिष्ट्याद्व्यंजकत्वमाह **तइआ महेत्यादि** । अत्र काचिन्नायिका निजसख्यामनुरक्तं स्वप्रियमीर्ष्यया कथयति । तइआ तदा । मह मम । गंडत्थलणिमिअं गंडस्थलनिमग्नां । दिट्ठिं दृष्टिं । अण्णत्तो अन्यतः । ण णेसि न नयसि । एण्हिं इदानीं । सच्चेअ सैव । अहं । ते अ तावेव । कवोला कपोलौ । णं न सा दिट्ठी दृष्टिः । णिमिअं निहितां । व्यंग्यमाह **अत्र मत्सखीमिति** । अत्र तदानीमन्या दृष्टिः इदानीमन्येत्येवंप्रकारस्य वाक्यवैशिष्ट्यं । वाच्यवैशिष्ट्याद्व्यंजकत्वमुदाहराति **उद्देश इत्यादि** । कश्चित्कामी कामिनीं प्रति वदति । हे तन्वि सरसकदलीपंक्तीनां शोभया अतिशयेन रमणीयः, कुंजानामाधिक्येनांकुरितो वर्द्धितो रमणीनां विभ्रमो येन एवंविधोयं नर्मदायाः प्रदेशः । किंच एतस्मिन्प्रदेशे सुरताभिलाषोद्दीपकास्ते वायवो वांति येषां अग्रे पुरस्तात् कलितः अकांडे अनवसरे कोपो येन सः कलिताकांडकोपः (मनोभूः) सरति । मानिनां मानभंगाय कुपित इत्यर्थः । व्यंग्यमाह **अत्र रतार्थमित्यादि** । अत्र उद्दीपनवातादिरूपवाच्यार्थस्य वैशिष्ट्यं । अन्यसंनिधिवैशिष्ट्याद्व्यंजकतामुदाहराति **णोल्लेइ इत्यादि** । संकेतकालप्रश्नाभिलाषिणं कामुकमुद्दिश्य सखीं प्रति काचिद्व्यभिचारिणी कथयति । मं मां । सअलम्मि सकले । घरभरम्मि गृहभरे । अणद्दमना अनार्द्रमनाः । अत्ता श्वश्रूः । णोल्लेइ प्रेरयति । जइ यदि । संझाइ संध्यायां । खणमेत्तं क्षणमात्रं । वीसामो विश्रामः । णव केवलं । होइ भवति । णव भवति न वा भवति । व्यंग्यमाह **अत्र संध्येति** ।

अत्र अन्यस्य सुरतसंकेताभिलाषिणः संनिधानवैशिष्ट्यादेवं व्यज्यते । संध्यायामवसर एवेत्युच्यमाने तटस्थस्य स्पष्टप्रतीतिर्माभूदिति न वेत्युक्तं । प्रस्ताववैशिष्ट्याद्व्यंजनामुदाहरति सुव्वईति । अत्र काचिदुपपतिं प्रति अभिसर्त्तुमुद्यतां सखीं कथयति । अज्ज अद्य । पहरमेत्तेण प्रहरमात्रेण । तुज्झ-तव । पिओ प्रियः । समागम्मिस्सदि समागमिष्यति । सुव्वइ एवं श्रूयते । एमेअ एवमेव । किंत्ति किमिति । चिट्ठसि तिष्ठसि । ता तस्मात् । सहि सखि । करणिज्जं करणीयं । सज्जेसु सज्जय । सम्यक् संपादयेति भावः । व्यंग्यमाह अत्रोपपतिमित्यादि । अत्रोपपत्यभिसरणरूपप्रस्ताववैशिष्ट्यं । देशवैशिष्ट्याद्व्यंजनामुदाहरति अन्यत्रेति । अत्र पुष्पावचयं नाटयंती मालती सखीः प्रति कथयति । यूयं पुष्पावचायं अन्यत्र कुरुध्वम् । भो सख्यः अत्र अस्मिन्प्रदेशे । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययं । अहं करोमि । अत्रैवाहं करोमीत्यर्थे हेतुमाह हीति । यस्मात् अहं दूरं गंतुमसमर्था न शक्ता । अयं अञ्जलिर्वः युष्मभ्यं रचितः । प्रसीदत प्रसन्ना भवत । व्यंग्यमाह अत्र विविक्त इत्यादि । प्रच्छन्नकामकोयं माधवो विसर्ज्य इति आश्वस्तां विश्वासवतीं कामंदकीं प्रति मालत्या व्यज्यते । अत्र विविक्तत्वलक्षणं देशवैशिष्ट्यं । उद्देशोयमित्यत्र सर्वत्र सर्वस्य वाच्यार्थस्य वैशिष्ट्यं इह तु देशस्यैवेति विशेषः । कालवैशिष्ट्याद्व्यंजनामुदाहरति गुरुअणेति । अत्र प्रतिष्ठासुं प्रियं प्रति काचित्कथयति । गुरुअणपरवस गुरुजनपरवश पिअ हे प्रिय । मंदभाइणी मंदभाग्या । अहकं अहं । तुह त्वां । किं भणामि । अज्ज अद्य । पवासं प्रवासं । वच्चसि व्रजसि । वच्च व्रज । सअं जेव्व स्वयमेव । करणिज्जं करणीयं । सुणसि जानासि । व्यंग्यमाह अद्य मध्वित्यादि । अत्र वसंतसमयलक्षणं कालस्य वैशिष्ट्यं । आदिग्रहणार्थं व्याचष्टे आदीति । चेष्टावैशिष्ट्याद् व्यंजकत्वमुदाहरति द्वारोपान्तेति । कश्चित्कामी नर्मसचिवं प्रति कथयति । द्वारसमीपसंनिहिते मयि तया सौन्दर्यसारलक्ष्म्या ऊरुयुगमं प्रोल्लास्य प्रसार्य्य मिथः समाश्लिष्टं कृतं । दूरस्थस्यैव प्रियस्य दूरात्स्वांगैः स्वांगान्येव मेलयित्वा स्पष्टकं नामालिंगनं क्रियते तदनेन सूचितं । शिरोंऽशुकं पुरतः आनीतं । अनेन गूढमानेच्छेति व्यज्यते । तदनंतरं वाचः प्रसरणं निवारितं मुखमुद्रणेनेत्यर्थः । अनेन तूष्णींभूते जने आगन्तव्यमिति । अनेन पारवश्यं ध्वन्यत इति केचिदाहुः । ततो भुजलते संकोचिते । अनेनागमनपारितोषिकमालिंगनं करोमीति व्यज्यते । व्यंग्यमाह अत्र चेष्टयेत्यादि । अत्र चेष्टाया ऊरुयुगप्रसारणादिरूपाया वैशिष्ट्यं । ननु द्वितीयोल्लासे वाच्यादीनामर्थानां व्यंजकत्वमुदाहृतं । एकस्मिन्नेवोदाहरणे वक्त्रादिवैशिष्ट्यमप्युदाहर्तुं शक्यते तत्किं पृथगुदाहरणेनेत्याशंक्याह निराकांक्षेति । सामान्येन पूर्वमुदाहृतेपि अस्योदाहरणं किं न प्रदर्शितमित्याकांक्षायां सत्यां प्रतिपत्तिर्निराकांक्षा न भवतीति तदर्थं वक्त्रादिवैशिष्ट्यादर्थानां पुनर्व्यंजकत्वमुदाहृतमित्यर्थः । अनवसरे संकोचोपि युज्यते सोपि नास्तीत्याह प्राप्तेति । एवं च वाच्यस्य वक्त्राद्येकैकवैशिष्ट्येन व्यंजकत्वमुदाहार्यं, वाच्यस्य वक्तृबोद्धव्याद्युभयादिवैशिष्ट्येनापि व्यंजकत्वं, लक्ष्यव्यंग्ययोश्च वक्त्रादिवैशिष्ट्येनापि व्यंजकत्वमुदाहार्यमित्याह वक्त्रादीनामिति । वक्त्रादीनां मिथः संयोगे सति द्विकत्रिकादिभेदो भवति । तत्र उदाहार्यमिति संबंधः । वक्तृबोद्धव्यादीनां मिथः द्वयोः संयोगे द्विकवैशिष्ट्यं इत्यादि ज्ञेयं । तत्र द्वयोर्वैशिष्ट्याद्व्यंजकस्योदाहरणं । अत्ता एत्थ णुमज्जइ एत्थअहं दिअसअं पुलोएसु । मा पहिअ रत्तिअंधअ सिज्जाइमाणु मज्जिहिसि । काचित्प्रोषितभर्तृका व्यभिचारिणी वसतिं प्रार्थयमानं संजातकामं पथिकं प्रति कथयति । पहिअ हे पथिक । अत्ता श्वश्रूः । एत्थ अत्र णुमज्जइ निषीदति । सा दूरे शेते सुप्ता च न ज्ञास्यतीत्यर्थः । एत्थ अत्र । समीप एवाहं । दिअसअं दिवसकं । संप्रति रतांतरकारी कुत्सितो दिवसः । पुलोएसु विलोकय । दिवसमध्य एव सर्वं द्रष्टव्यमित्यर्थः । रत्तिअंधअ रात्र्यंध रात्रौ शय्यावि-

मागानभिज्ञतया । सह आवयोरित्यर्थे निपातः । सिज्जाइ शय्यायां । मा णु सज्जिहिसि मा शयिष्ठाः । अत्र व्यभिचारिणीलक्षणं वक्तृबोद्धव्ययोर्वैशिष्ट्यं । तस्मान्मम शय्यायामेव पतेति व्यज्यते । अनेन क्रमेण पूर्वोदाहृतसाहंतीत्यत्र लक्ष्येऽर्थे वक्तृवैशिष्ट्यं, उअणिच्चलेत्यत्र व्यंग्ये वक्तृवैशिष्ट्य-मित्याद्युदाहार्यं । अर्थव्यंजकतोच्यत इत्यनेनार्थस्य व्यंजकत्वे तद्वाचकस्य शब्दस्य (कथं) व्यंजकत्वव्यपदेश इत्याशंक्य शब्दार्थयोरुभयोरपि व्यंजकत्वं प्रतिपादयितुमाह शब्देति । शब्दप्रमाणेन प्रतिपादितोर्थो वाच्यः लक्ष्यश्चार्थांतरं व्यंग्यलक्षणं व्यनक्ति यस्मात्तस्मात् अर्थस्य व्यंजकत्वे अर्थशक्तिमूले ध्वनौ शब्दस्य सहकारित्वं । विशिष्टशब्दाभिधेयतया विना अर्थस्य व्यंज-कत्वाभावात् सहकारितया शब्दोपि व्यंजक इति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । शब्दप्रमाणेत्यादि व्याचष्टे **न हि प्रमाणेत्यादि** । ततः शब्दार्थयोरपि व्यंजकत्वं केवलमर्थस्यात्र मुख्यतामात्रमित्यर्थः । **इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसरस्वतीतीर्थविरचितायां काव्यप्रकाशटीकायामर्थ-निर्णयस्तृतीय उल्लासः ।**

॥ इति शम् ॥

APPENDIX C.

THE COMMENTATORS.

प्रदीप :—Written by Govinda Thakkura (Lattar half of 15th century). Native of मिथिला, son of केशव and सोनोदेवी, in the रविकर family. Also wrote उदाहरणदीपिका to comment on the stanzas in the काव्यप्रकाश.

उद्योत :—Commentary on प्रदीप; written by नागोजी or नागेश भट्ट (Beginning of 18th century). Author of several other works.

प्रभा :—Commentary on प्रदीप written by वैद्यनाथ तत्सद् (Latter half of 17th century). Also wrote उदाहरणचन्द्रिका on the illustrative stanzas of the काव्यप्रकाश.

संकेत :—By राजानक रुय्यक or रुचक (Twelfth Century). Kashmirian; author of several works including अलंकारसर्वस्व.

बालचित्तानुरञ्जनी :—By नरहरि सरस्वतीतीर्थ (13th century). Belonged to the आन्ध्रदेश. Wrote the commentary at Benares. Author of a टीका on the मेघदूत and कुमारसम्भव.

Errata and Corrigenda.

—: o :—

Reference.	Page.	and Line.	Incorrect.	Correct.
Introduction	vi	29	Prabhakara's refinement	कुमारिल's refinement.
,,	xiii	30	Dhavani school	ध्वनि–School.
,,	xvi	8	But much realism	But too much realism.
Text	6	19	Sense-Poetry	Sense—Poetry.
,,	11	10	void of figures	Void of (obvious) figures.
,,	35	1	परमाण्वादीन	परमाण्वादीनां.
,,	46	9	nature of dissimilarity	nature of absence of identification.
,,	52	11	sach	such.
,,	54	3	अतथा	अतक्षा.
,,	56	1	व्यङ्ग्ये	व्यङ्ग्येन.
,,	58	9	Translation modified in the Notes.	
,,	63	10	tha blue	the blue.
,,	74	5–8	Translation modified in the Notes.	
,,	11	27	साङ्गो वेदाश्चिकित्सितम्	साङ्गो वेदश्चिकित्सितम्
Notes	19	35	It will found	It will be found.
,,	16	40	tenous	tenuous.
,,	,,	88	therof	thereof.
,,	22	4	वक्तोक्ति	वक्रोक्ति.
,,	27	29	leave an impression	not leave an impression.
,,	29	9	ध्वनि–school follows	ध्वनिवादिन्s follow.
,,	77	16	only कुन्तिनः the sense of	only the sense of कुन्तिनः
,,	88	18	word चार	word उपचार.
,,	,,	20	उपचारेण अभिश्रितत्वात्	उपचारेण अमिश्रितत्वात्.
,,	104	38	not विषय and ज्ञान	not फल and ज्ञान.

———